

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

FÖRTROENDETS BETYDELSE PÅ 1700- OCH 1800-TALET

Att skapa och upprätthålla förtroendeförhållanden i vardagen

Förtroende och andra former av symboliskt kapital i faderskapsstrategier

Nya, ärvda och testamenterade kläder i bouppteckningar

Fästningsbygget Sveaborg som kreditgivare i Helsingfors vid mitten av 1700-talet

Långa listor med fordringar och skulder

2012:3

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman

Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn

Institutionen för filosofi, historia, kultur-
och konstforskning

Pb 59 (Unionsgatan 38 A)

00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon +3589 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Att skapa och upprätthålla förtroendeförhållanden i vardagen

Under den tidigmoderna tiden hade människan olika slags alternativ att tillgå för att lösa problemsituationer. Man kunde förbereda sig för dem på förhand genom att skapa förtroliga förhållanden med närsamhället och genom att upprätthålla ett gott rykte och en god ställning. Sådan immateriell egendom kunde också vara till ekonomisk nytta i det vardagliga umgänget och i utbytet och handeln mellan enskilda personer. Förtroendets och anseendets betydelse som möjliggörare av olika nätverk för växelverkan har redan länge definierats på ett teoretiskt plan.¹ Tillsvidare har de synvinklar som begreppen erbjuder för historieforskningen kring den tidigmoderna tiden i första hand utnyttjats i studier av den internationella handeln och ekonomins olika områden.² I de nordiska länderna har historieforskarna under de senaste åren i viss mån tillämpat begreppen i undersökningar av lokalsamhällena och mikro-nivån och samtidigt visat att dessa synvinklar är till nytta för den i hög grad empiriska forskningen på mikroplan.³ Med tanke på hur mångsidiga

1. Se t.ex. James Farr, 'Social capital: A conceptual history', *Political Theory* 32 (2004:1), s. 6–33; Francis Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity* (New York 1996).
2. Se t.ex. Leos Müller, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800: A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour* (Uppsala 1998); Ylva Hasselberg, *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856* (Uppsala 1998); Marja Taussi Sjöberg, *Släkten, pengarna och Caroline Gother. En grosshandlarsläkt i Stockholm under tre generationer 1740–1836* (Stockholm 2009); Klas Nyberg, 'The early modern financial system and the informal credit', Anders Ögren (ed.), *The Swedish Financial Revolution* (New York 2010), s. 19; Jessica Parland-von Essen, *Affärer, allianser och anseende. Konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740–1820* (Helsingfors 2010); Jarkko Keskinen, 'The chosen ones. Godparent relation as a complementary networking strategy in merchant community of Pori, 1765–1820', Deborah Simonton & Anne Monténach (eds.), *Gender in European Town: Female Agency in Eighteenth-Century Urban Economy* (forthcoming).
3. Sven Olofsson, *Till ömsesidig nytta: entreprenörer, framgång och sociala relationer i centrala Jämtland ca. 1810–1850* (Uppsala 2011); Kari-Matti Piihlähti, 'Kin, neighbours

och användbara begreppen förtroende, anseende och sociala förhållanden är finns det all orsak att fortsätta använda dem i undersökningen av nätverk och att sträva efter djupare analys.

Trots sin betydelse har vardagens förtroendeförhållanden inte undersökts grundligt, speciellt inte vad gäller landsbygdssamhällen. I uppsatserna i detta temanummer granskas förtroendeförhållanden, anseende, ställning och nätverk i många olika slag av lokalsamhällen under den tidigmoderna tiden. Uppkomsten och upprätthållandet av materiella och immateriella förtroliga förhållanden behandlas med utgångspunkt i såväl ekonomiska som sociala nätverk. I detta temanummer söker vi nya synvinklar på dessa för de nordiska samhällena mycket betydelsefulla fenomenen, vilka ofta har hamnat i skymundan i synnerhet gällande forskningen om den tidigmoderna tidens början.⁴ Vi diskuterar särskilt begreppet lån och dess olika definitioner under olika tidsperioder samt kopplingar mellan olika krediter och immateriellt kapital och deras roller och påverkan i vardagen. I uppsatserna förenas olika sätt att närma sig dessa teman, och empirisk forskning med specificerande begrundanden kring det immateriella kapitalets begrepp. Uppsatserna kan läsas som separata undersökningar, men tillsammans ger de svar på den gemensamma forskningsuppgiften att utreda de på vardagliga förtroendeförhållanden baserade strategiernas väsen och verkningar under den tidigmoderna tiden. Skribenterna studerar bl.a. hurdana förtroendeförhållanden och kreditmarknader det fanns på landsbygden och i städerna, och om det fanns stora skillnader eller likheter mellan befolkningsgrupperna. I uppsatserna undersöks också vad som hände med förtroendeförhållandena när de lokala kreditmarknaderna förändrades, t.ex. när en ny aktör inträdde. Och vad var det immateriella kapitalets (nätverk, förtroende eller anseende)⁵ roll i de tidigmoderna samhällena och i första hand på kre-

or prestigious persons? Godparentage in a Finnish rural community in the first half of the 18th century', Guido Alfani & Vincent Gourdon (eds.), *Spiritual Kinship in Europe 1500–1900* (Basingstoke 2012), s. 207–226.

4. Uppsatserna i detta temanummer baserar sig på presentationerna på Gustav Vasa-seminariet sommaren 2011. (Mikrokredit och finansiering av ekonomiska aktiviteter i det förflutna, IX Gustav Vasa-seminariet, Jyväskylä universitet, Institutionen för historia och etnologi, 13–14.6.2011, <http://kustaavaasa.jyu.fi/>) Fokus för seminariet var betydelsen av finansieringsmarknaderna och förtroendeförhållandena särskilt i Finlands och Sveriges historia i ett långt tidsperspektiv och i en internationell jämförande kontext.
5. I uppsatshelheten problematiseras inte immateriellt kapital (*intangible assets*) i sig, utan det används som ett löst appellativ och arbetsredskap för begreppen förtroende,

ditmarknaderna i bondesamhället? Hur kunde man vinna immateriellt kapital och på vilka villkor kunde man bevara det?

Gemensamt för uppsatserna i detta temanummer är att de huvudsakligen fokuserar på tidsperioden från 1700-talets början till 1800-talets första decennier. Den tidigmoderna periodens⁶ särdrag framskymtar således i samtliga uppsatser. Å andra sidan kan man hävda att den tidigmoderna epoken i landsbygdssamhällena sträckte sig ända fram till 1800-talets slut eller början av 1900-talet. Urbaniseringen och industrialiseringen kom igång på allvar i Finland först under 1800-talets senare del. Bank- och finansväsendet var fortfarande outvecklat. Förändringarna skedde i mycket ojämn takt i olika delar av landet, och på landsbygden levde bondesamhällets traditionella seder och värderingar länge kvar. I början av 1800-talet fanns det t.ex. mycket lite mynt och sedlar i cirkulation. På marknaderna fick bönderna andra produkter eller tjänster i utbyte mot sina varor, och även en del av skatterna betalades *in natura*, t.ex. med smör eller spannmål. Dessa vedertagna bruk för ömsesidigt utbyte hade på lång sikt påverkat samhällsmedlemmarnas verksamhet och tänkesätt så att utlånande och utbyte av produkter eller tjänster i växelverkan med andra samhällsaktörer hade blivit en logisk, naturlig och mycket nödvändig vardagsstrategi. Också de handlingsmönster och tänkesätt som sammanhänge med förtroende förändrades långsamt och vidare kunde förändringar som riktades mot immateriellt och materiellt kapital ske i mycket olika takt.

Graig Muldrew har definierat kredit (*credit*) som nära förknippat med förtroende, på så sätt att människor som betraktades som pålitliga (*to have credit*) även antogs betala tillbaka sina skulder. Detta förtroende omdefinierades i sin tur på marknaderna.⁷ Lånandet innebar således inte enbart att materiellt kapital flyttades över från en person till en annan, utan det var också ett sätt att visa förtroende och samtidigt även en följd av förtroende. Enligt Laurence Fontaine betydde kredit (*credit*) tre saker för den tidigmoderna människan: individens rykte/anseende, politisk och ekonomisk makt samt konkreta låneöverenskommelser. Fontaine anser att

anseende och nätverk. Som det immateriella kapitalets motsats kan i denna mening uppfattas materiellt kapital (*tangible assets*) som t.ex. fastigheter och lös egendom.

6. För en definition av tidpunkten för den tidigmoderna tiden se t.ex. Petri Karonen, 'Introduction', Petri Karonen (ed.), *Hopes and Fears for the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800* (Helsinki 2009), s. 12–13.
7. Graig Muldrew, *The Economy of Obligation: The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England* (Basingstoke, Hampshire 2001), s. 3–6.

anseendet hade större betydelse än förtroendet, eftersom det sistnämnda var en individuell egenskap, medan anseendet upprätthölls och bearbetades kollektivt.⁸

Den ovannämnda definitionen stämmer överens med t.ex. begreppet förtroende, som definierats av Partha Dasgupta. Enligt honom innebär förtroende ömsesidig tillit till att en överenskommelse följs, så att ingendera parten ändrar sitt handlingsmönster på ett sätt som skulle bryta mot vad som överenskommits. Båda parterna litar på att motparten kommer att handla på ett sätt som inte bryter mot överenskommelsen. Detta förtroende baserar sig på den kunskap som parterna har om varandra och denna kan aldrig vara ”fullkomlig”, eftersom vardera aktören bäst känner sina egna handlingsmodeller och resurser. Det viktiga är att det finns sanktioner ifall de gemensamma överenskommelserna inte följs och att parterna kan lita på att sanktionerna verkställs.⁹ Att gå miste om samhällets förtroende hade stora konsekvenser för den tidigmoderna individen. Från de vardagliga strategiernas perspektiv betydde förlusten av förtroendet att kreditförhållandena försvagades, liksom lösningarna som byggde på dem.

Förtroendet spelade en viktig roll på olika nivåer i den tidigmoderna ekonomin, ända upp till internationell handel mellan olika handelshus. Handeln baserade sig på kredit, och handelsmännen kände inte alltid den andra parten personligen.¹⁰ Också på lokal nivå hade förtroendeförhållandena praktisk betydelse. Handeln var begränsad till stapelstäderna och till marknaderna, men bönderna hade rätt att utbyta sina egna produkter sinsemellan på landsbygden.¹¹ Landsbygdsbefolkningen hade således en lagstadgad möjlighet att utbyta produkter på ett lokalt plan, vilket var betydligt enklare än att färdas på marknadsresor. Därtill kunde man definiera de utbytbara produkternas värde från fall till fall. Således hade de personliga förtroendeförhållandena betydelse även för hur priserna utfor-

8. Laurence Fontaine, 'Antonio and Shylock: Credit and trust in France, c. 1680–1780', *Economic History Review* 54 (2001:1), s. 39–40; se också Margot C. Finn, *The Character of Credit: Personal Debt in English Culture, 1740–1914* (Cambridge 2003).

9. Partha Dasgupta, 'Trust as commodity', Diego Gambetta (ed.), *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations* (Oxford 1988), s. 49–72.

10. Se t.ex. Müller, *The Merchant Houses of Stockholm*; Jari Ojala, *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvulla* (Helsinki 1999).

11. 1734 års lag, Handelsbalken.

mades.¹² Ett av de viktigaste sätten att skapa vardagliga materiella nätverk var att låna och att upprätthålla kreditförhållanden. I Sverige och Finland var de officiella bank- och finansinstituterna fortfarande små i början av 1800-talet och de kunde endast i begränsad utsträckning tjäna handelns, brukens och det samhälleliga toppskiktets behov.¹³ Ett aktivt skapande och upprätthållande av förtroendeförhållanden gav vid behov också möjlighet till större reverslån. Uppsatsernas empiriska exempel fall härrör sig tidsmässigt till tiden före uppkomsten av det officiella bankväsendet, vilket betyder att de tillsammans kan skapa en god överblick över de lokala finansmarknadernas former och vedertagna bruk.

Lånanandet baserades på mellanmänniska förtroendeförhållanden, som skapades och upprätthölls också på många andra sätt. Förtroendeförhållandena människor emellan manifesterades i de mest varierande situationer, traditioner och handlingsmodeller. De materiella låneförhållandena var enbart en synlig variant av förtroendeförhållanden. Vid sidan av dem var förhållanden baserade på immateriellt kapital av stor vikt i det dagliga livet. De sociala nätverken var betydelsefulla som stöd i vardagens sociala problemsituationer, eftersom samhällets ansvar för sina medlemmar inte uppfattades lika omfattande som under senare århundraden. I ett samhälle baserat på ömsesidig växelverkan var det ibland svårt eller omöjligt att neka någon ett lån, även om det var uppenbart att låntagaren inte skulle kunna återbetala lånet. Detta gällde i synnerhet den egna släkten och familjen.¹⁴

Hög social status och goda sociala relationer hade en klar inverkan på ekonomisk framgång.¹⁵ Men anseende var inte alltid beroende av förmögenhet eller börd. En persons anseende formades som en följd av samhällsrelig växelverkan.¹⁶ Anseendet kunde gå i arv från tidigare generationer,

-
12. Pekka Valtonen, 'Talous yleiskulttuurisena ilmiönä', Risto Heiskala & Aleksi Virtanen (toim.), *Talous ja yhteiskuntateoria 1. Vanhan maailman talous ja suuri murros* (Helsinki 2011), s. 51–73.
 13. Nyberg, 'The Early Modern Financial System', s. 14–40.
 14. Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, s. 29; Fontaine, 'Antonio and Shylock', s. 49–50.
 15. Se t.ex. Olofsson, *Till ömsesidig nytta*.
 16. Jari Eilola, 'Gossip, social knowledge, and the process of social stigmatisation', Petri Karonen (ed.), *Hopes and Fears for the Future in Early Modern Sweden, 1500–1850* (Helsinki 2009), s. 159–183; Pasi Saarimäki, *Naimisen normit, käytännöt ja konfliktit: esiaviollinen ja aviollinen seksuaalisuus 1800-luvun lopun keskisuomalaisella maaseudulla* (Jyväskylä 2010).

men var och en påverkade det också genom sin egen verksamhet och sitt uppförande. De olika aktörernas rykten spreds via ömsesidiga förhållanden och nätverk till allmänhetens kännedom. I det tidigmoderna samhället betydde detta närmast umgänge inom bygemenskapen och med de närmaste grannarna. Det egna anseendet kunde förstärkas på många olika sätt i dessa umgängen, t.ex. genom att man uppvisade förmögenhet genom klädsel. Å andra sidan bidrog ett gott anseende till det samhälleliga förtroendet, vilket kunde manifesteras sig t.ex. i en förfrågan att bli fadder till ett barn.¹⁷

Kyrkan och överheten strävade å sin sida efter att övervaka att den enskilda människan höll sig inom gränserna för de gemensamma normerna och lagstiftningen. Trots det värderades en persons samhälleliga tillit eller moral i vardagen främst i de inofficiella förhållandena mellan lokalsamhällets medlemmar. Många av de förhållanden vi studerar försökte man inte ens reglera utifrån, utan deras uppkomst och inverkan kontrollerades av människorna själva genom deras verksamhet. De vardagliga förtroendeförhållandenas natur var sådan att de inte heller nödvändigtvis nedtecknades direkt i några handlingar. T.ex. uppgiften om fadderskap upptecknades endast i samband med dop i församlingens förteckningar över födda och döpta, och fadderskapets betydelse i vardagen lämnade nödvändigtvis inga spår i senare dokument. I bouppteckningarna nedskrevs fordringarna och skulderna medan låneförhållandena och de skulder som betalats tillbaka före bortgången naturligtvis blev omärkta. Arvsskiftet och bouppteckningen berättar också om kvinnors sätt att skaffa nya kläder, men alla dessa metoder kommer inte fram i dokumenten. Det kunde hända att man ansåg en del av den avlidnas kläder vara i så dåligt skick att de inte upptogs i bouppteckningen. Detta betyder alltså att alla kläder som varit i bruk hos en kvinna inte framgår av dokumenten, trots att de kunde ärvas och tas i bruk av följande generation.

Man skulle missta sig om man antog att allt vardagligt umgänge och utbyte nedtecknades i skriftliga handlingar. Folket hade allt som oftast varken förmåga eller redskap att skriva ner allt, och kanske inte heller behov av att göra det. Uttryckligen detta att individen hade en viss frihet

17. Se t.ex. Piilahti, *Aineellista ja aineetonta turvaa*, s. 244–248; Sofia Kotilainen, *Suvun nimissä. Nimenannon käytännöt Sisä-Suomessa 1700-luvun alusta 1950-luvulle* (Helsinki 2008), s. 229; Juuso Marttila, 'Beyond the family and the household: Occupational family networks', *Journal of Family History* 35 (2010), s. 132–135.

att fungera inom sina egna vardagliga nätverk och att det nödvändigtvis inte direkt går att observera i källorna gör det till ett intressant forskningsobjekt. Å andra sidan kan man indirekt finna spår av kreditförhållanden i många historiska källor och situationer, vilket framgår av uppsatserna i detta nummer. Med hjälp av empirisk forskning är det möjligt att observera t.ex. ett genushistoriskt perspektiv på kredit- och förtroendeförhållanden om man fäster särskild uppmärksamhet vid kvinnors och mäns sätt att skapa förhållanden baserade på förtroende.

Vardagens strategier påverkades av såväl situationsbundna faktorer som av existerande förtroendeförhållanden och andra resurser, då lös eller fast egendom inte alltid var till nytta. Låneförhållanden var en form av mellanmänskliga förhållanden och ofta en följd av redan tidigare bildade nätverk. De baserade sig på sociala, ekonomiska och etniska relationer, släktskap eller gemensam religion.¹⁸ Under den tidigmoderna tiden var lån inte enbart en form av investering och ett led i strävan efter ekonomisk vinst. Lånandet innebar mycket mer än så. Genom att ge kredit kunde man t.ex. försöka upprätta och förstärka ett maktförhållande med tanke på framtida behov.

Förtroendeförhållanden skapades och upprätthölls på många olika sätt. Sofia Kotilainen undersöker betydelsen av förtroende och annat immateriellt kapital i lokala fadderskapsnätverk. I valet av faddrar för nyfödda barn framhävdes särskilt förtroendets och anseendets inverkan. Att välja faddrar var ofta en strategisk verksamhet, som gav uttryck för den tillit som visades av barnets föräldrar gentemot de personer som valdes till faddrar. I uppsatsen uppmärksammas särskilt sådana fall där lokalsamhällets medlemmar av någon anledning hade förlorat sitt rykte eller förtroende, som t.ex. då mödrar till utomäktenskapliga barn valde faddrar. Kotilainen studerar strategier som kunde tillämpas i sådana situationer. Undersökningen rör Kivijärvi i norra Mellersta Finland, och de viktigaste källorna utgörs av församlingens arkivmaterial samt av massbiografiska databaser baserade på detta material.

Seija Johnson undersöker bondekvinnornas anskaffning av kläder i Gamlakarleby socken i slutet av 1700-talet. Kvinnans kläder införskaffades ofta av hennes far, make eller av kvinnan själv. Att utöka klädinnehavet genom att få eller ärva kläder är ett konkret exempel på vardagsstrategier tillgängliga för kvinnor, men dessa strategier har lämnat mycket få spår i

18. Nygren, 'Early modern financial system', s. 20.

källmaterialet. När kläder överfördes eller ärvdes från generation till generation och från mor till dotter var det också fråga om en överföring av position och status. Johnsons viktigaste källmaterial utgörs av kvinnors bouppteckningar, som alltid skulle innehålla också en förteckning över den bortgångnas klädeegendom.

Sofia Gustafsson undersöker lokala kreditmarknader i Helsingfors i mitten 1700-talet, speciellt då det gäller Sveaborgs byggnadsskede. Befästningsarbetena var som helhet en stor ekonomisk satsning för det svenska riket. Sveaborg blev lokalt sett en betydande, ny aktör, eftersom byggandet av fästningen ledde till att mängden kontanter ökade märkbart på de lokala finansmarknaderna. Lån utfärdade av fästningen kunde under en lång tid användas till riskabla investeringar, som t.ex. till byggandet av en tegelfabrik. Vidare köpte fästningen produkter genom att betala dem på förhand. Gustafsson går i sin uppsats igenom hurdana konsekvenser kreditförhållanden som skapats på detta vis kunde ha. Genom att kombinera en mängd olika källuppgifter kommer Gustafsson åt de samtidas synsätt, upplevelser och tolkningar av Helsingfors stads lånemarknader under Sveaborgs tidiga byggnadsskede. Till de analyserade källorna hör t.ex. Sveaborgs Helsingforsenhets bokföring, magistratens protokoll och riksdagsberättelser.

På landsbygden såg lånemarknaderna något annorlunda ut än i städerna p.g.a. att lånanudet huvudsakligen var en verksamhet som rörde den lokala allmogen som t.ex. bönder och torpare. Tiina Hemminki fördjupar sig i denna tematik i sin uppsats, som behandlar socknarna Ilmola och Nordmaling åren 1796–1830. Genom att jämföra en finländsk och en svensk socken får man ett bredare perspektiv på landsbygdens lånemarknader och på deras brokighet då socknarnas särdrag framträder, liksom de faktorer som förenar dem och mer generellt beskriver lånemarknaderna. En stor del av krediterna på landsbygden var små skulder utan skuldebrev inom bysamhället, även om större reverslån också förekom. Hemminkis huvudsakliga källmaterial utgörs av böndernas bouppteckningar, som i de undersökta socknarna uppgjordes enligt samma gällande lagstiftning.

Uppsatserna erbjuder ett brett perspektiv på den tidigmoderna vardagens strategier, lokala finansmarknader och kreditförhållanden, vilket även möjliggör jämförelser på lokal nivå. Också de immateriella förtroendeförhållandena kom till uttryck på många olika sätt under den tidigmoderna tiden. Av undersökningarna framgår mångfalden av krediter och olika former av växelverkan i det tidigmoderna samhället. Livet baserade sig på

vardagligt lånande och på växelverkan inom och mellan samhällen. Med hjälp av uppsatserna i detta temanummer kan man också göra jämförelser med uppkomsten av senare förtroendeförhållanden och kreditgivandets olika alternativ. Gemensamt för kreditförhållandena var ändå det att de förutsatte en genuin samhällelig gemenskap och fungerande lokala nätverk.

Den tidigmoderna människan var påhittig och van vid att skapa förtroliga förhållanden samt vid att stärka sitt rykte och sin position. Att klä sig ståndsmässigt, att noggrant välja faddrar och att ge och ta lån kan också ses som en strävan efter att förutse framtiden. En uppnådd position, ett gott rykte och förtroliga förhållanden var ingenting stabilt, utan de måste förnyas och upprätthållas på olika sätt. Därför kunde det vara bättre att låna ut pengar än att förvara dem under kudden. Överheten satte vissa gränser för de moraliska valen, men handlingsmodellerna grundade sig på vardagliga val och beslut gjorda av individer inom samhället. En del av dem gjordes i linje med långsiktiga strävanden medan andra gjordes av tvång, av en slump, som en följd av något eller av misstag.

Den empiriska forskningen om den tidigmoderna tidens (i vid mening) olika historiska kontexter kan peka på den samtida människans förmåga att skapa, upprätthålla och utnyttja både immateriellt och materiellt kapital. Det förutsätter dock en noggrann analys av vardagliga fenomen. Uppsatserna i detta temanummer utgör bara exempel på alla de vardagliga förtroendeförhållanden som man kan studera med hjälp av historiskt källmaterial. Ur forskningens synvinkel är det centralt att samtidigt undersöka både immateriellt och materiellt kapital eftersom gränsen mellan dessa inte heller för den samtida människan var lika tydlig som i senare tiders samhällen, som i hög grad är baserade på penningekonomi. I det tidigmoderna samhället var pengar inte det enda medlet för byte eller den enda mätaren av värde och status.

Uppsatserna i detta nummer visar att förtroende i dessa nätverk konstruerades på erkänt medlemskap i samhället. Makt som manifesterades i sociala förhållanden var en förutsättning för uppkomsten av förtroende och annat immateriellt kapital. Närsamhället definierade en persons värde och respektabilitet, men vid behov var den sociala kontrollen och moralen också flexibel, om det var till fördel för hela samhällets verksamhet. De immateriella samarbetsförhållandena, som t.ex. låne- eller fadderskapsförhållanden, kunde också gå i arv från generation till generation, på samma sätt som klädegendom. Det långsiktiga målet var att upprätthålla nätverk och att se till att det hela tiden fanns immateriellt kapital tillhands, efter-

som de tillsammans förstärkte den egna positionen i samhället. I problem-situationer kunde man använda sig av de vardagliga nätverken, som kunde bidra till att upprätthålla den samhälleliga statusen och till att behålla anseendet. De vardagliga strategierna och immateriellt kapital kunde inte skapas och kontrolleras rent planmässigt eller på särdeles lång sikt eftersom omständigheterna ändrades snabbt. Med tanke på överlevnaden var förmågan att anpassa sig till de förändrade förhållandena genom att t.ex. utnyttja immateriellt kapital viktig. De nätverk som byggts upp under årtionden hade trots detta också långvariga ekonomiska och sociala följder som sträckte sig över generationer.

Förtroende och andra former av symboliskt kapital i fadderskapsstrategier

Valet av ett barns faddrar har genom tiderna varit ett strategiskt medel för att upprätta sociala nätverk. I den här uppsatsen granskar jag på vilket sätt olika former av immateriellt symboliskt kapital, i synnerhet förtroende och anseende, påverkade hur faddernätverken uppstod och upprätthölls bland barn på landsbygden från 1700-talets början till mitten av 1950-talet.¹ Frågan lyder: vilka slags strategier kunde man använda för att investera i symboliskt kapital via fadderskap och varför valde man just dessa strategier? Vilka slags lång- eller kortsiktiga målsättningar kunde man uppnå genom fadderskapsstrategier? Utöver detta diskuterar jag även några metodfrågor som förknippas med forskning kring fadderskapsrelationer, och som inte tidigare har problematiserats på ett motsvarande sätt.²

Fadderskap är ur historieforskningens synvinkel ett tämligen universellt fenomen och lämpar sig därmed i synnerhet för undersökningar med ett jämförande grepp. De sociala formerna för fadderskapet varierar ändå beroende på tid och lokala förhållanden. Seder och bruk kring fadderskapet har i praktiken varierat t.o.m. bland befolkningen i samma land. Inom den europeiska forskningen kring fadderskapets historia har man allt mer under de senare årtiondena koncentrerat sig på

-
1. Uppsatsen baserar sig på två föredrag som jag höll under Nationella historieforskningsdagarna den 22 oktober 2010 och vid det IX Gustav Vasa-seminariet den 14 juni 2011. Konferenserna arrangerades av Institutionen för historia och etnologi vid Jyväskylä universitet.
 2. I den här uppsatsen har jag valt att begränsa mitt perspektiv till att enbart omfatta tiden fram till och med dopet, varvid frågor som rör fadderskapets fortsatta utveckling till dess att gudbarnet blivit vuxet, faller utanför avgränsningen.

att studera fadderskapsinstitutionens sociala betydelse, de möjligheter till olika handlingsstrategier som faderskapet ger upphov till samt den därpå följande växelverkan inom olika sociala nätverk. Forskningen har i första hand koncentrerat sig på källmaterial från katolska länder och har för det mesta täckt förhållandevis korta tidsperioder eller begränsade kohorter av döpta barn.³ Däremot har ämnet bara knapphändigt studerats över längre, enhetliga perioder med hjälp av finländskt källmaterial och med tonvikt på de symboliska resurserna.⁴ Särskilt intressant är att följa vad som hände med fadderskapets sociala nätverk om individen förlorade sitt sociala anseende och förtroende. I denna uppsats studerar jag hur barnets fadderskapsnätverk påverkades i fall där föräldrarna hade förlorat sitt goda namn inom samfundet. För att komma åt fenomenet lyfter jag fram de fadderstrategier som mödrar till utomäktenskapliga barn använde sig av. På så vis uppstår även en genushistorisk infallsvinkel på valet av faddrar och fadderskapets betydelse för samfundet. Jag granskar vilka medel som kunde användas i dessa situationer för att bevara de gamla nätverken eller skapa nya. Vem tydde kvinnan sig till i vardagen då hennes anseende hade satts på spel eller redan förlorats, d.v.s. i en situation då hon ur samhällets synvinkel löpte risk att marginaliseras?

I den här uppsatsen undersöker jag faddernätverk på landsbygden från 1700-talets början till mitten av 1950-talet. Undersökningen behandlar ett område i norra delen av Mellersta Finland. De viktigaste källorna består av församlingsarkiv samt den personhistoriska databas

-
3. Tex. Guido Alfani, *Fathers and Godfathers: Spiritual Kinship in Early-Modern Italy*, Catholic Christendom, 1300–1700 (Farnham 2009); Gisli Agust Gunnlaugsson & Loftur Guttormsson, 'Cementing alliances? Witnesses to marriage and baptism in early nineteenth-century Iceland', *The History of Family* 5 (2000:3), s. 259–272; David Warren Sabean, *Kinship in Neckarhausen, 1700–1870*, Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology (Cambridge 1998).
 4. Se t.ex. Jarkko Keskinen, 'The chosen ones: Godparent relation as a complementary networking strategy in merchant community of Pori, 1765–1820', Deborah Simonton & Anne Montenach (eds.), *Gender in European town: Female Agency in Eighteenth-century Urban Economy* (under utgivning); Sofia Kotilainen, *Suvun nimissä. Nimenannon käytännöt Sisä-Suomessa 1700-luvun alusta 1950-luvulle*, Bibliotheca Historica 120 (Helsinki 2008); Kari-Matti Piilähti, *Aineellista ja aineetonta turvaa. Ruokakunnat, taloudellis-ekologiset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630–1750*, Bibliotheca Historica 106 (Helsinki 2007); Kari-Matti Piilähti 'Climbing up the social ladder: Godparental patterns among new entrants into the business elite in Finland in the nineteenth century', *The History of the Family* 17 (2012:1), s. 51–76.

som jag sammanställt utgående från dessa.⁵ För att analysera det omfattande ursprungliga källmaterialet har jag använt mig av en genealogisk metod.⁶ Ur källorna har jag samlat ihop olika personuppgifter och biografiskt material som ger information om sockenbornas levnads-skeden. Dessa miniatyrbiografier över en förhållandevis stor grupp människor kan tillsammans ge en bild av seder och bruk i samband med fadderskap under den undersökta perioden. Den biografiska databas som jag sammanställt innehåller sammanlagt ca 9 000 ättlingar från de släkter som jag studerat. Av dessa har jag mer ingående gått igenom dopuppgifterna för ca 4 500 barn som döpts i Kivijärvi församling och i synnerhet analyserat personnamn, fadderskapsrelationer och annan information som nämns i samband med dopet.⁷ Förutom församlingarnas doplängder med uppgifter om födda och döpta barn har jag även utnyttjat andra källor ur kyrkornas arkiv samt muntliga minnesuppgifter. Dessutom har jag jämfört de närmare undersökta dopuppgifterna med uppgifterna för alla de ca 25 000 barn som döptes i området under perioden.⁸

Till sin karaktär är detta källmaterial väldigt varierande. Uppgifterna i doplängderna anger ofta inte om faddrarna var släkt eller gran-nar till föräldrarna. Forskaren måste därför granska fadderrelatio-nerna med hjälp av en kollektivbiografisk forskningsmetodik för att försöka komma på det klara med grunderna för valet av faddrar. En särskild fördel med den genealogiska metoden är möjligheten att in-hämta upplysningar om det döpta barnets släkt på mödernets, eller om dess föräldrars släkter på mödernets, då man exempelvis studerar olika förnamn som gått i arv. Dylika släktskapsförhållanden framgår inte lika direkt av kyrkböckerna som exempelvis patronymikon eller släktnamn. I det aktuella området gick de sistnämnda i enlighet med östfinsk tradition i arv efter fadern.

5. Släktforskningsmaterial (SUKU): De kollektivbiografiska databaserna över släkterna Hakkarainen och Kotilainen från Kivijärvi är sammanställda utgående från en samling källor som består av bl.a. födelse- och doplängder, konfirmationslängder, flyttlängder och övriga historieböcker från Kannonkoski, Kinnula, Kivijärvi och Viitasaari församlingars arkiv. Databaserna är sammanställda av Sofia Kotilainen.
6. Se Sofia Kotilainen, 'The Genealogy of personal Names: towards a more productive method in historical onomastics', *Scandinavian Journal of History* 36 (2011:1), s. 44–64.
7. För närmare upplysningar om hur databaserna sammanställts och hur de är uppbyggda, se Sofia Kotilainen, *Suvun nimissä*, s. 26–44.
8. Födelse- och doplängd för åren 1737–1959, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv.

Många seder och bruk inom allmogen framstår ofta, p.g.a. det sätt på vilket minnesuppteckningarna samlats in, som mer oföränderliga och statiska än de nödvändigtvis var vid tiden för upptecknandet av uppgifterna.⁹ Därför är det nödvändigt att förhålla sig kritiskt till de muntliga uppgifterna även om man rent generellt kan konstatera att många av sederna i samband med namngivning och barndop och de föreställningar som förknippas med dessa var tämligen långlivade och att de förändrades långsammare än en del andra seder och bruk inom samfundet. Minnesuppteckningarna förmedlar å andra sidan i hög grad än kyrkböckerna upplysningar om sådana tänkesätt, attityder och värderingar som inte nedtecknades på ett synligt sätt i myndigheternas dokument.

Utöver den breda kvantitativa analysen av källmaterialet har jag även utfört en kvalitativ analys. Med hjälp av den kvantitativa metoden granskar jag de generella tendenserna över längre tidsperioder. Detta ger en allmän bild av samfundet och dess seder samt hur dessa förändrats genom århundradena. Den kvalitativa undersökningen berättar däremot om enskilda aktörers sätt att tänka, men också om den allmänna mentaliteten inom samfundet, d.v.s. de gemensamma värderingar, uppfattningar och föreställningar som ofta i bakgrunden påverkade enskilda handlingar och val. En parallell tillämpning av dessa två metoder är nödvändig för att skapa en mer mångdimensionell bild av hur fadderskapsstrategierna bildades och möjliggör säkert också en mer verklighetsnära bild. Ett forskningsmaterial som sträcker sig över en lång tidsperiod som omfattar flera generationer erbjuder en möjlighet till en systematisk långtidsanalys av faddervalen. Detta är särskilt viktigt med tanke på att samhälleliga värderingar, t.ex. vad som kan betraktas som symboliskt kapital, ofta förändras långsamt. I den här uppsatsen koncentrerar jag mig emellertid i synnerhet på att granska förändringarna i fadderskapsledningarna ur ett metodiskt perspektiv. För att belysa sådana situationer där förtroende var exceptionellt viktigt för fadderskapsrelationerna lyfter jag fram några exempelfall.

En central hedersbetygelse som ofta förekommer i samband med fadderskap och dop är sedvänjan att låta barnet få samma namn som en släkting, vän eller fadder. Då man studerar denna sedvänja måste

9. Beträffande insamlingstekniken för minnesuppteckningarna från det undersökta området, se Sofia Kotilainen, *Suvun nimissä*, s. 39–41.

man vara uppmärksam på att stavningen av förnamn kunde variera mycket från 1700-talet fram till mitten av 1900-talet, beroende på vem som sammanställt kyrkböckerna. Det är därför viktigt att de olika namnformerna som använts i källorna på något sätt går att jämföra med varandra. För att upptäcka om ett barn fått samma namn som sin fadder, har jag därför även undersökt vilka olika namnvarianter som i lokalsamhället använts om samma person under undersökningsperioden, och jag har beaktat alla de olika namnvarianter som i praktiken användes för samma finskspråkiga förnamn. De finskspråkiga förnamnen förekommer ofta i många olika varianter i dokument från olika tidsperioder – variationen beror inte minst på att många präster talade och skrev på svenska inte enbart under den tid då Finland hörde till Sverige utan också länge där efter. T.ex. kunde det finska namnet Kustaava, som vanligen förkortades till Taava bland allmogen, antecknas i kyrkböckerna i den svenska formen Gustafva eller Gustava. Det finska namnet Erkki kunde i äldre dokument skrivas Eric, Erich, Erick, Ericus eller Erik, medan varianten Eerikki förekom under senare decennier. För att hitta olika namnvariationer som använts om samma person har jag redan i min tidigare forskning systematiskt gått igenom olika källor från lokalsamhället (t.ex. församlingens dokument, domböcker, platsnamn, minnesuppgifter och gravstensinskriftioner) och jämfört olika sätt att skriva den finskspråkiga befolkningens förnamn.¹⁰

När man studerar symboliskt kapital i samband med fadderskapsrelationer bland landsbygdsbefolkningen måste man förena upplysningar som samlats in från många olika källor. Symboliskt kapital såsom förtroende, eller upplysningar om faddrarnas karaktärer, kan inte utläsas direkt ur de källor som står till buds. Detta är en central orsak till att fadderskapets symboliska betydelser tidigare har undersökts i mindre utsträckning än mer kvantitativa frågor såsom faddrarnas antal, könstillhörighet eller andra liknande upplysningar som framgår

10. Beträffande variationer av förnamn och olika stavningsvarianter, se vidare Sofia Kotilainen, *Suvun nimissä*, Bilaga 5. Angående olika varianter av förnamn i källorna och olika sätt att stava förnamn i publikationer om kollektivbiografisk forskning, se även Sofia Kotilainen, '1700- ja 1800-luvulla syntyneen suomenkielisen väestön etunimien kirjoittamisesta', *Sukutieto* 28 (2011:4), s. 4–7; Sofia Kotilainen, 'National language policy at the local level: the realization in practice of language legislation concerning the Finnish language in the late 19th century', Pasi Ihalainen, Mia Halonen & Taina Saarinen (eds.), *Multisited Language Policy Discourse: Finland and Sweden in Interdisciplinary Focus* (working title). Opublicerat manuskript för artikel.

direkt av källorna, även om ämnet just p.g.a. att det förblir osynligt i källorna skulle vara värt att undersöka närmare. Forskaren kan i stället dra slutsatser utgående från den information som indirekt framgår av källorna. Genom att utnyttja den genealogiska metoden blir det möjligt att undersöka de olika formerna av symboliskt kapital och producera ny kunskap om ämnet. Förtroende är intressant både som en form av symboliskt kapital och som en bakgrundsfaktor vid valet av faddrar för ett utomäktenskapligt barn. De olika symboliska faktorernas betydelse för dessa val borde rent allmänt sett studeras närmare eftersom de avslöjar en hel del om hur olika nätverk inom samfundet uppstod.

Förtroende i fadderskapsrelationer

Fram till mitten av 1900-talet fanns det inom landsbygdsbefolkningen många symboliska resurser kopplade till faderskapet som kunde vara till nytta vid upprättandet av nätverk inom samfundet. Före det finländska välfärdssamhällets uppkomst var dessa skyddsnätverk särskilt viktiga för de småbarnsfamiljer som saknade andra former av ekonomisk säkerhet än en nära relation till vissa utvalda medlemmar av det lokala samfundet. Andra former av kapital, t.ex. socialt eller kulturellt kapital, kan betraktas som underkategorier av symboliskt kapital. Till det sociala kapitalet kan man t.ex. räkna sedvänjor och normer inom samfundet, nätverk mellan de olika aktörerna och förtroende. Dit hör också sådana resurser som främjar den sociala växelverkan mellan samfundets olika medlemmar och de olika målsättningarna för den sociala samverkan. En central sådan symbolisk resurs är förtroende. Förtroende är en resurs som jämnar ut de oförutsägbara faktorernas inverkan i samhällslivet och medför en större förutsägbarhet inom de sociala relationerna. Särskilt det tidigmoderna landsbygdssamfundets sociala relationer styrdes vid sidan av förtroende även av ett bestämt hierarkiskt system som påverkade samverkan mellan de olika stånden och sociala grupperna. Kulturellt kapital kan för sin del innebära exempelvis kunskap om de rätta sociala handlingsmönstren eller någon annan form av kunskapskapital. Många av det symboliska kapitalets kategorier – såsom förtroende eller personligt rykte – kunde med tiden bli ”ärflika” och överföras från en generation till en annan.¹¹ En släkt kunde t.ex. förknippas med ett visst rykte eller eftermäle.

11. James S. Coleman, 'Social capital in the creation of human capital', *The American*

Tack vare tidigare historisk och etnologisk forskning känner man redan till vilka egenskaper som uppfattades som viktiga då finländska familjer valde faddrar för sina barn. Utgående från den forskning som utförts med hjälp av minnesuppteckningar kan man konstatera att fadderskapsrelationerna omfattade ett mått av förtroende som också påverkade faddervalen. Minnesuppgifterna beskriver ofta orsakerna till att man hyste förtroende för den person som utsetts till fadder. Dessutom kan man anta att det kvantitativa materialet på en allmän nivå ger en uppfattning om vilka personer som ur föräldrarnas synvinkel sett kunde betraktas som mest förtroendeingivande. Eftersom en person som utsågs till fadder i allmänhet skulle vara pålitlig utsågs även just sådana personer som ingav förtroende oftast till faddrar. Samtidigt är det också möjligt att studera i vilken mån symboliska respektive mer konkreta former av kapital värdesattes vid valet av faddrar och på vilket sätt dessa kapitalformer vägdes mot varandra.

För att kunna införskaffa kunskapskapital krävdes inom landsbygds-samhället under den period som jag undersöker, en möjlighet att lära sig läsa och skriva samt studera, vilket ännu var ovanligt i exempelvis de norra delarna av Mellersta Finland fram till mitten av 1800-talet.¹² I samband med dopet behövde föräldrarna finna kunskap om ett lämpligt namn för barnet och passande faddrar. Sådana uppgifter kunde emellertid inhämtas genom muntlig information och krävde därför inte någon aktiv läskunnighet. Däremot kunde dessa val ur det samhälleliga förtroendets synvinkel innefatta en mycket långvarig växelverkan som gav upphov till att förtroende genererades. T.ex. kunde de komplicerade inbördes släktskapsförhållanden som skapats

Journal of Sociology 94 (1988), s. 95–120; Pierre Bourdieu, 'The forms of capital', J. G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (Westport, CT 1986[1983]), s. 241–258; James S. Coleman, 'Social capital in the creation of human capital', *The American Journal of Sociology* 94 (1988), s. 95–120; Diego Gambetta, 'Can We Trust Trust?', Diego Gambetta (ed.), *Making and Breaking Cooperative Relations*, electronic edition (Oxford 2000), s. 213–237; Barbara A. Misztal, *Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order* (Cambridge 1998[1996]), s. 12, 16–17; Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (New York 2000).

12. Kotilainen, *Suvun nimissä*, s. 274–275; Sofia Kotilainen, 'From religious instruction to school education: elementary education and the significance of ambulatory schools in rural Finland at the end of the 19th century', Mette Buchardt, Pirjo Markkola & Heli Valtonen (eds.), *Education, State and Citizenship: A Perspective on the History of the Nordic Welfare States* (under utgivning).

mellan sockenborna över flera generationer utgöra en källa till sådant långvarigt symboliskt kapital.¹³ Däremot kunde en del andra sociala relationer inledas snabbt. Detta skedde särskilt om en från förut okänd person erbjöds att bli fadder. Ett av målen med en sådan handling var att skapa en mer långvarig relation till denna person. Fadderskapet förutsatte nämligen i princip att faddern på nära håll skulle följa med sitt gudbarns liv – åtminstone under de kommande ca femton åren, tills barnet genomgått skriftskolan och blivit konfirmerat.

I ett samhälle som präglades av en patriarkalisk hierarki¹⁴ kunde även könstillhörighet utgöra en form av symboliskt kapital som kunde vara till nytta i olika relationer inom samhället. För det mesta hade män betydligt fler möjligheter än kvinnor att få olika former av samhällliga förtroendeuppdrag eller ta del av nätverk som överskred de olika samhällsklassernas gränser.¹⁵ Fadderskap var ändå en sådan form av samhälllig relation som tillhörde det vardagliga livet och könstillhörighet var inte nödvändigtvis lika avgörande som om det handlat om exempelvis en offentlig tjänsteställning eller ett offentligt uppdrag.

Förtroende förutsatte framför allt en ömsesidig växelverkan inom de sociala nätverken. Inom det tidigmoderna landsbygdssamhället var de sociala relationerna, liksom de allmänna beteendenormerna, oersättliga inte bara för att upprätthålla ett fungerande samhälle utan även för att upprätthålla den kollektiva identiteten inom de olika samhällsgrupperna. De utgjorde ett element av förutsägbarhet och varaktighet i de i övrigt föränderliga och osäkra sociala relationerna. Då man studerar fadderskapsrelationer räcker det vanligtvis inte att granska äktenskapsnätverk: fadderskapsrelationerna utgick visserligen från familje- och släktskapsband, men faddrar rekryterades även bland grannar, vänner och medlemmar ur samma församling samt patronat, beskyddarskap och andra arbetsrelaterade förhållanden. Ofta var personerna kopplade till varandra genom flera av dessa förhållanden.¹⁶ Den starka samhällliga

13. SUKU.

14. T.ex. Piia Einonen & Petri Karonen (toim.), *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkaalista järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*, Historiallinen Arkisto 116 (Helsinki 2002).

15. Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600-och 1700-tal*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia historica Upsaliensia 187 (Uppsala 1998), s. 31–33, 294–302; Judith Butler, *Hankala sukupuoli. Feminismi ja identiteetin kumous* (Helsinki 2006[1990]), s. 98–100.

16. SUKU.

kontrollen som uppstod då flera av dessa nätverk fungerade parallellt med varandra kunde också hindra andra nätverk från att utvecklas genom att en del av samfundets medlemmar utestängdes.

De allmänna principerna för valet av faddrar liksom faddrarnas uppgifter föreskrevs av kyrkolagen. Den svenska kyrkolagen från 1686 angav formerna för alla fadderskapsrelationer i Finland ända fram till 1860-talet. Även därefter förblev de grundprinciper för valet av faddrar som slogs fast i kyrkolagen mycket likartade under hela forskningsperioden. Enligt lagen skulle faddrarna vara myndiga och bekänna sig till den lutherska tron. De skulle dessutom ha genomgått skriftskolan, vara insatta i kristendomens läror och vara allmänt gudfruktiga samt ha ett gott rykte.¹⁷ Det är uppenbart att det ur lagstiftarnas synvinkel var viktigt att faddrarna på alla sätt var betrodda medlemmar av samhället. I vardagslivet påverkades valet av faddrar däremot även av andra faktorer än de religiösa.

Barnets föräldrar kunde för det mesta fritt välja vem som skulle bli fadder till deras barn. Den viktigaste begränsningen var att den potentiella faddern skulle vara en lämplig kandidat i det lokala samhällets ögon. Det var i princip också frivilligt att ställa upp som fadder. I praktiken styrdes faddervalet ändå av flera outtalade regler. Det var inte brukligt att tacka nej till att bli fadder; ett sådant nekande skulle enligt de folkliga normerna ha varit ”berört” och socialt opassande. Ett fadderskap ansågs snarare vara ett tecken på förtroende och ett hedersuppdrag som man gärna tog emot. Fadderskapet var ur den tillfrågade potentiella fadderns synvinkel ett tecken på att han eller hon var samhälligt betrodd, vilket även framgår av de lokala minnesskildringarna.¹⁸

Valet av faddrar motiverades av många kriterier som var förknippade med en smidig samhällsfunktion. De olika stånden och olika

-
17. Lahja-Irene Hellemaa, Anja Jussila & Martti Parvio (toim.), *Kirkko-Laki ja Ordningi 1686*. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta [KLO], Suomen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 444 (Helsinki 1986), III Lucu, V §; *Kirkkolaki Suomen Suuriruhtinaanmaan evankelis-lutherilaiselle kirkolle: annettu Joulukuun 6 p:nä 1869* [KL] (Helsinki 1901[1869]), s. 13, 5. luku, 42. §; Pentti Lempiäinen, *Pyhät toimitukset*, 4. uudistettu painos (Helsinki 2004), s. 46.
 18. Kirkollisen kansanperinteen yleiskysely [Allmän förfrågan om den folkliga kyrkligheten], 3a, Kannonkoski, Finska Litteratursällskapet (SKS), Helsingfors, Folkminnesarkivets ljudbandsinsamling; Intervjuer (Sofia Kotilainen, 1.2.2006): H3. Kvinna. Född på 1920-talet i Kivijärvi. Ättling till släkterna Hakkarainen och Kotilainen; Nils-Arvid Bringéus, 'Svenska dopseder', *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok* 1971, s. 68.

sociala grupper kunde i detta sammanhang ha olika principer för hur faddrarna valdes. En princip som var gemensam för alla samhällsgrupper var den gamla sedvänjan att det skulle finnas minst en person av vartdera könet bland faddrarna: faddrarna skulle ju fungera som barnets ”reservföräldrar”. Med tanke på barnets framtid valde man därför ofta ett gift par till faddrar.¹⁹ Ifall barnet skulle ha blivit föräldralöst, eller om föräldrarna av någon annan anledning inte skulle ha klarat av att sörja för barnets vård och fostran, skulle denna uppgift i praktiken ha överförts till faddrarna eller barnets släktingar. En viktig motivering vid valet av faddrar var därför uttryckligen att de ansågs kapabla att ta på sig ansvaret för barnets uppfostran. Sedan gammalt uppfattades faddrarna som dopbarnets ”andliga föräldrar”.²⁰ I den ursprungliga kristna urkyrkan, innan fadderskapet började uppfattas som en uppgift för personer som inte hörde till den närmaste familjen, kunde barnets föräldrar i själva verket också bli dess faddrar.²¹

Under medeltiden uppfattades fadderskapet i den finska riksdelen, så väl som i det svenska riket i övrigt, som ett andligt släktskap, och enligt den katolska kyrkans lagar rädde det förbud mot äktenskap mellan fadder och gudbarn.²² P.g.a. förbudet strävade man efter att begränsa antalet faddrar för att inte allt för många överflödiga äktenskapshinder skulle uppstå mellan personer som inte egentligen var besläktade i biologisk bemärkelse. Detta skedde särskilt i Sverige där de förhållandevis låga befolkningstalen i längden skulle ha inneburit att det uppstått äktenskapshinder mellan en alltför stor del av befolkningen. Äktenskapsförbudet mellan fadder och gudbarn kritiserades också av Luther.²³ I det dåtida Sverige försvann tanken om det andliga släktskapet i samband med reformationen.²⁴ Relationen mellan faddrar

-
19. Lempiäinen, *Pyhät toimitukset*, s. 46–47; Födelse- och doplängd för åren 1737–1959, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv.
 20. Aleksii Lehtonen, *Kirkon pyhät toimitukset* (Porvoo 1931), s. 136.
 21. O[dd] M[agne] Bakke, *When Children Became People: The Birth of Childhood in Early Christianity* (Minneapolis 2005), s. 232.
 22. I äldre svenskt språkbruk benämndes faddrarna *gudfar* och *gudmor* (pl. *gudföräldrar*). Dessa benämningar syftar tydligt på det andliga släktskapet mellan faddrar och gudbarn.
 23. Jyrki Knuutila, *Avioliitto oikeudellisena ja kirkollisena instituutiona Suomessa vuoteen 1629*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 151 (Helsinki 1990), s. 149–160.
 24. Pentti Lempiäinen, *Kastekäytäntö Suomen kirkossa 1500- ja 1600-luvulla*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 69 (Helsinki 1965), s. 175. Beträffande andligt och rituellt släktskap, jfr Alfani, *Fathers and Godfathers*; Will Coster, *Baptism and Spiritual*

och gudbarn påminde – vid sidan om relationen mellan föräldrar och barn – även om en annan hierarkisk relation med osymmetrisk maktbalans, d.v.s. förhållandet mellan klient och patron. Fadderskapet uppfattades som ett starkt förenande band mellan barnet och dess faddrar även om dessa inte var släkt med varandra.²⁵

Ännu under 1600-talet var fadderns viktigaste uppgifter, förutom att vittna om den döptas tro och om att dopet förrättats i sin rätta ordning, att be för barnet samt antingen hjälpa föräldrarna att fostra barnet eller vid behov själv åta sig detta ansvar i föräldrarnas ställe. Ur kyrkans synvinkel förblev faddrarnas huvudsakliga uppgifter de samma ända fram till 1900-talet.²⁶ Det brukar antas att faddrarnas andliga betydelse minskade i takt med att t.ex. folkundervisningen utvecklades och religionens betydelse minskade till förmån för en mer sekulär världsuppfattning från och med 1700-talet.²⁷ I de mest avlägsna och isolerade delarna av den finländska landsbygden spreds en aktiv och allmän läskunnighet (som också omfattade skrivkunnighet) förhållandevis långsamt. År 1880 var det bara 12,6 procent av befolkningen (äldre än tio år) som behärskade både läsning och skrivning. Ungefär 85 procent av samma befolkningsgrupp klarade av att läsa behjälpligt. Skillnaderna var länge stora mellan landsbygden och städerna. I början av 1900-talet kunde en andel som motsvarade knappa 40 procent av befolkningen över 15 år både läsa och skriva.²⁸ Faddrarnas inflytande som förebilder vid exempelvis läsinläring var därför viktigt ända fram till slutet av 1800-talet. Från Kivijärvi härstammar en vittnesbörd om faddrarnas viktiga funktion i detta avseende: ”Då man för ett barn till dopet lägger man en bok, en kniv, en pryl, en nål och sådana saker i barnets lindor för att barnet skall lära sig allt möjligt, och om faddrarna läser efter prästen säger man att barnet lär sig läsa. Det finns ett gam-

Kinship in Early Modern England (Aldershot 2002); David Warren Sabeau, *Kinship in Neckarhausen, 1700–1870*, s. 142–158.

25. Bringéus, *Svenska dopseder*, s. 67–68; Sabeau, *Kinship in Neckarhausen*, s. 23.

26. Lempiäinen, *Pyhät toimitukset*, s. 44.

27. Piilahti, *Aineellista ja aineetonta turvaa*, 237.

28. Kotilainen, *Suvun nimissä*, 273–275; Pirkko Leino-Kaukiainen, ’Kaikki oppis lukemhan ja kriivaroimhan’, Anja Heikkinen & Pirkko Leino-Kaukiainen (toim.), *Valistus ja koulunpenkki. Kasvatus ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle*, Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historia II, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1266:2, Tiede (Helsinki 2011), s. 347–349.

malt ordspråk som säger: 'Barnet brås faddern till hälften.'²⁹ Faddern var alltså en viktig förebild för sitt gudbarn. På en folklig nivå försvann inte uppfattningarna om vilka uppgifter faddrarna skulle uppfylla lika fort som inom de högre stånden och samhällsklasserna.

Fadderskapsrelationens grund var den uppgift som den lutherska kyrkan tillskrev faddrarna, d.v.s. att vid sidan av föräldrarna ansvara för barnets kristliga fostran. Med tiden utvecklades fadderskapet till en relation som förutsatte att gudbarnet skulle visa respekt för sin fadder och som gav denne rätt att vid behov även ge sitt gudbarn råd i frågor som rörde det världsliga livet. Ännu i början av 1900-talet ansåg man i Kivijärvi att: "faddern och barnets förhållande var som förhållandet mellan barn och föräldrar; fadder skulle hjälpa föräldrarna med barnets uppfostran, ta sig an barnets religiösa fostran och tillrättavisa barnet om han eller hon upptäckte någon form av beteende som inte överensstämde med god sed." Också sedan gudbarnet blivit fullvuxet kunde han eller hon få uppleva att faddrarna "på sätt och vis genom fadderskapet är som släktingar."³⁰

Fadderskapet innebar många olika samhälleliga uppgifter med anknytning till barnets uppväxt och andliga fostran också efter att barnet hade blivit döpt. Till fadderns uppgifter kunde också höras att hjälpa barnet med att skapa samhälleliga nätverk med tanke på framtiden. Faddern kunde också bidra med ett beaktansvärt ekonomiskt understöd till sitt gudbarn under hela livet eller låta en del av sin egendom gå i arv till gudbarnet efter sin död. För män innebar fadderskapet dessutom ofta också en form av mästar- och lärlingsrelation oberoende av ståndstillhörighet. Gudsonen kunde sedan han blivit äldre erhålla handledning av sin fadder i samband med att han utbildade sig till

29. Det ursprungliga finskspråkiga citatet lyder: "*Kun ristille lapsia viiään, niin sitte pannaan kirja sinne kapalusten sisään ja puukot ja äimät ja ne semmoset kappaleet, että sitte tulee siitä hyvä tekemään kaikkia ja sitte kun kummit on kummina lapsella, niin sitte joka lukoo papin jälessä, kun lapsia kastetaan, niin se sanotaan että nyt oppii lukemaan. Wanha sananlasku sanoo: 'Puol lasta kummissa'.*" Krohn, Kaarle 3585. 1884, Folkminnesarkivets ljudbandssamling, Finska Litteratursällskapet (SKS), Helsingfors.

30. Originalcitaten på finska lyder: "*Kummin ja lapsen suhde oli likinä lapsen ja vanhemman suhde, kummin tuli olla apuna vanhemmille kasvatustyössä, huolehtia lapsen kristillisestä kasvatuksesta ja ojentaa lasta jos kummi havaitsi jotain mikä ei ollut hyvien tapojen mukaista.*" och "*ovat eräällä tavalla kummiuden kautta sukulaisia.*" Kirkollisen kansanperinteen yleiskysely, 3b, Kannonkoski, Folkminnesarkivets ljudband, SKS, Helsingfors; Intervjuer, H3 (1.2.2006).

något yrke eller någon annan samhällelig uppgift. Detta förhållande kunde också gälla landsbygden, och delvis även utsträcka sig till kvinnor, även om dessa inte på samma sätt kunde inneha regelrätta yrken eller tjänster under tidigmodern tid. En flicka kunde exempelvis lära sig handarbeten eller hushållskunskaper av sin fadder. Hon kunde också på något annat sätt ta del av en vardaglig samvaro genom vilken de kunskaper och många knep som tillhörde kvinnornas ansvarsområden kunde förmedlas från fadder till gudbarn.³¹

Ömsesidigt förtroende var en förutsättning för all verksamhet inom varje samfund under tidigmodern tid. Också valet av faddrar baserade sig i stor utsträckning på ett antagande om vilka personer som ur samfundets synvinkel sett var lämpade för förtroendet att tillsammans med föräldrarna svara för barnets fostran. Valet av faddrar styrdes av det rykte som åtföljde dels barnets föräldrar, dels den tilltänkta faddern, samt av vad som var allmänt känt om båda parterna inom samfundet. Dessutom påverkades valet av samhällelig betrodhet. Detta innebar varje enskild aktörs personliga respektabilitet och övriga egenskaper, vilka sammantaget bildade grunden för den samhällliga aktning som personen i fråga åtnjöt.³² Det allmänna ryktet om den person som letade efter en fadder för sitt barn – eller om den blivande faddern – behövde förstås inte alltid vara helt fläckfritt: men även i sådana fall var det nödvändigt att hitta faddrar, för helt utan vittnen var det inte lämpligt att förrätta ett dop. Vilka var de faktorer som förutom i allmänhet även påverkade valet av faddrar i sådana fall?

Valet av faddrar som ett strategiskt beslut inom landsbygdens familjer

Valet av faddrar för ett nyfött barn påverkades ofta i första hand av hur lång tid man hade till sitt förfogande för beslutet. I händelse av ett nöddop måste beslutet ske snabbt och till dopvittnen utsågs då personer som fanns i barnets absoluta närhet, för det mesta personer som fanns i hemmet vid tiden för nöddopet.³³ Ju mer tid som stod till

31. Intervjuer, H₃ (1.2.2006). Kvinna. Född på 1920-talet i Kivijärvi. Ättling till släkterna Hakkarainen och Kotilainen.

32. Frank Henderson Stewart, *Honor* (Chicago & London 1994), s. 21; *Vanhan kirjasuomen sanakirja. Toinen osa J–K*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja (Helsinki 1994), s. 769–770.

33. Födelse- och doplängd för åren 1737–1959, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv; se även Kotilainen, *Suvun nimissä*, s. 204–209.

föräldrarnas förfogande mellan födsel och dop, desto större möjlighet hade de att planera valet. Det var förstås också möjligt att föräldrarna hade funderat ut vilka personer som skulle bli lämpliga faddrar redan innan barnet föddes. Vem som valdes till fadder var hur som helst inte oväsentligt varken ur föräldrarnas eller ur barnets synvinkel. Trots det kunde man åtminstone under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet också välja att utse en fadder i närheten av den plats där dopet ägde rum, t.ex. i prästgården eller i den bondgård där dopet förrättades. Även en granne kunde av samma anledning erbjudas att bli fadder.³⁴ I dessa fall var fadderns närvaro vid dopet det viktigaste. De samhälleliga förtroendeuppdrag som fadderskapet innebar kunde för sådana faddrar som av dylika geografiska skäl hade fått flera fadderbarn emellertid lätt stanna vid ett rutinartat bevittnande av dopet. Fadderns skyldigheter som barnets fostrare förverkligades i sådana fall nödvändigtvis inte.³⁵

Valet av faddrar påverkades också av hur många faddrar det var brukligt att ett barn skulle få. I det svenska riket var det under medeltiden vanligt med två eller tre faddrar, men den kyrkoordning som tillkom efter reformationen angav inte något exakt antal för hur många faddrar ett barn kunde ha, eller om dessa skulle vara kvinnor eller män. 1686 års kyrkolag nämner i oklara ordalag att ett barn skulle ha ”några” faddrar. I slutet av 1600-talet varierade det brukliga antalet faddrar per barn i de olika församlingarna i Finland. Särskilt inom de högre samhällsgrupperna var det vanligt att ett barn fick mellan sex och åtta faddrar. Inte heller 1869 års kyrkolag angav antalet möjliga faddrar noggrannare.³⁶ I alla samhällsgrupper bad föräldrarna gärna personer som tillhörde ett högre stånd eller stod högre i den samhälleliga hierarkin än de själva att bli faddrar.³⁷ En av orsakerna till detta var förmodligen att man hoppades på att en välbeställd fadder skulle

34. T.ex. Födelse- och doplängd för åren 1859–1959, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv.

35. T.ex. Pentti Laasonen, *Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri Ruotsin vallan aikana*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 72 (Helsinki 1967), s. 277.

36. KLO, III Lucu, V §; KL, s. 13, 5. luku, 42. §; Lempiäinen, *Pyhät toimitukset*, s. 45–46.

37. Födelse- och doplängd för åren 1737–1890, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv; SUKU. Se även Juha Sulin, *Kummivalinnat Hämeenkyrössä vuosina 1720–1850*. Tampereen yliopisto, Historiatieteen laitos, Avhandling pro gradu i Finlands historia (opublicerad 1994), s. 43–50.

ge rikligt med faddegåvor och i förlängningen kanske också andra former av ekonomiskt stöd.³⁸

Eftersom det inte angavs något ”maximalt” antal faddrar i kyrkolagen, ledde det till att praxis inom församlingarna kunde variera inte bara lokalt utan också över tid. Antalet påverkades också av vilket stånd eller vilken samhällsgrupp barnets föräldrar tillhörde.³⁹ Så var även fallet i Kivijärvi socken. En intressant omständighet som framgår av mitt material, och som inte har noterats i tidigare finländsk forskning, är att antalet faddrar varierade i enlighet med när en ny präst tog över tjänsten som kaplan eller kyrkoherde.⁴⁰ I släkterna Hakkarainen och Kotilainen fick varje barn till en början fyra faddrar.⁴¹ Fr.o.m. 1823, när kaplan Alexander Dahlström tillträdde sin tjänst, var faddrarna för en tid tre per barn, men fr.o.m. 1832, när hans efterföljare Anders Ruth tog vid, endast två. Under åren 1843–1852 hade de döpta igen så gott som regelbundet fyra faddrar. Under Carl Gustaf Dahlgréns tid fr.o.m. våren 1853 till slutet av år 1856 fick varje döpt barn tre faddrar, åren 1857–1865 två faddrar och fr.o.m. början av år 1866, då det igen skedde ett prästbyte, fyra faddrar fram till slutet av år 1882. Under 1880-talet varierade antalet faddrar i huvudsak mellan tre och fyra. Barnen inom dessa släkter hade i stort sett lika många faddrar som alla andra barn som döptes i Kivijärvi församling under hela den undersökta perioden. Bland alla sockenbor kan man dessutom se att de utomäktenskapliga barnen fram till mitten av 1800-talet i regel fick fler faddrar än de barn som föddes inom äktenskapet. Denna tendens förändrades då man närmade sig 1900-talet: de barn som fötts utanför äktenskapet fick då klart färre faddrar än andra.⁴²

38. Se även Sulin, *Kummivalinnat Hämeenkyrössä*, s. 58–60

39. Bringéus, *Svenska dopseder*, s. 69. Se även t.ex. Piilahti, *Aineellista ja aineetonta turvaa*, s. 239, 241; Sulin, *Kummivalinnat Hämeenkyrössä*, s. 25–27, 30–36.

40. Beträffande prästernas tjänstperioder, se närmare Kotilainen, *Suvun nimissä*, Bilaga 3.

41. Under samma tid hade allmogebefolkningens barn i Norra Karelen under 1700-talet i allmänhet två faddrar, på vissa orter även tre. Laasonen, *Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri*, s. 277.

42. Födelse- och doplängd för åren 1737–1890, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv; SUKU. Se även Sulin (*Kummivalinnat Hämeenkyrössä*, s. 38–39), som konstaterar att barn som under 1700-talet föddes utanför äktenskapet fick färre faddrar än barn som föddes inom äktenskapet.

Det ser alltså ut som om prästbyten inom socknen har påverkat hur många faddrar som anlätades. Det är möjligt att en ny präst förde med sig nya vanor till församlingen. Å andra sidan väcker också de samtida bytena av präster och variationerna i fadderantalet frågan huruvida alla faddrar nödvändigtvis alltid bokfördes i doplängderna.⁴³ Det är möjligt att man endast omnämnde det ”minimiantal” dopvittnen som den kyrkliga administrationen under ifrågavarande period krävde, även om fler vittnen kanske var närvarande. Detta antagande styrks av att dopuppgifterna för en del barn har kompletterats med förkortningen ”m.fl.” för att visa att dopet hade bevitnats av flera personer.⁴⁴ Också fadderanteckningarna för tvillingar sprider ljus över hur faddrarna i praktiken antecknades i kyrkböckerna. För vissa tvillingpar har faddrarna inte delats upp mellan de båda barnen. Dessa var uppenbarligen faddrar för båda syskonen. För andra tvillingpar har faddrarna noggrant fördelats i förteckningarna på så vis att vardera av barnen har sina egna faddrar. De båda barnens faddrar behöver ändå inte vara lika många till antalet. Dessutom kunde det ena barnet få till fadder ogifta personer medan det andra fick äkta par.⁴⁵ Av dessa anledningar får man konstatera att de doplängder som fungerar som källor även i bästa fall enbart ger en begränsad bild av de valmöjligheter som stod till familjernas förfogande då de bestämde sig för hur många faddrar ett barn skulle få.

Om barnen i Kivijärvi hade fyra faddrar, två av vardera könet, fick faddrarna olika finskspråkiga beteckningar. Faddrarnas civilstånd var i sådana fall även viktigt. Under hela den undersökta perioden valde man helst ett etablerat, och gärna redan medelålders, gift par som fick beteckningen *isäkummi* (fi. *isä*=far, *kummi*=fadder) och *äitikummi* (*äiti*=mor). De två övriga faddrarna var på motsvarande sätt oftast yngre personer som inte nödvändigtvis var gifta. De kallades i sin tur för *tyttökummi* (*tyttö*=flicka, mö, jungfru) och *poikakummi* (*poika*=pojke, ungtkarl).⁴⁶ Av dessa var det oftast *äitikummi* – eller *äetkummi* som hon

43. T.ex. i 1750-talets Sverige antecknades alla dopvittnen nödvändigtvis inte i doplängden. Bringéus, *Svenska dopseder*, s. 69.

44. Födelse- och doplängd för åren 1737–1890, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv; SUKU.

45. Födelse- och doplängd för åren 1737–1959, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv.

46. Beteckningarna *isäkummi* och *äitikummi* motsvaras i äldre svenska närmast av orden

kallades på den lokala finska dialekten – som anförtroddes uppgiften att bära fram barnet till dopet, d.v.s. blev vad som på finska kallas *sylikummi* (*syli*=famn).⁴⁷ Ålder innebar således i barnets föräldrars ögon en form av förtroendekapital för en fadder.

Fadderskapet var i stor utsträckning könsspecifikt. I allmänhet var faddrarna en aning oftare kvinnor än män, även om man särskilt i början av den undersökta perioden strävade efter att se till så att barnet fick både en kvinnlig och en manlig fadder. Ännu under 1700-talet hade alla barn i Kivijärvi en manlig fadder, men inte nödvändigtvis en kvinnlig. Fr.o.m. mitten av 1800-talet var faddern allt oftare kvinna än man. Fadderskapet höll på att i allt större utsträckning bli ett kvinnligt uppdrag. Förändringen syns allra mest i de fall där barnet hade tre faddrar. Vid sidan av en gudfar och en gudmor valde man, ju närmare modern tid man kommer, allt oftare en kvinna som tredje fadder. I de fall då barnet hade fyra faddrar valde man ändå ändå fram till början av 1900-talet för det mesta två kvinnor och två män. Detta bruk var vanligt även därefter men ungefär en tiondedel av barnen fick i stället tre kvinnliga faddrar och en manlig.⁴⁸ Man utgick från att barnet skulle ha åtminstone en kvinnlig fadder eftersom en sådan kunde fungera som ett stöd för ett växande barn. Denna uppfattning utgick från kvinnans reproduktiva uppgifter.⁴⁹ Eftersom kvinnor födde barn uppfattades det även som naturligt för en kvinna att i egenskap av fadder ta sig an fostran av ett litet gudbarn.

Vilka metoder kunde föräldrarna då dra nytta av för att komma i besittande av det symboliska kapital som fanns inom olika samhällliga nätverk? Inom den traditionella historieforskningen har man undersökt sådana frågor som antalet faddrar, deras könstillhörighet och ålder

”gudfar” och ”gudmor”. *Tyttökummi* och *poikakummi* har i äldre svenska sin motsvarighet i beteckningarna jungfrufadder och ungarlsfadder.

47. Kirkollisen kansanperinteen yleiskysely, 1, Kinnula 1 N och 4 N; KKA 3b. Kannonkoski, SKS, Helsingfors, Folkminnesarkivets ljudbandssamling; Intervjuer, H11. Kvinna. Född på 1930-talet i Kivijärvi samt H12. Kvinna. Född på 1930-talet i Kivijärvi, (31.7.2007).
48. Födelse- och doplängd för åren 1737–1939, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv; Födelse- och doplängd för åren 1931–1959, Kinnula församlings arkiv; Födelse- och doplängd för åren 1913–1959, Saarijärvi församlings arkiv, Saarijärvi, Kannonkoski församlings arkiv.
49. Hilkka Helsti, *Kotisyntytysten aikaan. Etnologinen tutkimus äitiyden ja äitiysvalistuksen konflikteista* (Helsinki 2000); Anu Pylkkänen, *Trapped in Equality: Women as Legal Persons in the Modernisation of Finnish Law* (Helsinki 2009), s. 26–28, 37–53.

samt andra kriterier för valet av fadder.⁵⁰ Varje familj hade möjlighet till endast ett begränsat antal fadderskapsrelationer. Antalet avgjordes av hur många barn som fanns i familjen, tidpunkten för varje enskilt dop samt av var familjen levde och under vilken tid. I någon mån kan man även räkna barnets kön och syskonens inbördes födelseordning till de faktorer som i ett situationsbundet sammanhang begränsade det möjliga antalet faddrar i en familj.⁵¹ För att få en bättre bild av processen bakom valet av faddrar är det emellertid också viktigt att granska den livssituation som rådde vid tidpunkten för valet samt den omgivande sociala miljön. I detta sammanhang måste man försöka avgöra om valet säger mer om föräldrarnas egna aktuella målsättningar inom samfundet än om deras strävan att genom valet av faddrar trygga barnets intressen med tanke på framtiden. Det är förstås också möjligt att man försökte främja båda dessa ändamål genom faddervalet.

En analys av fadderskapsrelationerna kan visa på vilka strategiska sociala nätverk som existerade mellan samhällsmedlemmarna och till hurudana sociala sammanhang en familj önskade anknyta.⁵² Fadderskapsnätverken var inte nätverk som aktörerna fortgående kunde arbeta på att utveckla eftersom nya faddrar bara kunde knytas till nätverket då familjen utökades med ett nytt barn. Valet av faddrar var snarare en ganska sällsynt händelse som bara krävde en insats efter en barnfödelse. Detta innebär emellertid inte att faddervalen inte skulle ha varit en form av medvetet och långsiktigt strategiskt samhälleligt agerande.

På landsbygden kom faddrarna sällan långt bort ifrån. De var för det mesta släktingar, grannar eller bybor, och de bodde ända fram till 1900-talet för det mesta inom samma socken. Det var personer som barnets föräldrar även i andra vardagliga situationer kom i kontakt med. Inom den evangelisk-lutherska kontexten var fadderskapet närmast en form av rituellt och andligt band, men fadderskapet kunde vid sidan av vänskapsband även förstärka nätverken mellan släkting-

50. T.ex. Pentti Lempiäinen, *Kastekäytäntö Suomen kirkossa 1500- ja 1600-luvulla*.

51. SUKU.

52. Tom Ericsson, 'Godparents, witnesses, and social class in mid-nineteenth century Sweden', *The History of the Family* 5 (2000:3), s. 278–284; Julie Hardwick, *The Practice of Patriarchy: Gender and the Politics of Household Authority in Early Modern France* (Pennsylvania 1998), s. 159–160.

ar.⁵³ Föräldrarna bjöd gärna nära släktingar och sina vänner till att bli faddrar. En sådan inbjudan förstärkte redan existerande sociala band såsom gemensam samhällsställning, yrkeskollegialitet eller olika former av ekonomisk avhängighet eller beroende.⁵⁴ Därtill kunde man också skapa nya nätverk med hjälp av fadderskap. Vid sidan av släktingar var faddrar en viktig inkörspport till sociala nätverk och därför var det inte oväsentligt vilka personer som utsågs till barnets faddrar: genom dessa kunde helt nya kontakter till samhällets olika skikt öppnas för barnets familj. Förutsättningarna för fadderskapsstrategierna påverkades bl.a. av hur brett föräldrarnas sociala nätverk var från tidigare och vilka samhällsligt betydelsefulla personer som redan ingick i det. Det var även avgörande hur ändamålsenliga de utvalda faddrarna var för att nätverken skulle bildas i enlighet med de tänkta målsättningarna.

Till fadder inbjöds ofta också sådana personer som man önskade knyta kontakter till över ståndsgrensarna. I sådana fall handlade det inte om någon vardaglig bekantskap utan snarare om ett slags hedersbetygelse som riktades mot en person som stod högre upp i ståndshierarkin. För den person ur ett högre stånd som accepterade ett sådant fadderskap var fadderskapet i sin tur en gest av välvilja. Att bjuda en person från ett högre stånd till fadder var ett sätt att visa aktning och respekt. Av sådana faddrar kunde man därtill kanske också förvänta sig att de i större utsträckning än andra faddrar skulle kunna hjälpa sitt gudbarn i kraft av sin ekonomiska situation eller sin högre status.

Ett annat sätt att visa respekt för personer som stod högre inom hierarkin var att ge sitt barn samma namn som denna person. I det patriarkaliska tidigmoderna samhället hade föräldrar ur de lägre samhällsklasserna såsom landsbygdens torpare, backstugusittare och obesuttna för vana att ge sina barn samma namn som ståndsfamiljernas eller de besuttna böndernas barn. Daglönare och andra tillfälligt anställda arbetare var i synnerhet beroende av de besuttna jordägarna på lands-

53. Suku; Bringéus, *Svenska dopseder*, s. 70; Ericsson, 'Godparents, witnesses, and social class', s. 276.

54. Se även Guido Alfani & Vincent Gourdon, 'Entrepreneurs, formalisation of social ties and trustbuilding in Europe, 14th–20th centuries', Dondena working paper no. 25, March 2010, http://portale.unibocconi.it/wps/wcm/connect/Centro_Dondena/Home/Working+Papers/Working_Paper_25_CdR_Dondena.

bygden som i stor utsträckning styrde över deras inkomstmöjligheter och boningsplats. Av den orsaken var det viktigt att försöka hålla sin arbetsgivare vänligt inställd till den egna familjen.⁵⁵ En fadder med en högre samhällsställning ansågs även ha större möjligheter att hjälpa fram sitt gudbarn i livet och därför kunde man även hoppas på en sådan insats när man valde en fadder ur ett högre stånd.

Strategin att ge sitt barn samma namn som faddern är särskilt tydlig i mitt forskningsmaterial. Vid sidan av de närmaste släktingarna hörde faddrarna till de viktigaste förebilderna vid valet av förnamn. På detta sätt kunde man utvidga barnets sociala band till personer med samma namn även utanför släkten. Också personnamn kunde inom de sociala nätverken bli en form av symboliskt kapital som gick i arv från en medlem av lokalsamhället till en annan.⁵⁶ Barn som vid dopet gavs samma namn som sin fadder är ett konkret exempel på hur man kunde tillägna sig kulturellt kapital på ett strategiskt sätt. Den förälder som gav sitt barn samma namn som någon annan visade aktning och respekt för personen i fråga. Genom att låta sitt barn bli namne med någon annan kunde man dock också försöka förverkliga andra sociala och ekonomiska strategier av mer tillfällig art.⁵⁷

I de fall där barnet gavs samma namn som en fadder påverkades valet av fyra faktorer med vidhängande följd: faddrarna utsågs för det mesta bland släktingar, vänner eller andra personer som på något sätt var bekanta eller betydelsefulla för föräldrarna. Föräldrarna hade därmed för det mesta redan fått ett positivt intryck som väckte förtroende för dessa personer. Faddern kunde antingen ha personliga egenskaper och ett lynne som föräldrarna uppskattade, eller besitta en bemärkt position inom samhället. Föräldrarnas förtroende för faddern ledde också till att man ofta valde just det förnamn för sitt barn som den tilltänkta faddern hade.⁵⁸ Kivijärviborna uppger i minnesupp-

55. Kotilainen, *Suvun nimissä*, s. 112–114; Kustaa H. J. Vilkkuna, *Arkielämä patriarkalisessa työmiessuhteisössä. Rautaruukkilaiset suurvalta-ajan Suomessa*, Historiallisia Tutkimuksia 196 (Helsinki 1996), s. 42, 80–81.

56. Beträffande de betydelsefulla personer som gavs namn som gått i arv från tidigare generationer, se även Sofia Kotilainen, 'An inherited name as the foundation of a person's identity: How the memory of a dead person lived on in the names of his or her descendants', *Thanatos* 2012:1, http://thanatosjournal.files.wordpress.com/2012/03/kotilainen_inherited-name_thanatos-20121.pdf.

57. SUKU; se även Sofia Kotilainen, *Suvun nimissä*, s. 244–245.

58. Bild 1.

teckningarna att barnet kunde namnges efter sin fadder ifall faddern hade ett förnamn som föräldrarna upplevde som passande för barnet.⁵⁹ Ett annat alternativ var att inom den närmaste kretsen hitta en potentiell fadder med samma namn som det man hade för avsikt att ge sitt barn. Ibland kunde en fadder till och med framföra namnönskemål till barnets föräldrar: ”Om ni döper barnet med det här namnet ställer jag upp som fadder.”⁶⁰

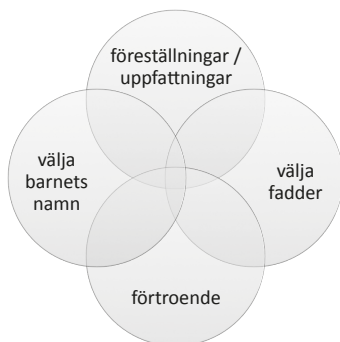

BILD 1. Påverkningsförhållanden mellan fadder och barn vid namnval

Inom de släkter som jag har undersökt fick faddrarna flest barn uppkallade efter sig under 1700-talet. Ännu under 1800-talet fick ungefär en tredjedel av de döpta barnen ära sitt namn av en fadder, men andelen sjönk fr.o.m. mitten av århundradet stadigt och i början av 1900-talet var det bara drygt sex procent av barnen som fick namn efter en fadder. Det finns inga stora skillnader mellan könen, men flickorna fick ändå alltid i något större utsträckning namn efter sin fadder än pojkarna. Under hela den undersökta perioden var det fler barn som döptes efter en fadder än efter någon av sina föräldrar. Under 1900-talets första årtionden blev det hela tiden mindre populärt att döpa sitt barn efter faddern.⁶¹

59. Kirkollisen kansanperinteen yleiskysely, 1. Kinnula 6 N, SKS, Helsingfors, Folkminnesarkivets ljudbandssamling.

60. Intervjuer, H3 (1. 2. 2006).

61. Tabell 1.

Tabell 1. Barn med samma namn som en fadder i de undersökta släkterna 1737–1959

	Pojkar		Flickor		Sammanlagt	
	N	%	N	%	N	%
1737–1799	48	48	51	44	99	46
1800–1849	133	34	139	37	272	36
1850–1899	161	18	184	19	345	18
1900–1959*	56	6	41	5	97	6
Sammanlagt	398	18	415	18	813	18

* Uppgifter för åren 1917–1918 saknas i tabellen. N anger hur många barn från de undersökta släkterna som under den aktuella tidsperioden fick samma namn som en fadder. Källor: Doplängd för åren 1737–1939, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv; SUKU.

Rent generellt är det inte möjligt att klart dela in en enskild familjs fadderval efter huruvida faddrarna rekryterades ur den egna släkten eller utanför den – ett barn kunde ha faddrar som tillhörde båda kategorierna. Med hjälp av ett enda barns eller en enda familjs fadderrelationer kunde man knyta väldigt varierande slag av nätverk till näromgivningen. Dessutom var det fullt möjligt att redan för ett enda barn välja faddrarna utgående från väldigt olika motiv varvid flera olika motiveringar kunde tillämpas.⁶² Av den här orsaken är det viktigt att dels granska faddervalen ur många olika synvinklar, dels studera de olika familjernas fadderval som en helhet för att man i undersökningen skall kunna beakta alla de orsaker som motiverade föräldrar i det förflutna då de valde faddrar för sina barn.

Tidigare historieforskning har fokuserat på att undersöka de ekonomiska aspekterna av fadderskap samt fadderskapets koppling till ståndstillhörighet och social position. Förtroende är för sin del en form av symboliskt kapital som gjorde sig gällande inom en stor del av fadderskapsrelationerna oberoende av vilket stånd eller vilken samhällsgrupp föräldrarna representerade. Av den anledningen handlar fadderskapsstrategierna inte enbart om en önskan att vinna ekonomiska fördelar eller inträde i samhälleliga nätverk på en högre social nivå. En viktig hörnsten i alla fadderskapsrelationer var även den samhälleliga växelverkan samt ett mått av aktning och respekt mellan aktörerna – även om det kanske i vissa fall också handlade om ett spel för kulisserna i akt och mening att uppnå personliga fördelar.

62. SUKU; Födelse- och doplängd för åren 1737–1939, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv.

Fadderskapsstrategier bland föräldrar som delvis förlorat det samhälleliga förtroendet

En person som i samfundets ögon framstod som pålitlig, betrodd eller förtroendeingivande, levde och handlade på ett sätt som gjorde att hans handlingar var till allmän nytta för samfundets övriga medlemmar, eller åtminstone på ett sådant sätt att han eller hon inte förorsakade skada eller nackdelar för andra. Om det samhälleliga förtroendet för en individ rubbades medförde detta långvariga inverknings på hans eller hennes framtida sociala relationer. Om det samhälleliga förtroendet för en individ försämrades skedde detta oftast som en konsekvens av oöverbägda handlingar.⁶³ Förtroendet kunde också rubbas genom ett sådant beteende som ur samfundets synvinkel ansågs ofördelaktigt, vilket för det mesta ledde till någon form av bestraffning. En sådan form av bestraffning kunde vara att uteslutas från de gemensamma nätverken.

Ett exempel på föräldrar vars samhälleliga förtroende delvis hade gått förlorat var sådana mödrar vars rykte hade fått sig en törn genom ett utomäktenskapligt barn. I det tidigmoderna samhället var en kvinnas heder knuten till familjen och släkten samt till hur väl hon lyckades uppfylla sina uppgifter som hustru och mor. Enligt såväl den teologiska världsbilden som den allmänna synen i samhället, var kvinnans viktigaste och mest accepterade uppgift att reproducera det mänskliga släktet genom att föda barn samt ta hand om hemmet och barnens fostran. En mor förväntades flitigt sköta sina sysslor och lyda sin man. Oberoende av om kvinnan var gift eller inte var hennes sexuella sedlighet det viktigaste måttet på kvinnans hederlighet inför samfundet.⁶⁴ Ur samfundets synvinkel var det önskvärt att föräldrarna ingick äktenskap innan barnen föddes. Därför förekom det ofta både moraliska, juridiska och sociala påtryckningar för att få en kvinna som väntade barn att antingen gifta sig med barnets far eller med någon annan lämplig fästmannskandidat för att undvika den skam som ett oäkta barn medförde.

63. Gambetta, 'Can We Trust Trust?', s. 217–218.

64. Natalie Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford, California 1977[1975]), s. 93–94; Grethe Jacobsen, 'Nordic Women and the Reformation', Sherrin Marshall (ed.), *Women in Reformation and Counter-Reformation Europe: Public and Private Worlds* (Bloomington and Indianapolis 1989), s. 47–67.

Av alla barn som döptes i Kivijärvi under den aktuella undersökningsperioden föddes ca sju procent utanför äktenskapet. Det var emellertid först under 1840-talet som de utomäktenskapliga barnen utgjorde mer än fem procent. Antalet utomäktenskapliga födslar var högst under 1870-talet och utgjorde då nästan tio procent av alla födslar, men sjönk därefter för att under 1900-talets första årtionden utgöra ungefär åtta procent av alla döpta barn. Ca 45 procent av alla utomäktenskapliga barn som inte genomgick nöddop, erhöll fler än två faddrar. Ungefär 27 av dessa utomäktenskapliga barn hade fyra faddrar eller fler. Detta var en anmärkningsvärd prestation med tanke på att det kunde vara svårt att hitta faddrar utanför den närmaste slakten p.g.a. den skam som var förknippad med barnets födsel. Av de icke nöddöpta barn som under samma tid föddes inom äktenskapet hade ungefär 44 procent fyra faddrar eller fler. Som mest kunde ett utomäktenskapligt barn få mellan sju och nio faddrar.⁶⁵

Även namngivningen följde andra principer bland de utomäktenskapliga barnen i Kivijärvi än bland dem som fötts inom äktenskapet. Under hela perioden fick ungefär 15 procent av de utomäktenskapliga barnen samma namn som en fadder. Under 1700-talet och fram till slutet av 1800-talet fick ca 20–25 procent av de utomäktenskapliga barnen samma namn som sin fadder. Därefter var andelen bara sju procent. Det var ofta släktingar som ställde upp som faddrar för ett utomäktenskapligt barn eftersom fadderskapet hade kunnat vara pinsamt för en person som inte hörde till familjen. I stället för namn efter personer som inte tillhörde familjen gav man därför barnet namn som förekom inom slakten. Man kan se att under början av 1900-talet, då antalet barn som döptes efter en fadder i allmänhet minskade inom hela samfundet, var det aningen vanligare bland de utomäktenskapliga barnen i de släkter som jag undersökt att ges samma namn som en fadder.⁶⁶

De utomäktenskapliga barnens mödrar hade i ljuset av de bevarade källorna åtminstone fyra olika strategier att välja mellan för att skapa ett nätverk av närstående för sina barn. Det handlade om strategier förknippade med antingen ett socialt eller ekonomiskt kapital,

65. Födelse- och doplängd för åren 1737–1939, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv.

66. Födelse- och doplängd för åren 1737–1939, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv; SUKU.

samhällelig position och status samt olika former av kulturellt kapital eller kunskapskapital. Behovet var särskilt akut i de situationer då modern inte senare gifte sig med barnets far. Ofta försökte mödrarna söka understöd för barnets underhåll av barnafadern: antingen genom en överenskommelse mellan föräldrarna eller, om en sådan inte kunde nås, på juridisk väg.

I första hand fungerade antingen morföräldrarna eller andra släktingar till modern som faddrar för utomäktenskapliga barn under hela undersökningsperioden. För att skapa sociala och ekonomiska nätverk för barnet tog man på detta sätt hjälp av moderns egen familj. I sådana fall var det också vanligt att barnet fick ett namn som gick i arv inom släkten. De mödrar som förlitade sig på sin egen familj bjöd i mycket liten mån in personer som inte tillhörde släkten att bli faddrar. T.ex. var torparna Matts Herranen och Kaisa Mård faddrar till Maija Liisa Herranens son Victor som föddes 1859. Den obesuttna kvinnan Anna Maija Kotilainen bad för sin del år 1845 änkan Anna Maija Kotilainen, med vilken hon var kusin i tredje led, att bli gudmor till sonen Zachris. I de släkter som jag har undersökt var det också möjligt att ett barn som fötts utanför äktenskapet fick en utomäktenskaplig dotter som även i sin tur fick en dotter utanför äktenskapet. Ur några av familjernas perspektiv var det således vanligt att åtminstone familjens första barn föddes innan ett äktenskap hade ingåtts. Ofta tillhörde dessa familjer lokalsamhällets lägsta sociala skikt, men alltid handlade det inte bara om den obesuttna andelen av befolkningen. I en av familjerna var det ända fram till slutet av 1800-talet brukligt att i generation efter generation erbjuda mormodern till barn som föddes utanför äktenskapet att bli fadder. Mormodern var den enda person som representerade släktens kontinuitet i en familj där fäder och farfäder saknades.⁶⁷ I allmänhet strävade man efter att förstärka det utomäktenskapliga barnets band till sin mors släkt i fall faderns släkt inte kunde, eller åtminstone inte offentligt ville erkänna barnet.

En annan viktig strategi bland befolkningen i hela socknen var att de ogifta mödrarna försökte se till att deras barn fick så inflytelserika faddrar som möjligt: exempelvis ståndspersoner eller välbeställda bönder. Ett alternativ till detta var också att försöka skaffa barnet så många faddrar som möjligt. På 1750-talet var församlingens klockare t.o.m.

67. SUKU.

fadder för ett par av socknens utomäktenskapliga barn. Och när dottern till den obesuttna Hedda Liimatainen döptes 1872 fanns socknens länsman och pastorsadjunkt bland faddrarna. Särskilt de ogifta mödrar som tillhörde landsbygdens obesuttna dagsverksarbetare och som bodde långt ifrån sin hemby, bjöd också ofta in sina närmaste bekanta för att vid sidan av personer ur den egna familjen bli faddrar.⁶⁸ På det här sättet försökte man kompensera svagheter och brister i det ”faderlösa” barnets sociala nätverk och jämna vägen för barnets framtid. Det handlade alltså framför allt om en strategi med inriktning på att knyta kontakter till personer med samhällelig status, som även i framtiden kunde vara till social eller ekonomisk nytta för barnet och dess familj.

Jämfört med de flesta övriga församlingsbor hade kaplanens och kyrkoherdens familjer ett stort ekonomiskt och kulturellt kapital. Därtill tillhörde de toppen av landsbygdssamhällets sociala hierarki. Den sammanlagda tyngden av de olika former av kapital som stod till deras förfogande var i en helt annan kategori än de andra familjernas.⁶⁹ För landsbygdens obesuttna var det dels en gammal tradition, dels en gest av artighet, uppskattning eller förtroende att bjuda in en medlem av prästfamiljerna till fadder. En sådan gest kunde eventuellt också medföra någon förmån för inbjudaren i samband med skötseln av de gemensamma församlingsärendena. Om ett barn vid dopet gavs samma namn som någon av prästgårdens invånare bidrog detta till att förstärka bilden av prästens position som en aktad och inflytelserik medlem av lokalsamhället. En sådan gest kunde senare ge upphov till en motsvarande nytta för denne namne och hans familj.⁷⁰ Under tidigmodern tid var prästfamiljernas förnamn den viktigaste källan till nya namn som infördes bland barnen i de släkter som undersöktes.⁷¹

År 1772 skrev en underlydande till den första kaplanen i Kivijärvi ett klagomål över dennes sätt att sköta sin tjänst. Enligt klagobrevet var kaplan Wikman ofta på dåligt humör. Han drack sig redlöst be-

68. Födelse- och doplängd för åren 1737–1939, Kivijärvi församlings arkiv Jyväskylä landsarkiv; SUKU.

69. Pierre Bourdieu, 'What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups', *Berkeley Journal of Sociology: A Critical Review* 32 (1987), s. 4.

70. Jfr Leonore Davidoff & Catherine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class, 1780–1850* (London 1988[1987]), s. 121–122.

71. Födelse- och doplängd för åren 1737–1939, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv; SUKU; Kotilainen, *Suvun nimissä*, Bilaga 3.

rusad nästan varje dag och kunde inte ta hand om sin församling eller predika. På Mikaelidagen körde han t.o.m. ut församlingsborna ur kyrkan. När han var berusad var det svårt att förstå vad han sade: han blandade ihop bönerna och epistlarna med varandra och på sina resor i socknen kunde han enligt klagomålen spy och kräla omkring som ett svin medan han predikade på svenska för de finskspråkiga bönderna.⁷² Fastän prästfamiljerna var populära faddrar innebar detta således inte nödvändigtvis att kaplanen eller kyrkoherden var en omtyckt man inom lokalsamhället.⁷³ Trots kaplan Wikmans beteende stod t.ex. hans hustru Beata Argillander ändå fadder för 22 barn i Kivijärvi. Hon inbjöds t.o.m. att bli fadder ännu några gånger efter att det ovan citerade klagomålet framförts.⁷⁴ Lokalsamhället ser generellt ut att ha sympatiserat med prästfrun, även om ingen flicka under denna tid döptes till Beata inom exempelsläkterna Kotilainen och Hakkarainen. Å andra sidan är det också möjligt att namnet Beata blev oanvänt p.g.a. att en anmoder med samma namn inom släkten Kotilainen från Kivijärvi uppenbarligen inte framkallade några varma minnen hos en del av släkten. Namnet Beata blev således aldrig ett populärt namnalternativ för släktens döttrar.⁷⁵

Mitt forskningsmaterial visar att det också var möjligt att knyta närmare band mellan gudbarn och fadder genom att ge det oäkta barnet samma namn som faddern. T.ex. kan man nämna den utomäktenskapliga dottern till Anna Jacobintytär från Penttilä i Kivijärvi som döptes i maj 1775. Flickan fick i dopet namnet Anna Sofia liksom sin mor, men också faddern Anna Kinnunen hade samma namn. På detta sätt valde modern dels ett namn som fanns inom släkten, dels en fadder med samma namn.⁷⁶ Det samhälleliga förtroende som ett dylikt namnval signalerade var bara ett av många sätt att skapa fadderskapsstrategier.

72. Gunnar Suolahti, *Suomen pappilat 1600- ja 1700-luvuilla* (Porvoo 1912), s. 192. (Källa: Borgå domkapitels arkiv, brev från Joh. Kahelins 19. jan. 1772.)

73. Beträffande ansträngda förhållanden mellan prästerskapet och folket, se exempelvis Kustaa H. J. Vilkkunen, *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta*, Historiallisia Tutkimuksia 229 (Helsinki 2005), s. 412–435.

74. Födelse- och doplängd för åren 1750–1780, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv.

75. Protokoll fört vid prostvisitation den 18.3.1666, Viitasaari församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv; SUKU.

76. Födelse- och doplängd för åren 1737–1939, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv.

Ett fadderskap och ett gudbarn med samma namn som fadern var emellertid två starka signaler om samhälleligt förtroende.

Utomäktenskaplig börd påverkade också föräldrarnas val av förnamn för sina barn på andra sätt. Det var ett strategiskt val att ge ett utomäktenskapligt gossebarn faderns förnamn, såväl som att låta bli att göra det. Genom sådana handlingar kunde man antingen försöka bevisa faderskapet eller förneka mannens betydelse för barnets framtid. Utomäktenskaplig börd begränsade möjligheterna att ge barnet ett förnamn ur faderns släkt; i synnerhet om fadern inte offentligt hade erkänt faderskapet utan förblev ”okänd” ur myndigheternas synvinkel. Att ge barnet ett namn efter den förmodade fadern kunde ändå vara ett sätt att få denne att betala underhåll för barnet. På det här sättet kunde modern dra nytta av namnvalet som en form av ekonomisk strategi för att främja det faderlösa barnets framtid. Det uppfattades som en form av tungt vägande bevis på biologiskt släktskap om ett barn gavs samma namn som den förmodade fadern eller dennes föräldrar.⁷⁷

Det fanns emellertid också situationer då modern inte ville att barnets namn på något sätt skulle påminna om fadern och hans släkt. Vid namngivningen av utomäktenskapliga barn var det ofta namnskicket på mödernet som fick en större betydelse, liksom det också var vanligare att rekrytera faddrar från moderns släkt. Eftersom de utomäktenskapliga barnens mödrar i princip ensamma bestämde barnets namn kan man anta att namnvalet för dessa barn i större utsträckning reflekterade mödrarnas egen tankevärld än namnskicket bland de barn som föddes inom äktenskapet. Situationen var dock inte alltid helt entydig: namnvalet kunde också påverkas av moderns närstående på precis samma sätt som i de familjer där föräldrarna hade ingått äktenskap med varandra. Det förekom även att utomäktenskapliga barn fick mycket nymodiga namn som inte alls anknöt till namnskicket ens inom moderns släkt.⁷⁸

77. Kotilainen, *Suvun nimissä*, 220–222; se även närmare Sofia Kotilainen & Pasi Saari-mäki, ’Paikallisyhteisö aviottoman äidin tukena 1800-luvun lopun sisäsuomalaisella maaseudulla’, Jari Eilola & Laura-Kristiina Moilanen (toim.), *Yhteisö* (opublicerat artikelmanuskript).

78. SUKU; Födelse- och doplängd för åren 1737–1939, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv; Födelse- och doplängd för åren 1913–1959, Kinnula församlings arkiv samt födelse- och doplängd för åren 1931–1959, Saarijärvi församlings arkiv, Saarijärvi, Kan-nonkoski församlings arkiv.

På nyårsdagen 1846 döptes torpardottern Stina Puranens utomäktenskapliga dotter Stina Amalia. Barnet hade fyra faddrar; två manliga och två kvinnliga, men hon döptes inte efter någon av dessa. I stället förenade namnvalet två andra strategier. Barnets första namn blev det samma som moderns, men inte det andra. Detta skedde antagligen för att det skulle bli lättare att skilja på mor och dotter. Det namn som barnet ärvde efter sin mor hänförde sig till släktraditionerna, men det andra namnet var nyaste nytt inom namnmodet. Schillers dikt "Amalia" publicerades nämligen 1844 i tidningen *Saima* och senare på nytt i *Kanava* 1846. I och med detta kom namnet Amalia, som hade funnits i almanackan sedan 1740-talet, igen på modet i Finland. Åren 1777–1928 var Amalias namnsdag förlagd till april. T.ex. i Kivijärvi socken var namnet dock ännu tämligen ovanligt vid tidpunkten för Stina Amalias dop. De synligaste bärarna av detta namn inom lokalsamhället var två klockardöttrar: Amalia Gustafva Kahelin som hade döpts 1829 och Amalia Gustafva Svedberg som döptes 1837. Den senare av dessa två klockardöttrar var eventuellt döpt efter den andra. Innan Stina Puranen namngav sin dotter hade en annan liten flicka från Saarenkylä by fått namnet i andranamn och en annan utomäktenskaplig flicka från Kivijärvi hade fått namnet som sitt första namn.⁷⁹ Dylika förnamn på modet var ett sätt för ogifta mödrar att påbörja en ny namntradition inom den egna familjen och närmaste kretsen. Valet av ett nymodigt namn innebar således att man övergav namntraditionerna inom släkten, men sättet att välja faddrar moderniserades däremot inte i samma takt. De ogifta mödrarna tydde sig ända fram till 1900-talet till traditionella handlingsmönster för sådana undantagssituationer.

Ömsesidigt förtroende – en central beståndsdel i fadderskapsstrategierna

Det symboliska kapitalet bidrog väsentligt till hur de lokala nätverken skapades och upprätthölls. När en person ur näromgivningen utsågs till fadder gav föräldrarna samtidigt uttryck för ett förtroende för denna person. Fadderskapsstrategierna berättar om de normer och värderingar som rådde inom det lokala samfundet. Fadderskapets betydelse kunde variera beroende på tidsperiod, släktens och familjens storlek,

79. Födelse- och doplängd för åren 1737–1939, Kivijärvi församlings arkiv, Jyväskylä landsarkiv; Kustaa Viikuna, *Etunimet* (toim. Pirjo Mikkonen), 4. uudistettu painos (Helsinki 2005[1976]), s. 40.

barnets föräldrars och faddrars ålder eller samhällseliga position samt den lokala kulturen. Föräldrar kunde uppnå sociala målsättningar och förmåner av betydande art genom att dra nytta av det symboliska kapital som fadderskapet utgjorde inom de lokala samhälls nätverken. Trots detta försökte man i allmänhet alltid skapa fadderskapsrelationer med tanke på ett längre tidsperspektiv, även om gudbarnet och fadderns relation i praktiken kanske inte förblev lika tät genom hela livet. Genom att skickligt välja faddrar kunde exempelvis mödrar till utomäktenskapliga barn säkerställa att barnet i stället för en far kunde räkna med stöd och trygghet i form av flera faddrar.

Mödrar till utomäktenskapliga barn hade ett flertal mångsidiga strategier till sitt förfogande för att förbättra framtidsutsikterna för sitt barn med hjälp av symboliskt kapital. I bakgrunden fanns alltid en oro för hur barnet skulle klara sig i världen utan stöd från en fars släkt. Med hjälp av fadderrelationer försökte man kompensera barnets svaga samhällseliga relationer och inte minst avsaknad av familjerelationer från faderns sida. Mödrarna lyckades i stället åtminstone på kort sikt framgångsrikt skapa ersättande nätverk inom närmiljön. I synnerhet moderns egen släkt, men också prästerskapet och andra ståndspersoner, var i dessa sammanhang populära som faddrar. Med hjälp av artiga gester som namnval och fadderskap kunde man försöka komma i de högre ståndens gunst. I de ogifta mödrarnas fall kunde det också tolkas som ett sätt att visa ånger på ett symboliskt sätt och därigenom blidka prästerskapet som i sin tur hade ett inflytande över de övriga medmänniskornas moral.

Fadderskapsstrategierna var överlevnadsmetoder som emellertid inte alltid gav resultat över längre tid. Det fanns inga garantier för att en fadder som vid tiden för barnets dop ofta redan var i medelåldern eller äldre, skulle kunna vara till någon hjälp när barnet så småningom blev vuxet. Yngre faddrar kunde för sin del flytta bort från orten redan innan barnet hade kommit upp i konfirmationsåldern. För stånds- och tjänstemannafamiljer var en liten, avsidet belägen landsortssocken ofta bara en etapp i början av karriären som exempelvis präst eller länsman. I det lokalsamhälle som jag har undersökt var det mer en regel än ett undantag att så skedde. Det betydde att utdelningen på den investering som det innebar att döpa sitt barn efter en ståndsperson inte nödvändigtvis blev långvarig. Det skulle därför vara nödvändigt att undersöka fadderskapsrelationernas utveckling för varje barn under en längre tid

och ända fram till fadderns död för att komma fadderskapets långsiktiga inverkan på barnets liv på spåren, men en sådan undersökning har inte varit möjlig inom ramarna för denna uppsats. Särskilt viktigt skulle det vara att studera hur nära växelverkan mellan gudbarnet och dennes faddrar var i det vardagliga livet och vilken betydelse denna växelverkan i praktiken fick, samt huruvida en sådan social växelverkan kunde sträcka sig över flera generationer. Oberoende av vad som i övrigt skedde fick exempelvis ett barn som döptes efter sin fadder bära detta namn under hela sitt liv. Strategin att döpa barnet efter faddern fick därmed åtminstone verkligt långsiktiga verkningar ur barnets synvinkel.

Det är viktigt att studera fadderskap med hjälp av en genealogisk metod eftersom man annars riskerar att inte identifiera släktskap mellan barnet och dess faddrar (eller mellan faddrarna sinsemellan) ifall det inte framgår direkt av doplängderna. Med hjälp av kollektivbiografisk forskning kan man spåra de nätverk och strategier som förekom inom lokalsamhället. Metoden är särskilt viktig då man studerar utomäktenskapliga barn eftersom den klarlägger vilka vardagliga överlevnadsstrategier som stod till mödrarnas förfogande. Förtroendet inom fadderskapsrelationerna uppstod i hög grad ur den känsla av bekantskap och trygghet som valet av släktingar och grannar till fadderuppdraget bidrog till att skapa. Fadderskapet var ett uttryck för ömsesidigt samhälleligt godkännande liksom det var ett uttryck för förtroende att döpa barnet efter faddern. Fadderns position inom samhället och personliga kapital, antingen det var materiellt eller symboliskt, gjorde att han eller hon uppfattades som pålitlig. Därtill hade fadderns position i lokalsamhället också en betydelse med tanke på vilket samhälleligt förtroende som kom barnet och dess föräldrar till del, eftersom en fadder med gott rykte spillde över en del av förtroendet på gudbarnet och gudbarnets familj.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att immateriellt symboliskt kapital bidrog till att skapa fadderskapsnätverken över århundradena. En allmän betrodhet och ett ömsesidigt förtroende var centrala kriterier då man utsåg faddrar för ett nyfött barn. Med hjälp av det empiriska materialet kan man se att betydelsen av ett ömsesidigt förtroende utgör en långvarig trend inom finländska fadderskapsrelationer, och sträcker sig från tidigmodern tid till den moderna tidens genombrott. Som sådant var förtroendet inom fadderskapsrelationen också särskilt betydelsefullt med tanke på det allmänna

förtroendet för barnets övriga släktingar. Dylika förtroendestrategier baserade sig dock i huvudsak på information som insamlats under en kort tid. I de samhälleliga relationerna mättes nämligen förtroendet för en individ hela tiden på nytt; både barnet och barnets föräldrar och faddrar kunde i något skede av livet förlora sitt goda rykte. Därför var förtroendet något som hela tiden måste upprätthållas i samband med alla övriga handlingar inom samfundet. Ett gott rykte eller anseende, liksom samfundets aktning och förtroende, var förvisso i allmänhet komponenter som krävdes för att upprätta samhälleliga nätverk men en avsaknad av dessa egenskaper var inte ens under tidig-modern tid tillräckligt för att driva en person till undergång. Det fanns alltid möjligheter att upprätta alternativa överlevnadsstrategier inför framtiden. En uppsättning samhälleligt betrodda faddrar kunde exempelvis styra utvecklingen för ett barn som fötts utanför äktenskapet i önskvärd riktning, trots att moderns rykte hade fått sig en törn p.g.a. barnets födelse. Om faddrarna valdes med omsorg bildade de ett nätverk som utgjorde en källa till socialt kapital för det nyfödda barnet: ett nätverk som i bästa fall kunde komma att sträcka sig över flera generationer.

Nya, ärvda och testamenterade kläder i bouppteckningar

Hur bondekvinnans klädeendom utökades under 1700-talet

Det var bouppteckning i Nedervetil by i Gamlakarleby socken i april 1767. Johan Nilsson Bastubackas eller kyrkmålaren Johan N. Backmans och hans hustrus Marja Laibergs kvarlåtenskap skulle upptecknas och värderas på Bastubacka. Bouppteckningen anger inte exakt ställe, men förrättningen hölls troligtvis i familjen Backmans stuga. Som skrivare agerade Jacob Engmarck, egendomen uppgavs av Johan Backmans bror Matts Bastubacka, och som förtroendemän fungerade Anders Riippa och Matts Brändkärr. Förutom dessa var även kyrkoherden i Nedervetil Anders Chydenius och styrmannen Johan Kort från Gamlakarleby stad närvarande. Dessa två män var den sjutton-åriga Christinas och den tvååriga Catharina Backmans förmyndare.¹

I den Backmanska bouppteckningen finns hela deras egendom upptecknad, men en dräktforskare fäster snart uppmärksamhet vid Marjas kläder. Vanligtvis brukar en klädförteckning börja med kjolar och tröjor, men i Marjas fall inleds den med en mössa av figurerat (mönstrat) siden och en mössa av bomullstyg med två fasonerade band. Förteckningen fortsätter med en armosin- och florhuva. Först efter uppräkningsen av två nätteldukar följer hennes kofter, kjolar och förkläden. Värdet på Marjas klädeendom uppgick till 273 daler kopparmynt och 16 öre och utgjorde ungefär 10 procent av egendomens totala värde.²

Marja Laiberg levde i ett manifesterat hierarkiskt samhälle. Det skulle vara lätt att skilja mellan olika samhällsskikt i vardagen. Detta

-
1. Johan N. Backmans och Marja Laibergs bouppteckning 26.4.1767, Uleåborgs södra och Korsholms norra härads domsaga, Gamlakarleby och Kelviå tingslag, Karleby bouppteckningar, Eia:3, s. 32, Vasa landsarkiv.
 2. Johan N. Backmans och Marja Laibergs bouppteckning.

försökte man garantera genom de ständigt återkommande överflödsförordningarna där människors klädsel och beteenden reglerades. Det var utmanande att leva och synas som bondekvinnor i en umgängesordning och under en samhällsomvandling som inom forskningen brukar kallas konsumtionsrevolutionen (1750–1900) och som innebar en förändring i arbetsfördelningen och medförde stora produktionsökningar. Att allt fler grupper upplevde ett ökat välstånd innebar också förändringar i umgänget mellan människor.³ En möjlighet för bondekvinnan att utöka sin frihet i ett hierarkiskt samhälle var genom klädsele. Syftet med denna uppsats är att undersöka på vilka olika sätt bondekvinnor i Gamlakarleby socken under 1700-talet anskaffade och utökade sin klädeegendom. Jag utgår från att män i egenskap av fäder och äkta män var förpliktade att klä sina döttrar och hustrur. Jag undersöker dessutom om bondekvinnan själv hade möjlighet att utöka sitt klädeinnehav och analyserar även hur de olika anskaffningsmöjligheterna syns i bouppteckningarna. De olika sätten att anskaffa och utöka klädeegendomen ger en bild av bondekvinnans ställning och hennes sätt att leva i 1700-talsamhället med dess synliga ståndsskillnader och många överflödsförordningar.

Min infallsvinkel är mikrohistorisk, vilket i den här uppsatsen innebär att jag fokuserar på mikro- eller lokalnivån. Föremålet för min undersökning är bondekvinnornas vardagsliv under 1700-talet, och studien baserar sig på närläsning av källor och konstruering eller rekonstruering av de skildringar som förekommer i dem. Även om min undersökning företas ur ett snävt perspektiv, d.v.s. Gamlakarleby socken och bondekvinnorna där, är min målsättning ändå att försöka finna mer omfattande och långvariga strukturer i deras klädsel, vilka också kan diskuteras ur andra synpunkter t.ex. inom folkdräktsforskningen.⁴

Mitt forskningsmaterial består av 69 bouppteckningar från åren 1740–1795. Bouppteckningarna är från Gamlakarleby socken, från 13 byar belägna i Gamlakarleby stads omedelbara närhet samt från

3. Se Christer Ahlberger, *Konsumtionsrevolutionen 1. Om det moderna konsumtions-samhällets framväxt 1750–1900* (Göteborg 1996), s. 11 och Leif Runefelt, 'Igenkännbarhetens diskurs. Social kommunikation och samhällsomvandling 1730–1830', Ett av Vetenskapsrådet finansierat forskningsprojekt 2011–2014 (2011) www.historia.su.se/polopoly_fs/1.27874.1320939845!/Igenkannbarhetens_diskurs.pdf (19.5.2012).

4. Matti Peltonen, 'Ledtrådar, marginaler och monader. Förhållandet mellan mikro- och makronivå i historieforskningen', *Historisk Tidskrift för Finland* 85 (2000), s. 256.

Nedervetil by som ligger 15 km öster om staden och som fram till år 1753 hörde till Gamla Carleby (senare Gamlakarleby) landsförsamling. Kriterierna för de valda bouppteckningarna är att de skall innehålla en kvinnas klädförteckning. Utöver kvinnors bouppteckningar har jag analyserat en mans, Lars Frijs, bouppteckning p.g.a. att den nämner de två yngsta döttrarnas reserverade hemgiftskläder. Resonemangen i uppsatsen förs dels utifrån min pågående forskning om bondekvinnors välstånd och ställning i Gamlakarleby socken på 1700-talet, dels utifrån tidigare forskning om bondekvinnor under denna period. Inledningsvis vill jag påpeka att bondekvinnors liv på 1700-talet i Gamlakarleby socken inte i någon större utsträckning varit i fokus inom etnologisk forskning i Finland.

Bondekvinnors bouppteckningar – vardagslivets historia

Dokumentet som upprättades vid bouppteckningen på Bastubacka ger oss en inblick i familjens privata liv genom att avslöja de dödas namn, ålder och familjerelationer. Då man granskar bouppteckningarnas allmänna tillförlitlighet kan man utgå ifrån att de första punkterna i bouppteckningen, d.v.s. tiden och platsen samt den dödas, änkans/änklingens, arvtagarens, förtroendemännens och förrättningsmännens namn är tillförlitliga.⁵ Som följande punkt upptecknades och värderades den dödes egendom. Den som uppgav egendomen handlade under edlig förpliktelse. Godemän upptecknade och värderade så gott de kunde den egendom som förevisades dem.⁶

En bouppteckning berättar inte allt om den framlidna personens liv. För mera information om framför allt bondekvinnors vardagslivshistoria på 1700-talet är församlingarnas kyrkböcker eller historieböcker viktiga källor. Av dem framgår bl.a. information om de döpta, vigda och döda samt uppgifter om landsbygdens gårdsfolk och om stadens invånare, som information om deras nattvardsgång, läs- och skrivkunighet samt läsförståelse. Enligt kyrkböckerna från Karleby (Gamla Carleby landsförsamling) var Marja eller Maria Laiberg 44 år gammal vid sitt frånfalle. Hon föddes år 1723 i Palo by på Domars hemman och var sockenskrivare Thomas Laibergs och hans andra hustru Brita

5. Erkki Markkanen, 'Perukirja-aineisto sukututkimuksen käytössä', *Genos* 64 (1993), www.genealogia.fi/genos/64/64_6.htm (1.6.2012), s. 3.

6. Markkanen, 'Perukirja-aineisto sukututkimuksen käytössä', s. 2.

Scherpings första barn. Som faddrar anges handelsmän från Gamlakarleby stad och fänrik Gustav Johan Järnefelts hustru, Maria Sander.⁷

Familjen Laiberg bestod av döttrarna Catharina och Elsa från Thomas Laibergs första äktenskap, och Marja fick ytterligare två yngre systrar, Brita och Christina. Familjefadern dog då Marja var tre år, den äldsta dottern gifte sig och flyttade till Gamlakarleby stad och Elsa flyttade till Stockholm. Då även de två yngsta döttrarna dog var Brita och Marja ensamma kvar. Marja gifte sig med Johan Backman vid 22 års ålder och flyttade med sin mor till Neristan, en stadsdel i Gamlakarleby för hantverkare och sjömän. Johan Backman ägde två hus i Neristan och familjen bodde i staden fram till 1750, då de efter mor Britas frånfälle flyttade till Nedervetil.⁸ Då Marja flyttade till Bastubacka var hon en av Nils Larsson Bastubackas fyra svärdöttrar. Johans bröder Lars och Matts bebodde tillsammans Bastubacka hemman nr 5, medan den fjärde brodern, Isak, bodde en bit längre bort, på Borens hemman. Johans systrar, Margeta, Malin och Lisa, hade ingått äktenskap med söner från Suomalax och Åsmus hemman och flyttat närmare staden. Marja levde i Nedervetil i 17 år, de två sista åren som änka. Enligt hennes bouppteckning överlevdes hon av två döttrar, men enligt kyrkböckerna från Gamlakarleby och Nedervetil hade hon fött åtta barn, sex döttrar och två söner.⁹

En bondekvinns bouppteckning är en gedigen källa

Genom bouppteckningar är det möjligt att utforska ekonomiska arrangemang och sociala organisationer och man kan också få en uppfattning om rådande värderingar och normer.¹⁰ I Gamlakarleby socken gjorde man upp bouppteckningar redan innan det blev lagstadgat år 1734. Den första bevarade bouppteckningen i Gamlakarleby stad är från år 1697¹¹, och den första bevarade bouppteckningen från Karleby (Gamlakarleby landsförsamling) är från år 1723¹². Enligt lagen skulle vederbörande dokument göras upp minst tre månader efter en persons frånfälle och på

7. Karleby församling, Födda, döda och vigda 1721–1750, 1C:1, Karleby kyrkoarkiv.

8. Gamlakarleby landsförsamlings kommunionböcker, Karleby kyrkoarkiv.

9. Nedervetil församlings kommunionböcker, Nedervetil kyrkoarkiv.

10. Nils-Arvid Bringéus, *Källkritiska problem inom etnologisk forskning* (Lund 1980), s. 30–32.

11. Johan Michelssons bouppteckning 13.3.1697, Gamla Carleby stad, Vasa landsarkiv.

12. Johan Jacobson Litzles bouppteckning 24.4.1723, Rödsö by, Gamla Carleby socken, Vasa landsarkiv.

landsbygden föras in till rättsmyndigheten på nästa ting¹³. Tidsgränsen följdes dock inte alltid. En bouppteckning kunde göras upp först före ingående av nytt äktenskap eller t.o.m. 20 år efter en persons död.¹⁴ Niklas Huldén har utforskat näringar i sydöstra Finlands skärgård genom att studera verktygsuppteckningar som ingår i bouppteckningar. Enligt honom har bouppteckningarna först varit grovt uppskattade, men mot slutet av 1700-talet blev föremålsförteckningarna mera detaljerade.¹⁵ Samma tendens kan noteras också i bouppteckningar som är upprättade efter bondekvinnor i Gamlakarleby socken. I min studie ingår 69 bouppteckningar från åren 1740–1795 och av dem har jag valt ut åtta stycken som fungerar som konkreta exempel i uppsatsen.

Lagen bestämde egentligen inte hur bouppteckningen skulle se ut, men den fick trots det en gemensam utformning i hela Finland. I princip är dokumentet i fråga en helhet, där hemmanets välstånd värderades genom den upptecknade egendomen. En inre jämförelse mellan värdet på den dödas föremålsgrupper ger en bild av hennes personliga förmögenhet. Situationen är dock litet annorlunda då det är fråga om bondekvinnor och deras klädegendom eftersom man då inte kan jämföra alla föremålsgrupper problemfritt med varandra. Bondekvinnans klädinnehav var en del av hennes bouppteckning, de kläder som fanns upptecknade hörde till hennes personliga egendom, medan noteringar av jordegendom, kreatur och andra föremål berörde hela hemmanet. Marie Ulväng har utforskat hushållens upptecknade klädinnehav i Lillhärds socken (Sverige) 1750–1850. Enligt Ulväng innehåller bouppteckningarna efter män utförligare uppgifter om hushållens ekonomiska status, men tillverkningen och anskaffandet av kläderna har tagit stora delar av hushållens resurser i anspråk, och kan därför vara en bra indikator på hushållens ekonomi.¹⁶

13. Markkanen, 'Perukirja-aineisto sukututkimuksen käytössä', s. 3.

14. Lisa Larsdotter Bastubackas bouppteckning 2.1.1747 (dog 30.7.1727), Norra Österbottens domsaga, Gamlakarleby och Kelviå tingslag, Karleby bouppteckningar, E1a:1, s. 180, Vasa landsarkiv.

15. Niklas Huldén, Bouppteckningarnas kustbor. Ting och redskap som vittnesbörd om näringsmönster i kust- och skärgårdsområden i sydvästra Finland, licentiatavhandling i Nordisk etnologi (Åbo Akademi 2006), s. 11.

16. Marie Ulväng (tidigare Tengroth Ulväng), 'Vilse i vadmalen – om hushållens boupptecknade klädinnehav i Lillhärds socken 1750–1850', *Jämten* 2006. *Litterär kalender för natur och folkligt förr och nu i Jämtland och Härjedalen*, s. 109–120 (Östersund 2005), s. 112–113.

I jämförelse med Marie Ulvängs forskning visar min egen undersökning på samma fenomen, fastän värdet på bondekvinnornas kläder inte är direkt jämförbart med värdet på den totala egendomen, så som det rapporteras i bouppteckningen. Bouppteckningar är till sin natur alltid i viss mån bristfälliga i och med att föremål med lågt värde ofta utelämnades. Efter de allra fattigaste har man inte upprättat bouppteckningar och alla bouppteckningar är heller inte bevarade, men bouppteckningarnas styrka ligger i att kläderna som nämns där ingår i ett sammanhang. Som Ulväng poängterar var kläderna ”en viktig markör för bärarens sociala och ekonomiska ställning eftersom rikedom och status enkelt kunde manifesteras i tyg, färg och mängd”.¹⁷ Förutom anskaffandet av klädeegendom erbjuder bouppteckningarna efter bondekvinnor i Gamlakarleby socken mig också en möjlighet att studera deras levnadsmiljö, livscykel, deras sätt att klä sig, deras modemedvetenhet, identitet, deras samhällliga och sociala ställning och äganderättens betydelse.

Bondekvinnor i Gamlakarleby socken åtnjöt många fördelar

Gamlakarleby stad grundades 1620, och redan då fanns det en livlig hamn på området. Handeln medförde att det uppstod en mycket förmögen borgarklass, men byggandet av fartyg och försäljningen av fartygsmaterial gagnade också bönderna i trakten.¹⁸ I Gamlakarleby kände man väl till det europeiska modet, vilket kommer till uttryck i benämningar av klädesplagg och material i borgarkvinnors bouppteckningar samt materialbenämningar i bondekvinnors bouppteckningar.¹⁹

Det sätt på vilket 1700-talets bondekvinnor klädde sig bottnar i medeltidens ståndsskillnad, som i sin tur grundade sig på människans medfödda olikhet och som bestämde samhällets struktur. De ståndsmässiga skillnaderna märktes i sättet att klä sig, att ingå äktenskap, i bostadsformen, i seder och i arbetsrelaterade frågor. Det svenska ståndssamhället var uppdelat i adel, prästerskap, borgare och bönder, där den minsta sociala gruppen bestod av adeln och den största av bönder. Bönderna i Gamlakarleby socken fick en särställning redan

17. Ulväng, 'Vilse i vadmalen', s. 112–114.

18. Jari Ojala, *Tuhannen purjelaivan kaupunki* (Jyväskylä 1996), s. 12.

19. T.ex. Fru Christina Lithéns bouppteckning 28.11.1768, Rådstuvurätten i Gamlakarleby stad, Bouppteckningar, Eb:4, Vasa landsarkiv.

på 1500-talet då rikets skeppsvarv behövde arbetskraft. Böndernas primära uppgift var att skaffa trävaror från skogarna i Gamlakarleby socken. För fartygsbyggandet behövdes förutom trävaror mycket spikar, bultar, rep, segel och ankare.²⁰

I Gamlakarleby stad och i byar i dess omedelbara närhet levde man på 1700-talet i enlighet med de rådande normerna i ståndssamhället. De ogifta och gifta kvinnorna var omyndiga, änkorna var ekonomiskt oberoende och en borgaränka kunde ta över sin mans yrke som handelsman. Den gifta kvinnan agerade dock inte utanför hemmet, utan hemmanet och familjen representerades av mannen.²¹ Kvinnor, också bondekvinnor, fick trots sin begränsade samhällseliga ställning åtnjuta de fördelar som en hamnstad hade att erbjuda. Till dem hörde möjligheten att få importerade tyger och kännedom om det europeiska modet, som tillämpades i relation till överflödsförordningarna.

Betydelsen av sjöfarten och borgarkulturen var mycket konkret för bondekvinnorna i Gamlakarleby socken, men det fanns också mycket tydliga skillnader. Bondekvinnornas kläder var tillverkade av anspråkslösare material och modellerna var olika. Anskaffningen av nya tyger reglerades också av speciella förordningar, som först reglerade konsumtion och sedermera import av i kläder tillåtna och förbjudna material. Som exempel kan nämnas överflödsförordningarna från åren 1720, 1731, 1746, 1766 och 1794.²²

Då man bedömer kläddinnehavet hos bondekvinnor som bodde i omedelbar närhet till Gamlakarleby stad måste man ta i beaktande att man på 1700-talet själv producerade de bruksvaror man behövde. I tullförteckningar från Öresund i Danmark kan man finna t.ex. kaffeböner, risgryn och citrusfrukter, men det finns ytterst få anteckningar om importerade textilier eftersom importen av textilier till det svenska

20. Ojala, *Tuhannen purjelaivan kaupunki*, s. 57.

21. Inger Lövkrona, 'Hierarki och makt. Genusperspektiv och arbetsinledningen i det tidigmoderna hushållet', Britt Liljewall, Kirsti Niskanen och Maria Sjöberg (red.), *Kvinnor och jord. Arbete och ägande från medeltid till nutid*, Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 15, Utgivna av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Nordiska museet och Sveriges Lantbruksuniversitet (Lund 2001), s. 31–44.

22. Riitta Pyykkänen, 'Kirkkomaalari Johan Backmanin perunkirjoitusluettelo', *Suomen museo* LVIII. Suomen Muinaismuistoyhdistys (Helsingfors 1951), s. 26–37 och Adam Norman, *Wår alfvarsamme godhe gamble sedh. Textila spår i svenska överflödsförordningar 1644–1794* (Uppsala 2010), <http://adamnorman.se/wp-content/uploads/W%C3%A5r-alfvarsamme-godhe-gamble-sedh.pdf> (4.5.2012).

Sidensjal från 1700-talet. Privat samling. Bild: Helena Jern.

riket hade koncentrerats till Stockholm.²³ Förutom nymodigheter och frukter som med största sannolikhet fann sin väg till borgarhemmen, kan Gamlakarleby stad och den omkringliggande landsbygden karakteriseras av en öppenhet för influenser utifrån.

Fadern bekostade, dottern kompletterade och förnyade

I min uppsats behandlar jag anskaffningen av bondekvinnors kläder. Anskaffningen av kläder och förnyandet av dem har hört till böndernas grundläggande ansvar.²⁴ Ett konkret exempel på hur man ännu efter faderns död höll fast vid dennes roll som ekiperare var Lars Frijs bouppteckning. Han avled i augusti 1768 i Palo by och var en av de rikaste och mest inflytelserika bönderna i Gamlakarleby socken. Lars Frijs hade varit gift två gånger och hade sammanlagt 21 barn, av vilka 13 var vid liv vid faderns frånfälle. De tre yngsta var fortfarande omyndiga. Vid bouppteckningstillfället antecknades under rubriken "Afkortning" att de omyndiga döttrarna fick kläder, Maja Lena till ett värde av sex daler

23. General Persedle Extract öfver Inkommande Waror vid Gamla Carleby Stora Sjö Tulls Kammare, år 1777, Mikrofilmer FR 524-FR 548, Riksarkivet, Stockholm.

24. Se John Styles, *The Dress of the People: Everyday Fashion in Eighteenth Century England*, Second printing (New Haven & London 2010), s. 213–226.

kopparmynt, Sophia och Brita till ett värde av 99 daler kopparmynt. Sophia skulle få en basthalsduk värd 15 d. kmt, en satinströja värd 30 d. kmt, en regarnströja värd 18 d. kmt och en sarskjol värd 36 d. kmt, och för Britas andel hade antecknats: ”Likaledes 99:–”. Maja Lena var 22 år, hon var inte gift, men hon hade antagligen redan fått en del av de kläder som ingick i hennes hemgift. I det här fallet var det inte fråga om delning av den egentliga egendomen utan man ville garantera hemgifterna för den då 19-åriga Sophia och den 17-åriga Brita med tanke på deras kommande äktenskap. I det här fallet kan man ännu betrakta fadern som bekostare, trots att ärendet kanske fördes fram av den som skrev ned bouppteckningen, länsman Johan Carlenius.²⁵

Men vad kan Marja Laibergs bouppteckning berätta om henne, om man utgår från hennes klädeegendom? Av Marja Laibergs bouppteckning framgår inte direkt vem som skaffat kläder åt henne och varför hon vid sitt frånfälle ägde sådana rariteter som en regnkappa och en solfjäder värd fyra daler kopparmynt. Marjas äkta man var kyrkmålaren Johan Backman, som hade studerat i Västerås i den västra riksdelen. Då han återvände i början av 1740-talet blev han genast anställd av närbelägna församlingar (t.ex. Karleby, Kronoby, och senare Nedervetil) och gifte sig med en flicka, som inte var en vanlig bondpiga.²⁶ Marjas far hade dött då Marja var tre år gammal, men jag har inte kunnat finna något dokument om vad Marja fick ärva. En bouppteckning efter Marjas mor, Brita Schjerping, skulle besvara många frågor, men jag antar att Marja åtminstone ärvde sin mors kläder. Johan Backman hade som äkta man fått besittnings- och nyttjanderätt till hennes övriga egendom.²⁷ I vilken utsträckning han skaffade kläder åt Marja framgår inte.

I praktiken har Marja först ekiperats av sin mor och sedan av sin äkta man, men det finns också hänvisningar till Marjas egna kunskaper. I hennes bouppteckning kan vi läsa att både mannens och kvinnans klädförteckning innehåller hemvävda kläder och för tillverk-

25. Lars Frijs bouppteckning 20.10.1768, Uleåborgs södra och Korsholms norra härads domsaga, Gamlakarleby och Kelviå tingslag, Karleby bouppteckningar, E1a:3, s. 74, Vasa landsarkiv.

26. Pylkkänen, 'Kirkkomaalari Johan Backmanin perunkirjoitusluettelo', s. 6.

27. Maria Sjöberg, 'Släkt, kön och egendom, Kring det äldre samhällets egendomsrättsliga villkor', Britt Liljewall, Kirsti Niskanen och Maria Sjöberg (red.), *Kvinnor och jord. Arbete och ägande från medeltid till nutid*, Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 15, Utgivna av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Nordiska museet och Sveriges Lantbruksuniversitet (Lund 2001), s. 116.

ningen behövlig vävstol, solv, som behövdes för att väva drällbinding, två spinnrockar, en gammal häckla för linberedning, tre par saxar och olika sorters garn.²⁸ Detta tyder på att Marja varit handarbetskunnig, så man kan förmoda att hennes egen andel i anskaffandet av klädeegendom har varit stor. Marja kunde det som behövdes för att skaffa och komplettera sin klädeegendom, och medan hennes äkta man arbetade på annan ort kom Marjas arbetsandel i hemmet att framträda ytterligare. Familjens hem var anspråkslöst: en stuga med nävertak, fönster och eldstad. I stugan fanns en förstuga, sal och två kamrar. Det fanns få möbler och husgerådssaker, men väl två speglar och ett tebord samt Marjas kläder, vilka skiljde sig markant från de kläder som de övriga sonhustrurna på Bastubacka hemman ägde.²⁹

Om man jämför Marjas och de sju andra Bastubackakvinnornas klädinnehav finner man att förutom att Marjas kläder är annorlunda, både till typ och material, är de också två- eller tredubbelt värdefullare (273 d. kmt 16 öre). Endast Matts Bastubackas hustru Margeta som dog 1770 hade en klädeegendom som var värd över 200 daler kopparmynt.³⁰ Bastubacka var dock ett välbärgat hemman, som var skuldfritt när husbonden Nils Larsson Bastubacka dog år 1760. Alla tre döttrar hade som hemgift fått en ko, två till tre får och varsin tröja. Den äldsta dottern Margot hade fått en ny kallminktröja, värd 24 daler kopparmynt.³¹ Kläderna i bouppteckningarna hade antingen införskaffats av fadern eller av kvinnan själv.

Delning av egendomen

Bouppteckningarna efter bondekvinnor i Gamlakarleby socken var i början av 1700-talet mycket bristfälliga, men i slutet av 1750-talet började man bifoga skiftesinstrument, av vilka det tydligt framgick om det skett en eventuell delning. En kvinnas kläder överfördes som arv från en kvinna till en annan: till den dödas döttrar, genom hennes

28. Johan N. Backmans och Marja Laibergs bouppteckning.

29. Pylkkänen, 'Kirkkomaalari Johan Backmanin perunkirjoitusluettelo', s. 83 samt Johan N. Backmans och Marja Laibergs bouppteckning.

30. Margeta Johansdotter Bastubackas bouppteckning 2.1.1770, Uleåborgs södra och Korsholms norra härads domsaga, Gamlakarleby och Kelviå tingslag, Karleby bouppteckningar, E1a:3, s. 125, Vasa landsarkiv.

31. Lisa Larsdotters bouppteckning. Nils Larsson Bastubackas och Marja Erichdotters bouppteckning 10.2.1760, Norra Österbottens domsaga, Gamlakarleby och Kelviå tingslag, Karleby bouppteckningar, E1a:1, s. 400, Vasa landsarkiv.

söner till sonhustrur eller genom hennes änkring till dennes eventuella nya hustru.

I Gamlakarleby socken skedde delningen av bondekvinnornas klädegendom på fyra olika sätt: överenskommen delning, auktion, lottdragning och testamente. I 21 bouppteckningar av 69 antingen saknas ett omnämnande av delning eller så står det att ingen delning kunde ske. Ibland var skulderna orsaken till att delningen uteblev, ibland angav man ingen orsak. En tydlig delning av den avlidnas egendom genomfördes i 33 fall, som dock i praktiken i de flesta fall betydde att efter en bondekvinna delades endast hennes kläder. I två fall höll man auktion, i sex fall delades kläderna genom lottdragning och i sju fall hade den döda lämnat efter sig antingen ett muntligt eller ett skriftligt testamente.

Delning av egendomen uteblev om barnen var små. Ibland genomfördes ingen delning av egendomen trots att barnen var fullvuxna. Orsakerna var många, t.ex. skulder, en redan genomförd generationsväxling eller någon annan överenskommelse. Kläder var dock sådan egendom som i praktiken var möjlig att dela. En sådan delning förrättades på Haralds hemman i Rödsö by, där 70-åriga Anna Mattsdotter Harald hade dött år 1772. Hennes klädinnehav delades mellan änkringen Olof Pålsson Harald, dottern Anna och den redan bortgångna dottern Karins sex minderåriga barn.³²

Låt oss återvända till kyrkomålare Johan Backman och hans hustru Marja Laibergs bouppteckning. Vad berättar den om deras barn? I bouppteckningen hade antecknats som ”Infordringar” 557 daler kopparmynt och 20 2/9 öre samt att Johan Backman hade gjort en överenskommelse med sina bröder Lars och Matts om att hans döttrar skulle få ett livslångt undantag eller sytning hos sina farbröder. Som ”Summa Inventari” hade sockenskrivaren Jacob Engmark antecknat 3 059 daler kopparmynt och 29 2/9 öre.³³

Vid bouppteckningstillfället år 1767 hade man alltså fått fram ett värde på egendomen. Barnens förmyndare Anders Chydenius och Johan Kort ansåg att ingen egendom kunde delas innan man sålt en del lösöre så att skulderna kunde betalas. Av paret Backmans bouppteck-

32. Anna Mattsdotter Haralds bouppteckning 10.11.1772, Uleåborgs södra och Korsholms norra härads domsaga, Gamlakarleby och Kelviå tingslag, Karleby bouppteckningar, E1a:3, s. 211, Vasa landsarkiv.

33. Johan N. Backmans och Marja Laibergs bouppteckning.

ning framgår att den ofta anlitate kyrkmålaren hade skulder i Gamla-karleby stad: Petter Stenhagen, Nils och Johan Rahm, Johan Peitzius, Gustaf Palen och Hendrik Pelander samt många hantverkare väntade på sina infordringar värda 359 daler kopparmynt och 6 öre. Skulder till handelsmännen betydde kanske att han hade köpt annat än målarfärger från staden: t.ex. tryckta stadiga underkjolar eller stubbar finns inte omnämnda i många bouppteckningar efter bondekvinnor, åtminstone inte i Gamlakarleby socken.

Ett skiftesinstrument, som har bifogats bouppteckningen, skrevs två år senare och det är lika detaljerat som själva bouppteckningen. Man hade varken sålt stugan eller använt boets kontanter för att betala skulderna. I stället hade Johan Backmans kläder och färger, en häst, en ko, en kviga och två får, hudar och en del av möblerna blivit sålda. Den resterande egendomen delades systrarna emellan så att moderns alla kläder delades lika och den 19-åriga Christina fick bl.a. sin moders stubb och 4-åriga Catharina den tidigare nämnda regnkappan och solfjädern.³⁴ Den överenskommelse som deras fader hade gjort med sina bröder Lars och Matts Bastubacka garanterade hans döttrar ett ställe att bo, men i överenskommelsen ingick naturligtvis att de var tvungna att delta i arbetet på hemmanet. Delningsinstrumentet skrevs av Jacob Engmark och som vittnen fungerade Johan Kort och Lars Notell. Anders Chydenius namn saknas trots att han var Catharinas gudfar.

Delningsinstrumentet bekräftar att en klädegendom kunde anskaffas genom arv. Christina var redan fullvuxen och för henne innebar kläderna hon ärvde av sin mor en betydande komplettering av hennes klädinnehav. Catharina var bara två år vid moderns död, så hennes mödernearv betydde att hon fick en vuxen kvinnas kläder trots att hon inte ännu kunde använda dem såvida man inte sydde om dem till kläder som passade henne.

Auktion, ett gott tillfälle för den äkta mannen

Lars Frijs änka, Maria Jurvelius, dog 1782. Hennes bouppteckning finns inte bevarad, men den har kommenterats 1954 av Emma Pulkkis, som redigerade den Frijska släktboken.³⁵ När Maria Jurvelius dog var fyra

34. Johan N. Backmans och Marja Laibergs bouppteckning.

35. Emma Pulkkis (red.), *Lars Frijs och hans ättlingar*. Utgiven av Släktföreningen Friis, andra upplagan (Karleby 1989).

döttrar och en son av sammanlagt elva barn vid liv. Som arvtagare nämndes också den avlidne sonen Isaks barn. Vid bouppteckningstillfället bestämde arvingarna att den dödas kläder skulle säljas på auktion och att pengarna skulle delas mellan arvingarna. Som köpare var på plats också barn från Lars Frijs första äktenskap, den äldste sonen Anders Larsson Härmälä, den äldsta dottern Anna Marias äkta man Zacharias Granlund samt Gabriel Rönberg från Nedervetil, dottern Malins make.

Av sin styvmors kläder ropade Anders Härmälä in tre kjolar, två livstycken, tre mössor, en mössduk, en bordduk, ett kattuns lintyg, ett sängtäck och en förlåt. Förutom kläder hade Anders alltså också köpt linnevaror.³⁶ Av kläderna ropade Zacharias Granlund in endast en sidenmössa och tre lintyg, men av sängkläder bl.a. två blaggarnslakan, ett hurstlakan och en huvuddyna.³⁷ Gabriel Rönberg ropade in en regarnströja och ett hurstlakan.³⁸

Av Maria Jurvelius egna barn köpte Nathanael en anseilig mängd kläder³⁹, likaledes gjorde Marias måg Jacob Wäster⁴⁰. Undantagsvis fick också kvinnor delta i den här auktionen och dottern Margaretha köpte tröjor, kjolar, mössor och linnevaror⁴¹, Anna Catharina köpte bl.a. sin mors blå kamlottpäls, tröjor, kjolar och linnevaror⁴², och Sophia ropade in ett par lösa skor och en guldring. Döttrarna köpte alltså själva sin mors kläder. Alla tre döttrar var gifta så det var exceptionellt att de själva kunde köpa kläder, döttrarna var inte änkor som hade rätt att handla självständigt i samhället. Jag förmodar att orsaken var att det var fråga om kläder, en föremålsgrupp som inte var livsviktig för hemmanets produktion eller skötsel.

Den auktion som hölls efter Maria Jurvelius visar vilka kläder Maria hade ägt. Emma Pulkkis kommentarer är bristfälliga eftersom hon inte har nämnt värdet på de enskilda klädesplaggen. Trots detta kan man av auktionsprotokollet dra slutsatsen att Maria hade haft en anseilig klädeegendom som genom auktion delades mellan hennes döttrar

36. Pulkkis (red.), *Lars Frijs och hans ättlingar*, s. 5.

37. Pulkkis (red.), *Lars Frijs och hans ättlingar*, s. 80.

38. Pulkkis (red.), *Lars Frijs och hans ättlingar*, s. 235.

39. Pulkkis (red.), *Lars Frijs och hans ättlingar*, s. 504.

40. Pulkkis (red.), *Lars Frijs och hans ättlingar*, s. 499.

41. Pulkkis (red.), *Lars Frijs och hans ättlingar*, s. 310.

42. Pulkkis (red.), *Lars Frijs och hans ättlingar*, s. 467.

och svärdöttrar. Som ekiperare fungerade alltså i detta fall kvinnorna själva eller deras äkta makar.

Maria Jurvelius barn var redan fullvuxna, men Christin Johansdotter Jubbela, som dog som 38-åring i Qvikant (Kvikant) by år 1768, lämnade efter sig sju minderåriga barn. I Christins bouppteckning antecknades utöver den fasta och lösa egendomen en silverbägare värd 27 d. kmt, som med största sannolikhet var hennes morgongåva. I övrigt antecknades några järnredskap, sex kor á 30 d. kmt och fyra får á 3 d. kmt, tillsammans 192 d.kmt. Kläderna var nästan lika mycket värda som boskapen, 185 d. kmt och 24 öre. Barnens förmyndare, Johan Johansson Jubbela, tog en del av den dödas kläder för att sälja dem så att barnen skulle få ut sina delar av mödernearvet.⁴³ En son ärvde enligt lagen dubbelt mer än en dotter, och det framkom också i delningen av kläder. I det här fallet underlättade man familjens ekonomiska trångmål genom en auktion av kläder.

Lottdragning

I samband med delningen av moderns klädinnehav var det enligt lagen möjligt att dela kläderna i lika stora andelar och dra lott så att varje barn fick sin del. Om den döda inte hade någon egen familj fick de närmaste anhöriga, t.ex. mor eller syskon, ärva hennes kläder på samma sätt. Så gjorde man på Björndahls hemman i Såka by 1780 efter änkan Malin Hansdotter. Malin Björndahl hade dött i en ålder av 73 år i juli 1780, och bouppteckningstillfället hölls en vecka efter hennes död. Som arvtagare stod hennes fem barn, och den fasta egendomen hade värderats och delats redan 1769. I hennes bouppteckning hade antecknats några silverföremål, en gryta, en skraddarsax, en fårsax, en bandkniv, en ko, några linnekläder, en svensk bibel, en finsk psalmbok och glasögon. Malins klädinnehav var ansevärt i jämförelse med den övriga egendomen eftersom slutsumman var 63 riksdaler 35 skillingar och 9 runstycken, av vilken klädernas andel var 15:21:4, d.v.s. ungefär en fjärdedel.⁴⁴

43. Christin Johansdotter Jubbelas bouppteckning 7.9.1770, Uleåborgs södra och Korsholms norra härads domsaga, Gamlakarleby och Kelviå tingslag, Karleby bouppteckningar, E1a:3, s. 146, Vasa landsarkiv.

44. Gamla Matmodern, Enckan Malin Hansdotters bouppteckning 17.7.1780, Mellersta Österbottens domsaga, Gamlakarleby och Kelviå tingslag, Karleby bouppteckningar, E1a:2, s. 407, Vasa landsarkiv.

Efter att man dragit av skulderna var slutsumman 27:7:6. Sonen Anders Björndahl fick nio riksdaler, två skillingar och sex runstycken medan döttrarna Brita, Malin, Maria och Lisa alla fick hälften av denna summa. I den slutliga delningen delade barnen moderns alla kläder så att var och en av flickorna fick hälften så mycket som brodern.⁴⁵ Redan i Magnus Erikssons landslag från år 1350 sades att "[d]ör bonde eller hustru och leva barn efter dem, son och dotter, då ärve son två lotter och dotter tredjedelen".⁴⁶ Att flickorna fick ärva mindre stod i lagen och var även praxis i samhället, lottdelning hade däremot stadgats i det tolfte kapitlet i ärvdabalken i 1734 års lag och kunde genomföras fastän barnen var små.

År 1771 dog bondhustrun Maria Jacobsdotter Wentterjerfvi i 44 års ålder i Såka by. Maria efterlämnade fyra minderåriga barn: Jacob (20 år), Matts (17 år), Carl (11 år) och Malin (9 år). Barnens far och änklungen Pehr Carlsson Wentterjerfvi fick enligt giftorätten behålla sina egna kläder och sängkläder samt en tredjedel av egendomen. Resten delades mellan barnen. I praktiken delades först den dödas kläder, värda 66 d. kmt och åtta öre. I detta fall fick alla barnen kläder för fem daler kopparmynt och 24 öre, även dottern Malin. Av den återstående egendomen fick varje son 28 daler kopparmynt och 19 $\frac{3}{4}$ öre och Malin hälften av detta. I bouppteckningen har noggrant upptecknats vilka klädesplagg var och en av barnen fick i lottdragningen, vilket betyder att man av klädförteckningen kan utläsa vilka klädesplagg som blev kvar åt änklungen.⁴⁷ Pehr Carlsson Wentterjerfvi gifte sig på nytt följande år⁴⁸, så kläderna som han hade ärvt kompletterades med stor sannolikhet den nya hustruns klädegendom.

"Min yttersta vilja"

Om en man eller kvinna ville skriva ett testamente kunde man göra det muntligt eller skriftligt, med eller utan krav.⁴⁹ I samhället var den gifta kvinnan omyndig, hon kunde inneha egendom, men det var

45. Gamla Matmodern, Enckan Malin Hansdotters bouppteckning.

46. Magnus Erikssons Landslag 1350, Ärvdabalken I.

47. Malin Jacobsdotter Wentterjærfvis bouppteckning 30.11.1771, Uleåborgs södra och Korsholms norra härads domsaga, Gamlakarleby och Kelviå tingslag, Karleby bouppteckningar, E1a:3, s. 176, Vasa landsarkiv.

48. <http://hiski.genealogia.fi/hiski/38w64r> (12.10.2011).

49. Sveriges Rikes Lag 1734, Ärvdabalken Cap. XVI, 1§.

männen som både innehade och disponerade egendom. Kvinnorna kunde inte köpa, sälja eller pantsätta jordegendom och rätten att testamentera var trots laga ordning starkt reglerad.⁵⁰ Anna Sundelin har studerat kvinnornas konsumtionsvaror under tidigmodern tid i England utgående från testamenten och bouppteckningar.⁵¹ Om testatorn var en man var det oftast fråga om pengar, boskap eller jordegendom medan kvinnorna å sin sida testamenterade pengar, kläder, porslinsföremål och husgeråd. En kvinna kunde också testamentera sin säng eller sin klädkista med hela dess innehåll.⁵² Vem som fick den avlidnas fasta egendom och hemmanet var mycket viktigt på 1700-talet, då det var där en bondefamilj fick sitt levebröd. Lagarna i Sverige och England skilde sig i några avseenden från varandra, i England flyttades hustruns egendom och skulder över till mannen genom äktenskap, i Sverige fick den äkta mannen endast förvaltnings- och dispositionsrätt över den fasta egendomen.⁵³

I mitt forskningsmaterial ingår sju testamenten, av vilka ett är upprättat gemensamt av ett äkta par till förmån för fosterdottern och hennes äkta man medan de övriga testamentena är upprättade av kvinnor. I tre av dem är förmånstagaren den äkta mannen. Förmånstagare i de tre återstående testamentena är antingen de egna barnen eller barn till nära släktingar. Testamentena kunde ibland vara överraskande och inte alltid så välkomna för dem som blev arvlösa.

Husmodern på Domars hemman i Kaustar by, Maria Andersdotter, hade då hon kände döden närma sig framfört sitt testamente muntligt i närvaro av kyrkoherde Anders Chydenius och två andra vittnen. Maria Andersdotter hade gift sig en andra gång och hade fem barn, den äldsta dottern Catharina var nio år. Bouppteckningen gjordes i juni 1775 och då konstaterades att Marias egendom bestod av en tredjedel av 1/12 mantals Domars hemman och som lösöre guld, silver och pengar, koppar-, tenn-, och järnföremål, en tredjedel av en häst, tre

50. Sjöberg, 'Släkt, kön och egendom', s. 116–127.

51. Anna Sundelin, 'My Last Will and Testament. Testamenten och bouppteckningar som källor för forskning kring kvinnors konsumtion under tidigmodern tid i England', *Historisk Tidskrift för Finland* 2008:1, s. 27–37.

52. Sundelin, 'My Last Will and Testament', s. 29 och Nigel Goose & Nesta Evans, 'Wills as a historical source', Tom Arkell, Nesta Evans & Nigel Goose (eds.), *When Death Do Us Part: Understanding and Interpreting the Probate Records of Early Modern England* (Oxford 2000), s. 39.

53. Sundelin, 'My Last Will and Testament', s. 29.

kor, en kalv och en tjur. Maria hade ägt tre böcker, två spinnrockar och en sjättedel av Kalluoto krog. Hennes klädinnehav var värt 305 daler kopparmynt och 24 öre, vilket motsvarade nästan hälften av värdet på hela den lösa egendomen.⁵⁴

Maria hade skaffat sig en ansenlig egendom, hon hade små skulder och uppteckningen av hennes klädinnehav visar att hon var modemedveten. I sitt testamente hade Maria framfört att all hennes egendom skulle tillfalla hennes man, Carl Mattsson Domars och deras nyfödda tvillingsöner. Hennes barn från det första äktenskapet skulle inte få någon del av egendomen. Detta kunde inte barnens förmyndare Johan Kallinen och Michel Måsala acceptera utan meddelade att de skulle överklaga i ärendet. Fallet kunde inte slutföras den gången, så ingen delning kunde ske.⁵⁵

Ett annat exempel på testamente kommer från Puntus hemman i Palo by år 1770. Änkan Anna Isaksdotter Puntus hade dött av ålderdomssvagheter som 70-åring och lämnat efter sig fyra barn, tre döttrar och en son, samt den år 1758 avlidne sonens son Gabriel. Hennes son Johan och måg Matts Andersson, som var gift med en av döttrarna, Brita, bebadde Puntus 1/4 mantals börda hemman.⁵⁶

Anna Isaksdotters bouppteckning upprättades på sedvanligt sätt. Den fasta egendomen värderades till 1 500 daler kopparmynt, och den lösa egendomen bestod av några koppar- och järnföremål, en häst och tre kor. För övrigt upptecknades några fiskeredskap, hästredskap och den avlidne Henrich Andersson Puntus kläder. Den avlidna hade inte så mycket kläder, hennes klädförteckning bestod av elva klädesplagg, mestadels svarta. Hemmanet var skuldsatt och man hade köpt korn på kredit, så vid delningen fanns endast 128 daler kopparmynt och 8 öre kvar. Den avlidnes måg Matts Andersson meddelade att Anna Isaksdotter hade upprättat ett testamente, enligt vilket han skulle få all den fasta och lösa egendom som blev kvar efter henne.⁵⁷

54. Maria Andersdotter Domars bouppteckning 13.6.1775, Uleåborgs södra och Korsholms norra härads domsaga, Gamlakarleby och Kelviå tingslag, Karleby bouppteckningar, E1a:3, s. 309, Vasa landsarkiv.

55. Maria Andersdotter Domars bouppteckning.

56. Anna Isaksdotter Puntus bouppteckning 6.10.1770, Uleåborgs södra och Korsholms norra härads domsaga, Gamlakarleby och Kelviå tingslag, Karleby bouppteckningar, E1a:3, s. 148, Vasa landsarkiv.

57. Anna Isaksdotter Puntus bouppteckning.

De båda testamentena förorsakade kanske förvirring, men av bouppteckningarna framgår inte hur dessa fall avslutades, om man överklagade testamentena eller nöjde sig med den avlidnas yttersta vilja. De som upprättade testamentena ville dock överföra hela sin egendom till en bestämd person och Maria Andersdotter på Domars hemman befann sig inte i någon lätt situation. Genom sitt testamente ville hon säkra sina yngsta barns levebröd eftersom hennes klädeegendom möjligtvis skulle överföras till den nya hustrun på gården.

Sammanfattande diskussion

Jag har i min uppsats studerat hur bondekvinnor fick och skaffade sig sin viktigaste egendom, sina kläder. Bouppteckningarna efter bondekvinnor från Gamlakarleby socken på 1700-talet ger inte något direkt svar på vilken den äkta mannens roll i anskaffandet av kvinnornas klädeegendom var. Att granska bondekvinnors klädinnehav ur denna synvinkel har inte varit aktuellt inom etnologisk forskning i Finland, men t.ex. Maria Ågrens forskning om kvinnornas förhållande till egendomen i Sverige belyser ingående den gifta kvinnans rätt till den fasta egendomen och hur denna rätt förändrades. Maria Ågren har även studerat hur samhället uppfattade kvinnans ekonomiska bidrag till äktenskapet och familjen under perioden 1600–1857, men hon har inte fokuserat just på anskaffandet av kläder.⁵⁸

Hur fick bondekvinnan sin klädeegendom? Enligt bouppteckningar fick hon den huvudsakligen genom arv och äktenskap. Hemgiften, t.ex. en ko (12 d. kmt), två stycken får (4 d. kmt) och en ny kallminkströja (23 d. kmt)⁵⁹ eller ”Kläder för 99:–”⁶⁰ som gavs till kvinnan då hon gifte sig, kan betraktas som ett förtida arv. I Gamlakarleby socken är en bondekvinnas bouppteckning det enda dokument som ger en möjlighet att utforska och tolka hennes klädinnehav, d.v.s. vad en kvinna ägde vid sin död. Några fakta som skulle avslöja hur kläderna anskaffades finns inte. Marie Ulvängs forskning om hushållens boupptecknade klädinnehav i Lillhårdals socken 1750–1850 är i många avseenden jämförbar med min egen undersökning. Marie Ulväng har konstaterat

58. Se Maria Ågren, *Domestic Secrets: Women & Property in Sweden, 1600–1857* (Chapel Hill 2009).

59. Margot Nilsson Bastubackas hemgift i Lisa Larsson Bastubackas bouppteckning.

60. Lars Frijs bouppteckning.

att: ”I klädförteckningar är det inte antecknat vad som är arvegods, bara i fall där en bouppteckning uppföljs av en komplett delning av den bortgångnas kläder kan man konstatera att det är arvegods till den följande generationen.”⁶¹ Detta gäller också bondekvinnorna i Gamlakarleby socken. Min egen forskning berör ett litet område och i bouppteckningarna kan man också se tecken på ekonomiska hög- och lågkonjunkturer på samma sätt som i Lillhårdals socken i Härjedalen. I bouppteckningarna i Marie Ulvängs undersökning syns hur modet förändrats samt att arv, lott, auktion och testamente var säkra sätt för en bondekvinnor från Härjedalen att komplettera sitt klädinnehav. Jag kan konstatera att en 1700-talsbondekvinnor i Gamlakarleby socken hade samma möjligheter då det gällde att komplettera sin klädeendom.

61. Ulväng, 'Vilse i vadmalen', s. 111–114.

Fästningsbygget Sveaborg som kreditgivare i Helsingfors vid mitten av 1700-talet

Ar 1748 inledde svenska kronan bygnadsarbetena på sjöfästningen Sveaborg i och utanför Helsingfors. Krigen mot Ryssland hade berövat det svenska riket dess gamla försvarslinjer och den nya militära strategin baserades på en stark centralfästning utanför Helsingfors, i kombination med en gränsfästning vid Lovisa. Sverige fick politiskt och ekonomiskt stöd av Frankrike, som bistod med betydande penningssummor för försvarets behov.

Ekonomiskt och socialt sett kom fästningsbygget att förändra Helsingfors radikalt. Speciellt under den första intensiva byggfasen på 1750-talet hade arbetena en stor ekonomisk inverkan på sin omgivning. För kronan var Sveaborg en enorm ekonomisk satsning, byggkostnaderna stod under åren 1751–1756 för ca tre till sex procent av statens totala budget. Det är svårt att beräkna de totala kostnaderna för Sveaborg, då själva byggarbetet egentligen bara utgjorde en del av kostnaderna. Underhållet av arbetsmanskäpet sköttes delvis av andra militära myndigheter och dessa kostnader kan inte särskiljas från andra militära utgifter.¹

De ekonomiska följdverkningarna av Sveaborg kan ses ur många olika perspektiv. På landsbygden runt Helsingfors grundades tegelbruk, sågar och kalkbrott för att förse fästningsbygget med råmaterial.

1. Generalsammandrag över inkomster och utgifter 1747–1751, vol. R3103, Frihetstidens utskottshandlingar, Statsdeputationen, 1751/52, Riksarkivet, Stockholm; Sammandrag över inkomster och utgifter 1752–1755, vol. R3122, Frihetstidens utskottshandlingar, Statsdeputationen, 1755/56, Riksarkivet, Stockholm; Sammandrag hörande till 1760 års Kongl. Statscontoirets riksdagsrelation, vol. R3248, Frihetstidens utskottshandlingar, Statsdeputationen, 1760–1762, Riksarkivet, Stockholm.

I Helsingfors expanderade livsmedelsindustrin, speciellt brännvins- och öltillverkning verkar ha varit en utmärkt inkomstkälla. Även för serviceproducenterna var bygget en lönande affär, främst för krögarna. Nya hantverkare flyttade till staden, också representanter för sådana yrken som på 1740-talet inte funnits i Helsingfors, såsom pistolsmeder och urmakare. Bygget hämtade ny sakkunskap och nya innovationer till staden och dess näringsliv, men minst lika viktigt var att ekonomiskt kapital började strömma till staden.

En av fästningsbyggets effekter skall närmare behandlas i denna artikel, nämligen fästningsbyggets roll som kreditgivare till det lokala näringslivet i 1750-talets Helsingfors. Enligt den tidens rådande praxis betalade fästningsbygget ut stora summor till varuleverantörerna i förskott, pengar som säljarna kunde använda för att finansiera handel och investeringar. Knappast var kronans avsikt med fästningsbygget att skapa en institutionell kreditgivning, men i praktiken kom man, i brist på alternativ, att fylla vissa sådana funktioner på det lokala planet.

Ingen forskning om kreditmarknaden i Helsingfors på 1700-talet har gjorts, men däremot forskning kring stadens borgerskaps sociala nätverk.² Jessica Parland-von Essen har i sin *case-study* av släktkretsen runt familjen Weckström fokuserat på anseende och rykte som socialt kapital, något som även var viktigt för kreditgivningen. I en äldre undersökning av Åbos handel på 1700-talet behandlar Aimo Wuorinen också kapitalbildning och krediter.³ Det finns också en hel del svensk forskning om handelshus och deras finansiering under 1700-talet och i början av 1800-talet.⁴ Framför allt har man intresserat sig för de ekonomiska och sociala nätverk som kreditgivningen speglar. Knappast

-
2. Jessica Parland-von Essen, *Affärer, allianser och anseende. Konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740–1820* (Helsingfors 2010); Teresa Rosenlund-Eriksson, 'Jacob Pacchaléns yrkeskarriär och nätverk. Från boddräng till handelsman i 1700-talets Helsingfors', *Historisk Tidskrift för Finland* 95 (2010:4), s. 537–571.
 3. Aimo Wuorinen, *Turku kauppaupunkina Ruotsin vallan loppukautena I. Kaupan edellytykset* (Helsinki 1959).
 4. Gudrun Andersson & Klas Nyberg (red.), *Kommers. Historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*, *Opuscula Historica Upsaliensia* 42 (Uppsala 2010); Leos Müller, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800: A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*, *Studia Historica Upsaliensia* 188 (Uppsala 1998); Klas Nyberg (red.), *Kopparkungen. Handelshuset Björkman i Stockholm 1782–1824*, Monografier utgivna av Stockholms stad 172 (Stockholm 2006); Karin Ågren, *Köpman- nen i Stockholm. Grosshandlars ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*, *Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala Studies in Economic History* 82 (Uppsala 2007).

skiljde sig läget i Helsingfors år 1748 alltför mycket från läget i Åbo eller andra svenska städer vid samma tid.

För att kunna driva en handelsrörelse eller en produktionsinrättning krävdes, förutom arbetskraft, kunskap och marknad, även penningkapital. Den institutionella kreditgivningen i Sverige var dock på 1700-talet ännu i barnskorna, trots att man redan på 1600-talet inrättat Riksens ständers bank. På 1750-talet lånade banken visserligen ut pengar till allmänheten, men det rörde sig huvudsakligen om långfristiga fastighetslån som knappast i någon större omfattning bidrog till att etablera nya företag inom handel och industri.⁵ Ett stöd för näringslivet var i stället Manufakturdiskontfonden, men den bidrog huvudsakligen med driftskapital till textilmanufakturerna i utbyte mot pantsatta produkter. Järnbruken hade sitt eget understödssystem i Jernkontoret.⁶

I handelshusens verksamhet var krediterna ständigt närvarande; varor både köptes och såldes på kredit. Om man gjorde mycket affärer sinsemellan kanske man gjorde upp räkningen först vid årets slut. Även privatpersoner kunde få låna pengar av handelshuset. Överlag präglades 1700-talet av en stor brist på kontanta pengar. Växlar och borgensförbindelser bytte ägare, men sällan kontanter.⁷

Ute i Europa har kreditgivningen studerats flitigt ur många olika synvinklar, inte bara som en del av handelshusens dagliga verksamhet, utan som ett samhälleligt fenomen.⁸ David Graeber går så långt som till att koppla hela samhällsutvecklingen till lån och skulder. I detta perspektiv blir kreditgivningen inte så mycket en praktisk åtgärd för handel som en moralisk förpliktelse och en skapare av nya lojaliteter inom nätverken.⁹

Även Sveaborgs kreditgivning gav upphov till olika skuldförbindelser, som troligen även fick samhälleliga konsekvenser. Förutom att

5. Ingmar Nygren, *Från Stockholms Banco till Citibank. Svensk kreditmarknad under 325 år* (Stockholm 1985), s. 20–21; Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm 1999, 2:a upplagan), s. 177, s. 290–291.

6. Nygren, *Från Stockholms Banco till Citibank*, s. 20–21; Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, s. 233, s. 290–291.

7. Ågren, *Köpmannen i Stockholm*, s. 29–31, 120–129; Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, s. 290–291; Nyberg (red.), *Kopparkungen*, s. 155–180; Müller, *The Merchant Houses of Stockholm*, s. 33, s. 147–157.

8. För en mer utförlig historiografisk framställning och teoretisk diskussion hänvisas till det inledande kapitlet i denna volym.

9. David Graeber, *Debt: the First 5,000 Years* (New York 2011).

man hade tillgång till stora summor pengar, var en av fästningsbyggets viktigaste funktioner att man åtminstone delvis betalade kontant, i stället för med växlar. Ibland fick leverantörerna nöja sig med betalningsanvisningar (assignationer) på statskontoret, men dessa kunde troligen säljas vidare till Stockholm om man hade egna skulder där.

I jämförelse med t.ex. Philip T. Hoffmans, Gilles Postel-Vinays och Jean-Laurent Rosenthals studie av kreditmarknaden Paris eller Leos Müllers studie av 1600-talets Sverige¹⁰, blir Sveaborg spännande för att kronan här uppträdde som kreditgivare i fredstid. Vanligare tycks ha varit, åtminstone enligt litteraturen, att kronan uppträdde i rollen som kredittagare, ofta för att finansiera krig. Fästningsbygget Sveaborg kunde givetvis också fungera som kredittagare, men denna aspekt kommer inte att behandlas i denna uppsats. Den dubbla samtidiga rollen som kredittagare och kreditgivare var i sig inte ovanlig, utan vanligt förekommande både bland handelshus och bland privatpersoner.

Som källmaterial har använts Fortifikationens bokföring, Upphandlingsdeputationens och landshövdingens riksdagsrelationer, magistratens i Helsingfors protokoll och bouppteckningar. Allt detta material är offentligt material, medan privat material i stort sett helt saknas. Tyvärr verkar inget bokföringsmaterial ha bevarats från handelshusen i Helsingfors, det är endast i döds- och konkursfall som vi får veta något om handelsmännens verksamhet.

Staden och upphandlingen

Helsingfors hade under 1700-talets första hälft drabbats av två krig med påföljande ryska ockupationer. Speciellt stora ofreden hade varit förödande för stadens ekonomiska liv och handel. Även om en viss återhämtning skedde under slutet av 1730-talet, bl.a. fick man igång trävaruexporten, utbröt nästa krig redan år 1741. Enligt både Eirik Hornborg och Eino E. Suolahti var det inget vidare bevänt med handeln i Helsingfors i början av 1700-talet, det rådde stor kapitalbrist och det var svårt att få kredit i staden. Bristen på kapital hämmade näringslivet och gjorde det svårt att investera i fartyg eller produktionsanläggningar. Borgerskapet i Helsingfors hade år 1748 ett enda större skepp,

10. Philip T Hoffman, Gilles Postel-Vinay & Jean-Laurent Rosenthal, *Priceless Markets. The Political Economy of Credit in Paris, 1660–1870* (Chicago & London 2000); Müller, *The Merchant Houses of Stockholm*.

”Generalguvernören von Rosen”. För den övriga fraktfarten var man tvungen att hyra in tonnage, bristen på kapital gjorde det omöjligt att investera i egna fartyg.¹¹

Man kan spekulera i om det faktiskt saknades kapital i Helsingfors eller om kreditmarknaden stagnerat av andra orsaker. Kriget och de ryska ockupationerna hade gått hårt åt många Helsingforsborgs egendom, så i viss grad rådde sannolikt kapitalbrist. Men de som hade lyckats rädda sina pengar ville kanske inte låna ut dem till andra Helsingforsbor, åtminstone inte för att finansiera industriella anläggningar i området. Om man fruktade en ny ockupation och beredde sig på en ny flykt, ville man troligen ha sina tillgångar i transportabel form och sina fordringar någon annanstans än i Helsingfors. Handelshusen torde också ha haft möjligheter att söka kredit i utlandet via sina kontakter i t.ex. Amsterdam, men kanske var man också där skeptiskt inställd till Helsingfors säkerhet?

Till denna kapitaltörstande landsortsstad förlade kronan ett byggprojekt med en för den tiden enorm budget. Visserligen hade man svårt att få de budgeterade medlen utbetalda från Stockholm, och periodvis var fästningskassan nästan tom, men ändå var fästningsbygget en aktör som torde ha mångdubblat mängden pengar i omlopp i Helsingfors. Fästningsbygget var en stor uppköpare av byggmaterial och andra varor; man köpte timmer, tegel och kalk, men även kontorsmaterial, färger, kemikalier och olika slags verktyg. Upphandlingskontrakten ingicks av Upphandlingsdeputationen, efter att man begärt in anbud av olika handelsmän eller hållit auktion på leveranser.¹²

Av Upphandlingsdeputationens riksdagsrelation framgår att deputationen åren 1747–1750 köpte varor för nästan 500 000 daler sil-

-
11. Eirik Hornborg, *Helsingfors stads historia II, perioden 1721 till 1809* (Helsingfors 1950), s. 205–210; Eino E. Suolahti, *Helsingin neljä vuosisataa* (Helsinki 1972, 2. upplagan), s. 94–95; K. N. Rauhala, *Piirteitä Helsingin historiasta 1550–1812* (Helsinki 1926), s. 75–80; Voitti Ahonen, *Jälleenrakennuksen politiikka ja talous. Kaupunkien toipuminen isostavihasta noin vuoteen 1740*, Historiallisia tutkimuksia 146 (Helsinki 1988) s. 148–154.
 12. Upphandlingsdeputationen i Helsingfors riksdagsrelation 1751, vol. R2989, Frihetstidens utskottshandlingar, Defensionsdeputationen 1751/52, Riksarkivet, Stockholm. Om svårigheterna med att få ut pengar från kassan, se t.ex. Viceamiral Carl Tersmeden's Lefnadsjournal, vol. X, s. 128, arkivenhet 731:1, Esbo stads museum, Esbo, digitala kopior. Originalen i privat ägo. Om Upphandlingsdeputationen, se också Oscar Nikula, *Augustin Ehrensward*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 380 (Helsingfors 2010, 2:a upplagan), s. 111.

vermynt.¹³ På basis av Fortifikationens bokföring kan man beräkna att Upphandlingsdeputationen och fästningskassan åren 1751–1756 tillsammans använde nästan 988 800 daler silvermynt på inköp av material och verktyg.¹⁴ Sammanlagt blev det nästan 1,5 miljoner daler silvermynt, d.v.s. nästan 4,5 miljoner daler kopparmynt.¹⁵ För att sätta dessa summor i någon form av kontext, kan de jämföras med fastighetspriserna i staden och dess omgivningar. En bouppteckning från år 1756 värderade Gumtäkt gård utanför Helsingfors, med samtliga inventarier, till 20 000 daler kopparmynt. En annan bouppteckning från år 1747 värderade några av de finare tomterna i staden, vid Storgatan och Stortorget, med hus, till 8 000 resp. 9 000 daler kopparmynt¹⁶.

Formellt ombesörjdes all upphandling av varor till fästningsbygget av riksens ständers upphandlingsdeputation för fästningsbygget i Helsingfors, ett organ tillsatt av riksdagen med representanter för de tre högre stånden. Motsvarande upphandlingsdeputation fanns också för andra fästningsbyggen i Sverige. Medlemmarna i deputationen hade alla lokal förankring, eftersom arbetet krävde att de fysiskt befann sig på plats. Under årens lopp kom deputationens i Helsingfors samman-

-
13. Upphandlingsdeputationen i Helsingfors riksdagsrelation 1751, vol. R2989, Frihetstidens utskottshandlingar, Defensionsdeputationen 1751/52, Riksarkivet, Stockholm.
 14. Huvudrelationer för Helsingfors och Sveaborg 1748–51, vol. 1c-3, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, Krigsarkivet, Stockholm; Huvudrelation för Helsingfors och Sveaborg 1751–54, vol. 31, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, Krigsarkivet, Stockholm; Huvudrelation för Helsingfors och Sveaborg 1755, vol. 56, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, Krigsarkivet, Stockholm; Huvudrelation för Helsingfors och Sveaborg 1756–1760, vol. 64, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, Krigsarkivet, Stockholm.
 15. Räknenynten daler silvermynt och daler kopparmynt uppstod som begrepp på 1600-talet. År 1624 genomförde Gustaf Adolf en myntreform som strävade efter att åstadkomma dubbelmyntfot med huvudmynt i två olika metaller. Reformen misslyckades, vilket ledde till att mynten fick olika värde och i stället fick man en dubbel räkning i silvermynt och i kopparmynt. År 1665 fastställdes kursen så att 1 daler silvermynt motsvarade 3 daler kopparmynt. Eli F. Heckscher har hävdats att beteckningarna i daler silvermynt och i daler kopparmynt hör till det mest förvirrande i den svenska penninghistorien. Vid reformen 1776 slopades det komplicerade systemet och ersattes med riksdaler. Se t.ex. Eli F. Heckscher, *De svenska penning-, vikt- och måttsystemen* (Stockholm 1940) s. 9–11 eller Lars O. Lagerqvist, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Lund 2011), s. 53. Fortifikationen använde i sin bokföring daler silvermynt som räkneenhet, medan Helsingfors magistrat ofta använde daler kopparmynt.
 16. Birger Åkerman, *Bouppteckningar i Helsingfors stad 1679–1808*, Genealogiska samfundets i Finland skrifter XIII (Helsingfors 1937), s. 39 och 55.

sättning att variera en aning, men dess ordförande var under hela perioden 1751–1756 landshövdingen i Nylands och Tavastehus län, greve Gustaf Samuel Gyllenborg. Det lokala prästerskapet representerades av prosten Johan Fortelius, medan adelns representant i regel var en officer. Helsingforsborgerskapet var också representerat, först av kämnerspreses Lorens Streng, senare av handelsmannen Pehr Hansson Sunn.¹⁷ Bönderna saknade representation, vilket bondeståndet besvärade sig över vid riksdagen år 1756, men begäran avslogs.¹⁸

I praktiken låg inte all makt gällande upphandlingen i deputationens händer. Chefen för fästningsbygget, överste Augustin Ehrensvärd, hade vida befogenheter och han hade också rätt att vid behov direkt upphandla varor om han själv så ville och fann nödvändigt.¹⁹ Denna rätt verkar han ha använt sig av ibland, men han kunde också använda sig av den indirekt genom att skicka leverantörer till deputationen med färdigt avtalade kontrakt.²⁰ Ehrensvärd var en utomstående i Helsingfors och saknade kanske band till de lokala handelsmännen, men detta betyder inte att han skulle ha varit opartisk i sin upphandling. Bland leverantörerna till fästningsbygget och armén fanns många officerare, såsom Carl Tersmeden och Baltzar von Wolfradt.²¹

-
17. Upphandlingsdeputationen i Helsingfors riksdagsrelation 1751, vol. R2989, Frihetstidens utskottshandlingar, Defensionsdeputationen 1751/52, Riksarkivet, Stockholm; Brev från Upphandlingsdeputationen i Helsingfors till Kungligt Majestät 1747–1755, vol. 7, Ständernas deputation för upphandlingarna vid Helsingfors fästningsbyggnad, ÄK 279–ÄK 282, Riksarkivet, Stockholm. Deputationens sammansättning har studerats i en genomgång av ca 60 brev i den senare samlingen. Se även Nikula, *Augustin Ehrensvärd*, s. 111.
 18. Markku Kuisma, *Helsingin pitäjän historia III, 1713–1865* (Vantaa 1991), s. 386.
 19. Nikula, *Augustin Ehrensvärd*, s. 111, s. 121–122.
 20. Viceamiral Carl Tersmedens Lefnadsjournal, vol. VIII, s. 766–767, vol. X, s. 66–68, s. 141–143, arkivenhet 731:1, Esbo stadsmuseum, Esbo, digitala kopior. Originallet i privat ägo.
 21. Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1748, vol. 14, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1749, vol. 15, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1751, vol. 17, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1752, vol. 18, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1753, vol. 19, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1754, vol. 20, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1755, vol. 21–22, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1756, vol. 23, Helsingfors fäst-

Augustin Ehrensvärd.

Ehrensvärd verkar ha haft som huvudmål att bygga fästningen så snabbt som möjligt och följaktligen så billigt som möjligt, eftersom billigt byggnadsmaterial frigjorde ekonomiska resurser till avlöning av arbetskraft. Upphandlingsdeputationens agenda skiljde sig troligen en aning från Ehrensvärds, de var troligen mer benägna att se till Helsingfors borgerskaps eller länets ekonomiska intressen. Delvis p.g.a. dessa intresseskillnader, delvis p.g.a. personliga motsättningar, kom Augustin Ehrensvärd och Upphandlingsdeputationen att råka i konflikt.²² Enligt Ehrensvärd gynnade deputationen och generalguvernören i alltför hög grad borgerskapets, framför allt Helsingfors borgerskaps, intressen på bekostnad av rikets allmänna välfärd. Borgerskapet i Helsingfors klagade i sin tur år 1755 på att stadens borgare blivit förfördelade och förbigångna vid kronans upphandling.²³

ningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Sveaborgs Fortifications Förråds Upphandlings-extract 1751–55, vol. 18, Sveaborgs fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm.

22. Nikula, *Augustin Ehrensvärd*, s. 111, s. 121–122.

23. Nikula, *Augustin Ehrensvärd*, s. 111, s. 121–122, s. 174; Aulis J. Alanen, *Suomen historia vapaudenajalla*, Suomen historia IX (Porvoo 1963), s. 377; Hornborg, *Helsingfors stads historia* II, s. 297

I Upphandlingsdeputationens verksamhet korsades många olika ekonomiska intressen. Sitsen var knappast avundsvärd. Helsingfors borgerskap och magistrat kämpade hårt för att försvara stadens och ståndets privilegier. Man försökte dels stoppa utomstående borgares handel med Sveaborg, dels stänga ute andra sociala grupper än borgerskapet. Samtidigt krävde fästningsbygget mera varor än vad staden kunde bestå med och till lägre pris än vad borgarna var villiga att leverera för. Deputationens medlemmar representerade olika stånd och hade sina egna grupplojaliteter. Inte ens kronans egna intressen var helt entydiga, fästningsbyggets intressen var helt andra än länsstyrelsens. Upphandlingsdeputationens ordförande var landshövdingen, som inte bara skulle förse fästningsbygget med så billiga varor som möjligt, utan också se till länets invånares bästa och främja den ekonomiska utvecklingen i området.

Det är viktigt att minnas att Upphandlingsdeputationens medlemmar inte var utomstående. Man fördelade inte pengar till obekanta leverantörer i enlighet med ekonomiska riskbedömningar. Helsingfors var en rätt liten stad, så deputationens medlemmar torde personligen ha känt de flesta av de handelsmän och andra personer som man gjorde affärer med. Man kände säkert till deras rykte och vandel, man hade antagligen också en god uppfattning om deras ekonomiska tillgångar och visste om de brukade betala sina skulder. Men medlemmarna i deputationen hade också personliga band till leverantörerna och egna intressen att försvara. Kanske hade man egna fordringar på leverantörerna eller var själv skyldig dem pengar. Deputationen hanterade kronans pengar, men man kan ju undra var deras främsta lojalitet låg: hos kronan och fästningsbygget, hos det egna ståndet och lokalsamhället eller hos de egna affärskontakterna och släktingarna?

Fästningsbygget som kreditgivare

I sin riksdagsberättelse från år 1751 skildrade Upphandlingsdeputationen sin verksamhet. Mycket litet sades om beviljandet av krediter, men i samband med skildrandet av kontraktens uppgörande nämns att deputationen betalat handpenning eller förskott på ingångna avtal med leverantörerna.²⁴ Lite senare sägs att man inte kunnat undgå att bevilja

24. Upphandlingsdeputationen i Helsingfors riksdagsrelation 1751, vol. R2989, Frihetstidens utskottshandlingar, Defensionsdeputationen 1751/52, Riksarkivet, Stockholm.

leverantörerna halva penningsumman i förskott, mot ställd borgen, för att på så sätt hålla kronan skadeslös vid kontraktsbrott. Som borgen hade leverantören antingen kunnat förskriva egendom eller ställa två eller flera borgenärer.²⁵ Tyvärr verkar upphandlingsdeputations arkiv ha förkommit, varför det inte går att rekonstruera dessa borgensförbindelser ur kontrakten. Det går heller inte att bedöma till hur stor del man pantsatte egendom som säkerhet och i vilken utsträckning man använde sig av borgensförbindelser.

Upphandlingsdeputationen uttalade sig mycket försiktigt om de svårigheter med att driva in leveranser som förskottsbetalningarna gav upphov till. Man ville knappast dra uppmärksamheten till sina misslyckanden. Man nämner dock problemen med att få varorna levererade i tid. Tydligt tog många gärna emot pengar, men var dåliga på att leverera de utlovade varorna. Om leveransen fördröjdes, skulle leverantören erlägga en halv procents ränta i månaden på de pengar som blivit betalda i förskott. Formuleringarna är visserligen diplomatiska, men ger ett intryck av att en del handelsmän i Helsingfors vid upprepade tillfällen tagit emot förskott utan att göra leveranser, varför Upphandlingsdeputationen sett sig tvingad att förbigå dem vid nya upphandlingar och även begära in anbud från andra orter.²⁶

En intressant formulering förekommer i samband med redovisningen av kronans medel. Upphandlingsdeputationen sade sig i räkenskaperna tidigare omedelbart ha avfört sådana förskott ”hwilcka deputerade ansedt såsom werkliche afbetalningar”, men att Ehrensvärd (troligen ca 1750 i samband med redovisningsreformen) ändrat systemet så att särskilda förskottslistor införts.²⁷ Detta är intressant dels för att man implicit anger att alla förskott inte egentligen var avbetalningar på varor, dels för att man anger att förskotten var så problematiska att inkräva i form av leveranser, att de inte kunde tas upp i bokföringen som avbetalning på varor, utan krävde en särskild redovisning. Utan tvekan blir intrycket att Upphandlingsdeputationen, medvetet eller omedvetet, fungerade som kreditgivare även till andra än egentliga va-

25. Upphandlingsdeputationen i Helsingfors riksdagsrelation 1751, vol. R 2989, Frihetstidens utskottshandlingar, Defensionsdeputationen 1751/52, Riksarkivet, Stockholm.

26. Upphandlingsdeputationen i Helsingfors riksdagsrelation 1751, vol. R 2989, Frihetstidens utskottshandlingar, Defensionsdeputationen 1751/52, Riksarkivet, Stockholm.

27. Upphandlingsdeputationen i Helsingfors riksdagsrelation 1751, vol. R 2989, Frihetstidens utskottshandlingar, Defensionsdeputationen 1751/52, Riksarkivet, Stockholm.

ruleverantörer och att de lokala köpmännen utnyttjade förskotten för sina egna syften, ibland utan avsikt att leverera några varor.

Källäget är problematiskt eftersom de efter år 1750 upprättade särskilda förskottslistorna tyvärr verkar ha förkommit. Det enda bevarade materialet för förskottens del är bokföringen från åren 1748 och 1749, som dock är besvärlig att använda i.o.m. att standarden ändrar hela tiden.²⁸ 1748 års bokföring är någorlunda användbar, men källvärdet av 1749 års bokföring är mycket dåligt (bristerna i den påtalades redan av samtiden och ledde sedan till den ovan nämnda redovisningsreformen 1750).²⁹

På basis av 1748 års bokföring kan man dra vissa slutsatser om förskotten vid varuleveranser. Alla leverantörer verkar inte ha utnyttjat möjligheten till förskott, de som hade varorna på lager sålde dem troligen direkt. Inte heller små leveranser verkar ha gett upphov till förskott. Sammanlagt skedde under året åtminstone 25 betalningar som kan bedömas vara förskott på varuleveranser, totalt på drygt 24 000 daler silvermynt. Mottagarna var 17 olika personer samt ett tillfälligt handelsbolag.³⁰ Om man beaktar att hela den bokförda upphandlingen år 1748 uppgick till endast drygt 60 000 daler silvermynt, får man resultatet att ca 40 procent av upphandlingens penningssummor skulle ha betalats ut som förskott.³¹

Sex mottagare av förskottsbetalningar år 1748 var handelsmän i Helsingfors: Georg Wilhelm Clayhills, Thomas Anthon Clayhills, Zacharias Govinius, Carl Telleqvist och Petter Törneman. Även bolagsmannen Gustaf Bock hör hemma i denna kategori. Det är heller knappast någon slump att tre av herrarna dessutom vid samma tidpunkt var rådmän i Helsingfors (G. W. Clayhills, Govinius och Telleqvist). Dessa leveran-

28. I kassakontrarullan av år 1748 har förskotten under januari upptagits i en särskild förskottslista, under de följande månaderna dyker de upp bland extra utgifter och därefter i upphandlingen eller bland extra utgifter. Det finns heller ingen kutym för hur man betecknar ett förskott, ibland kan det stå "förskått", men likaväl "bekommit för åtagen leverants halva penningarna", "halva penningarna" eller "för accorderat ...". Det är möjligt att inte alla fall ens kunnat hittas p.g.a. bristande uppgifter i materialet. Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1748, vol. 14, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm. Kassaboken för år 1750 saknas helt i arkiven.

29. Nikula, *Augustin Ehrensärd*, s. 121.

30. Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1748, vol. 14, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm.

31. Huvudrelationer för Helsingfors och Sveaborg 1748–51, vol. 1c–3, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, Krigsarkivet, Stockholm.

ser gällde olika sorters varor, t.ex. trävaror, järnvaror eller verktyg, men ibland har man inte ens specificerat vilket slags vara kontraktet gällde. Den störste enskilde förskottstagaren år 1748 var Petter Törneman, som mottog 10 000 daler silvermynt, följd av Georg Wilhelm Clayhills med 4 800 daler och Thomas Anton Clayhills med 2 666 daler. Dessa tre herrar tillsammans stod alltså för mer än 70 procent av de totala erhållna förskotten under året. Om man ännu räknar med handelsbolaget Clayhills & Bock stiger andelen till 80 procent.³²

De övriga förskottstagarna var småhandlare jämfört med dessa herrar, men ändå intressanta. En av dem var borgaren Petter Berg (troligen även han från Helsingfors), men de övriga representerade vitt skilda kategorier. Järnbruken representerades av brukspatronen på Svartå, Henrik Johan Krey, och bruksinspektör Broman. Den senare torde vid denna tid ha varit inspektör på Fiskars bruk som ägdes av handelshuset Tottie i Stockholm³³. Järnbrukens andel av förskotten var knappa sju procent.

De civila tjänstemännen representerades av räntmästaren Martin Burtz, som fick ett förskott på 421 daler silvermynt för att leverera spiror och vicenotarie Wetter med 445 daler silvermynt för en ospecificerad leverans. De militära tjänstemännen representerades av fältkommisarie Erik Ryckert, som fick en mindre summa, 166 daler silvermynt, i förskott för en vedleverans. Bland militärerna fick major Mallenius och löjtnant Numers också förskott på vedleveranser, sammanlagt 832 daler silvermynt. Löjtnant Sparreman fick ett mycket litet förskott, endast 20 daler silvermynt, för ett utlovat skogshygge. På listan finns också två damer: friherrinnan Mellin på Degerö, 333 daler silvermynt för ved, och fru von Essen på Ahlberg, 166 daler silvermynt för en utlovad vedleverans.

Mottagarna hade starka band till det lokala samhället och de var säkert väl kända av Upphandlingsdeputationens medlemmar. Borgarna var från Helsingfors och tjänstemännen från Helsingfors eller grannsocknarna. Militären kände säkert sitt eget folk, både officerare och tjänstemän. Damerna ägde gårdar i Helsingfors och Esbo socknar, men bägge hade dessutom släktingar inom militären. Den enda personen

32. Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...]1748, vol.14, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm.

33. Gunvor & W. E. Nordström, *Pohjan pitäjän historia III, 1700-luvun jalkimmäiset vuosikymmenet ja 1800-luku* (Pohja 1966), s. 75.

som kan betraktas som utomstående är direktör Meijer i Stockholm, som fick ett förskott på 333 daler för ”sprutor”.³⁴ Troligen rörde det sig om styckgjutare Gustaf Meijer i Stockholm, samme herre förekom i bokföringen också under senare år.³⁵

År 1748 ska dock inte uppfattas som ett speciellt representativt år för Upphandlingsdeputationens verksamhet. Upphandlingen år 1748 var bara drygt 60 000 daler silvermynt, medan den t.ex. toppåret 1756 låg på drygt 199 000 daler silvermynt, d.v.s. mer än den tredubbla summan.³⁶ Om vi i enlighet med beräkningarna för år 1748 antar att 40 procent av upphandlingssumman även år 1756 betalats ut i form av förskott, skulle detta innebära ca 80 000 daler. Genomsnittet för upphandlingen åren 1748–1756 var drygt 139 000 daler silvermynt per år.

År 1748 var upphandlingen ännu inte speciellt geografiskt diversifierad. I takt med att efterfrågan på varor ökade blev fästningsbygget tvunget att hitta nya leverantörer. Fästningsbyggets ekonomiska influensområde sträckte sig långt utanför Helsingfors. Många av handelsmännen i staden var involverade, men även handelsmän från Borgå, Åbo, Ekenäs, Nystad och Stockholm. Upphandlingen inskränkte sig heller inte till städernas borgerskap, utan det fanns också många militärer, ämbetsmän, ofrälse ståndspersoner och t.o.m. en präst bland leverantörerna. Även allmogen i Nylands och Tavastehus län kunde tjäna pengar på leveranserna.³⁷

-
34. Bokföringen anger inte vad för sprutor Meijer sålde men troligen rörde det sig om brandsprutor. Augustin Ehrensverd var aktivt engagerad i att förbättra brandskyddet, se t.ex. Hornborg, *Helsingin kaupungin historia* II, s. 296.
35. Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...]1752, vol. 18, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...]1753, vol. 19, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...]1756, vol. 23, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Verifikat nr 1973, G. Räkenskaper I f Helsingfors Fortifikationskassaräkningar 1756, Krigskollegium, Fortifikationsdepartementet, Krigsarkivet, Stockholm.
36. Huvudrelationer för Helsingfors och Sveaborg 1748–51, vol. 1c–3, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, Krigsarkivet, Stockholm; Huvudrelation för Helsingfors och Sveaborg 1751–54, vol. 31, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, Krigsarkivet, Stockholm; Huvudrelation för Helsingfors och Sveaborg 1755, vol. 56, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, Krigsarkivet, Stockholm; Huvudrelation för Helsingfors och Sveaborg 1756–1760, vol. 64, Finska fästningsrelationer och förslag, Helsingfors och Sveaborg, Krigsarkivet, Stockholm.
37. Juha-Matti Granqvist, Sofia Gustafsson, Sampsa Hatakka & Mikko Huhtamies, ’Tunte-

Tydligt syns i alla fall redan år 1748 att kreditgivningen inte inskränkte sig till handelsmän och att den kunde gälla mycket olika varuslag, även sådana varor som man högg i egen skog. Något som inte syntes ännu år 1748, men som kom att få stor betydelse senare, var de förskott som betalades ut till dem som ville anlägga eller utvidga olika industriella anläggningar, närmast tegelbruk eller kalkbrott.

Intresset för att finansiera industriell verksamhet i Helsingfors var troligen främst försvarspolitiskt motiverat (fästningsbygget behövde byggmaterial), men helt i överensstämmelse med hattarnas allmänna näringspolitik. Hattregeringarna understödde den inhemska manufakturverksamheten på många sätt, bl.a. genom lån och olika premier.³⁸ Samtidigt fanns också en oro för Finlands ekonomiska och sociala tillstånd som kom till synes bl.a. i tillsättandet av finska deputationen vid riksdagen 1746–1747.³⁹ I ett av deputationernas betänkanden från år 1747 uttalas även önskemål om att leveranser till den Finska armén skulle beställas i Finland, ”att alle Lefwerantser och Uphandlingar för Finska Armén, Magaziner och Fästningswercken må förbehållas samma Finlands Jnwånare, så länge dem uti lika godhet och quantité med andra kunna præstera”.⁴⁰

I samband den stora specialrevision av fästningsbygget som gjordes år 1765, efter att mössorna tagit makten, omtalas förskott till tegelbruk. Efter pommerska kriget (1757–1762) hade fästningsbygget varit tvunget att betala ut stora summor till olika privatpersoner för att få igång leveranserna igen, något som sedan blev ett problem när den nya regeringen ströp penningtillgången och krävde redogörelse för medlen. ”Större delen av tegelbruken, hwilka i brist af Förskätter och afsättning, under krigs-åren intet kunde drifwas, lågo öde, Sibbo kalkbrott förstört, med flera inrättningar, som å nyo borde uplifwas. Med mycken möda kunde omsider Tegel-Brukens innehafware öfwertalas, at uphielpa sina förfallna inrättningar, at åter slå Tegel, och flera up-

maton Viapori – innovaatiokeskus ja talouselämän vilkastuttaja, *Tieteessä tapahtuu*, vol. 29, nro 3 (2011), s. 8–9.

38. Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa 2:1–2* (Stockholm 1949), s. 585–593; Staffan Högberg, *Stockholms historia 1* (Stockholm 1981), s. 302.

39. A. Mickwitz, *De finska deputationerna och ekonomiekommissionerna under Frihetstiden II* (Helsingfors 1914), s. 2ff.

40. Mickwitz, *De finska deputationerna och ekonomiekommissionerna under Frihetstiden II*, s. 143.

Elias Martin, *Sveaborgs galere-docka*, 1782.

muntrades at anlägga nya Wärk. Detta kunde inte gå i wärkställighet, utan dryga förskätter.”⁴¹ Detta kan tolkas som att förskott till tegelbruken var en normal kutym, som väsentligen bidrog till deras driftskapital. Fortifikationen verkar också ha varit aktivt ute och letat efter villiga nya industriidkare, som man erbjöd pengar för att kunna köra igång med verksamheten.

Samtidigt nämns också förstörelsen av Sibbo kalkbrott, ett allvarligt problem för fästningsbyggets framskridande. Det gick inte att få igång kalkbrottet igen, inte ens med löften om pengar, men ”[a]fledne Majoren Armfelt lät wäl övertala sig, at på des Ägor, Wästerkulla, uptaga et nytt kalkbrått, som hade blifwit betydande, om han framgent, med nödige förskätter kunnat understödjas.”⁴² Det nya kalkbrottet skulle alltså ha gått om intet i brist på förskottsfinansiering från Fortifikationen, tydligen fanns det inte andra finansiärer som kunde eller ville träda till när fästningsbyggets kassa tröt.

41. Augustin Ehrensvärd, *Finska fästningsbyggnaden 1765–66* (Stockholm 1769), s. 55; Nikula, *Augustin Ehrensvärd*, s. 209.

42. Ehrensvärd, *Finska fästningsbyggnaden 1765–66*, s. 56; Nikula, *Augustin Ehrensvärd*, s. 209.

Man kan anta att de här förskotten till olika industriella anläggningar varit av stor ekonomisk betydelse då anläggningarna krävde stora investeringar och det tog tid innan verksamheten kunde komma igång. Långgivaren skulle alltså vara beredd att ge långfristiga lån med relativt stor risk. Det fanns knappast väldigt många privatpersoner i Helsingfors som hade så stora mängder rörligt överloppskapital att man ville låna ut pengar till presumtiva fabriker.

Dessutom förekom ytterligare en tredje typ av förskott, nämligen löneförskotten från fortifikationskassan. Här kan man hitta även mindre summor som betalats ut till en mängd olika människor med arbetsavtal med Fortifikationen. Här finns officerare och soldater, men även hantverkare och hantlangare, t.o.m. stalldrängar. Förskotten på lönerna handlade säkert om praktiska behov av att få tak över huvudet och mat i magen då man kom till en ny stad, men kan också ha varit ett sätt för Fortifikationen att knyta arbetstagarna till sig genom skulder.⁴³

Förutom denna direkta och medvetna kreditgivning för varuleveranser, industriella anläggningar eller framtida arbetsinsatser kom fästningsbygget, troligen oavsiktligt, även att ägna sig åt en indirekt kreditgivning. Den ursprungliga planen för fästningsbygget var att Helsingfors stad skulle befästas också på fastlandssidan. Därför behövde kronan mark även i staden och Fortifikationen bedrev inlösning av tomter i Helsingfors. Befästningsarbeten inleddes vid Kasaberget (som senare fick namnet Ulricasborg) och på Broberget, men de framskred långsamt och uppgavs så småningom helt. Tomterna hade dock redan inlösts av ägarna, vilket föranledde långtgående utredningar efter hatarnas fall år 1765.⁴⁴

År 1772 uppgjorde konduktören Thuring en förteckning över kronans inlösta tomter i Helsingfors. Totalt omfattar listan ca 60 tomter, inlösta mellan åren 1749 och 1765. Många fall tyder på fastighetsspekulation av handelsman Johan Sederholm, men vissa andra tomtägare gjorde ännu bättre affärer. I köpebrevet fanns i flera fall en klausul om att säljarna skulle få behålla nyttjanderätten ända tills dess att Fortifikationen behövde tomten för fästningsbygget. Säljarna fick alltså be-

43. Förteckning på följande Påster, hwilcka enligt undfångne anordningar blifwit såsom förskått utur Fortifications Cassan lefvererade [...] 31.12.1748, vol. 30, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm. Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1748, vol. 14, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm.

44. Nikula, *Augustin Ehrensward*, s. 109, 193, 197 och 205.

talt för sin tomt av kronan, men kunde gratis eller mot ett litet årligt arrende bo kvar i sitt hus.⁴⁵

Dessa fastighetsaffärer var för kronans del gjorda i syfte att skaffa mark, men man kan undra hur de lokala handelsmännen uppfattade saken på 1760-talet. År 1749 var troligen säljaren övertygad om att tomten skulle användas för det ändamålet, men på 1760-talet kan många fastighetsspekulanter ha insett att ett förverkligande var osannolikt och att man genom smarta klausuler kunde skaffa sig snabba vinster. En del köpebrev säger explicit att säljaren hade nyttjanderätten tills kronan behövde tomterna för fästningsbygget, d.v.s. kronan kunde inte vräka dem från tomten för något annat ändamål. Om säljarna någonsin fick hela köpesumman av kronan är dock oklart, för på 1760-talet hade fästningsbyggets finanser råkat i kris.

En intrikat fråga är hur många av stadens invånare som var bundna till fästningsbygget via olika slag av skuldnätverk. I David Graebers anda⁴⁶, kan man fundera på om skuldsättningen hade moraliska och samhällseliga konsekvenser i 1700-talets Helsingfors. Som redan framgick fanns flera av stadens rådmän bland dem som fick stora förskott på varuleveranser, men levererade de sina varor eller fortsatte de att häfta i skuld? Flera av stadens invånare hade också sålt sina tomter och blev sålunda i praktiken kronans hyresgäster. Hur beroende var de av fästningsbyggets välvilja?

Det bevarade källmaterialet säger inget om att kronans kreditgivning skulle ha tjänat några andra syften än att enbart inhandla varor och stimulera nya industriella anläggningar. Men i en tid då skuld och kredit skapade starka nätverk kan man undra om politiken verkligen var så oskyldig. Krediterna knöt leverantörerna till fästningsbygget och skapade troligen nya lojaliteter. Fortifikationen hade vid många tillfällen problem med Helsingfors borgerskap och magistrat, men hur påverkades de lokala beslutsfattarna av sina skulder till Fortifikationen? En generös kreditgivning till lokalt inflytelserika personer var antagligen ingen dålig metod för att lugna ner upprörda stämningar, även om de önskade resultaten kanske inte uppnåddes till fullo.

45. Ödmiukaste Berättelse om bescaffenheten af de Gårdar och Tompter, hwilcka af Fästningsbyggnads Medlen blifwit för Kong. Maysts och Cronans Räckning uti Helsingfors stad tid efter annan uphandlade, J. Thuring, 8.10.1773, vol. 35, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm.

46. Graeber, *Debt: the First 5,000 Years*, s. 21–211.

Krediten i praktiken

Som redan framgick, var en av storleverantörerna till fästningsbygget i slutet av 1740-talet rådmannen, senare borgmästaren, Georg Wilhelm Clayhills. Han hade fått generösa förskott av Upphandlingsdeputationen, men den trista sanningen var att han redan i flera år varit på konkursens brant. Clayhills ekonomiska problem bottnade troligen i de gamla skulder han dragit på sig vid köpet av Gammelstadens såg på 1730-talet, som totalförstördes under hattarnas krig i början av 1740-talet.⁴⁷

Redan tidigare förekom protesterade växlar och pantade skeppsparter, men år 1752 blev situationen kritisk för borgmästare Clayhills. Handelshuset Christopher i Amsterdam började kräva in sina fordringar på 10 000 gulden. På något vis lyckades Clayhills klara sig ur knipan, men våren 1754 var loppet kört. Tydligt hade han fått ut stora förskott av Upphandlingsdeputationen men låtit bli att leverera varor. Tyvärr framgår inte av det bevarade källmaterialet hur länge leveranserna fördröjts och vilka år förskotten hade betalats ut.⁴⁸

Man kan undra om Upphandlingsdeputationen faktiskt inte kände till borgmästare Clayhills ekonomiska svårigheter, eftersom man så rundhänt fortsatte betala? Det förefaller osannolikt med tanke på stadens storlek och på att ärendena behandlats i rätten. En annan möjlighet är att Upphandlingsdeputationen mycket väl kände till hans ekonomiskt prekära läge och just därför fortsatte betala. Om borgmästare Clayhills gjorde konkurs fanns risken att han drog med sig många andra i staden, både bland dem som var skyldiga honom pengar och bland dem som inte lyckades kräva in sina fordringar av honom.⁴⁹

I april 1754 belade rätten i Helsingfors hela Georg Wilhelm Clayhills fasta och lösa egendom med skingringsförbud p.g.a. ogjorda bjälkeleveranser till fästningsbygget. Intressant är att detta skedde på Augustin

47. Petri Karonen, *Patruunat ja poliitikot. Yritysjohdajat taloudellisina ja poliittisina toimijoina Suomessa 1600–1920*, Historiallisia tutkimuksia 217 (Helsinki 2004), s. 209–210.

48. Karonen, *Patruunat ja poliitikot*, s. 209–210; Helsingfors rådstugurätts protokoll 1754, s. 170–173, vol. g 48 (mikrofilm), Renoverade domböcker, Rådstugurätter, Helsingfors, Rådstugurättens protokoll, Riksarkivet, Helsingfors; Magistratens protokoll 5.4.1754 och 4.1.1755, Magistratens arkiv Ca:60 och Ca:61, Helsingfors stadsarkiv, Helsingfors.

49. Om oviljan att driva någon i konkurs se Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende*, s. 66.

Ehrensvärds begäran, inte på Upphandlingsdeputationens. Troligen var det de utländska handelshusens agerande som fått Ehrensvärd att ta till denna åtgärd, av rädsla för att dessa skulle driva Clayhills i konkurs och göra det omöjligt för Fortifikationen att driva in sina fordringar. En rimlig tolkning är att Ehrensvärd agerade för att skydda kronans ekonomiska intressen och garantera att fästningsbygget fick tillbaka sina utbetalda förskott, antingen som varor eller pengar.⁵⁰

Men kan det finnas andra förklaringar? Förtroende var en av de viktigaste komponenterna i skuldförbindelser och som storleverantör torde Clayhills ha haft en nära relation till Upphandlingsdeputationen. Om fästningsbygget fortfarande bedömde honom som pålitlig och kreditvärdig, kunde man ha agerat i samförstånd? Om man ser saken ur Clayhills perspektiv var det sannolikt inte det sämsta alternativet att det i stället för de utländska handelshusen var hans bekanta från Fortifikationen som fick kvarstad på egendomen. Med fästningsbygget kunde han kanske förhandla om att få tilläggstid och att få bo kvar i sitt hus, kort sagt förhindra att hela egendomen gick på exekutiv auktion. På något vis måste Clayhills också ha lyckats vinna tid, för det var hans dödsbo som gjorde konkurs först i januari 1755.⁵¹

Men Ehrensvärds motiv kan också ha varit mindre ädla än att hjälpa en vän i nöd. Samma vår var stora stridigheter mellan Helsingfors magistrat och Sveaborgs officerare under uppsegling. Tvisten gällde rätten till öl- och brännvinstillverkningen på Sveaborg, ett utdraget bråk som avgjordes först vid riksdagen år 1756. Var det en slump att magistratens första besvär till kungen angående öl- och brännvinstillverkningen skickades in just våren 1754, samma vår som Clayhills hotades av konkurs?⁵²

-
50. Karonen, *Patruunat ja poliitikot*, s. 209–210; Helsingfors rådstugurätts protokoll 1754, s. 170–173, vol. g 48 (mikrofilm), Renoverade domböcker, Rådstugurätter, Helsingfors, Rådstugurättens protokoll, Riksarkivet, Helsingfors; Magistratens protokoll 5.4.1754 och 4.1.1755, Ca:60 och Ca:61, Magistratens arkiv, Helsingfors stadsarkiv, Helsingfors.
51. Karonen, *Patruunat ja poliitikot*, s. 209–210; Helsingfors rådstugurätts protokoll 1754, s. 170–173, vol. g 48 (mikrofilm), Renoverade domböcker, Rådstugurätter, Helsingfors, Rådstugurättens protokoll, Riksarkivet, Helsingfors; Magistratens protokoll 5.4.1754 och 4.1.1755, Ca:60 och Ca:61, Magistratens arkiv, Helsingfors stadsarkiv, Helsingfors.
52. Juha-Matti Granqvist, 'Viaporin panimon nousu ja tuho', Sophie Holm & Magdalena af Hällström (red.), *Viapori Sveaborg. Linnoitus, lähiseutu ja maailma, Fästning och omvärld*, Bidrag till Sveaborgs historia VIII (Helsingfors 2012), s. 61.

Om dessa händelser har ett samband blir frågan om Ehrensvärds agerande i Clayhills fall ännu mer intrikat. Hade han förlorat förtroendet för Clayhills och var därför beredd att driva honom i konkurs för att få in fästningsbyggets fordringar? Eller försökte han desperat rädda Clayhills för att ha en lojal man i stadens råd? Eller var det Clayhills ekonomiskt prekära läge och kanske minskade politiska inflytande som gjorde att magistraten tog strid mot fästningsbygget och officerarna, när ingen längre drev deras intressen i staden? Alla alternativ är möjliga, men det kan förstås också röra sig om ett rent sammanträffande.

Oberoende av Ehrensvärds motiv var de ekonomiska förlusterna ett faktum. Fordringarna för de utbetalda förskotten kunde inte täckas av den egendom som Clayhills pantsatt till Upphandlingsdeputationen. Borgenärer för hans uteblivna leveranser fick träda till. De torde ha varit flera till antalet, men endast en av dem går att hitta i källmaterialet, eftersom han också fick ekonomiska problem. Kakelugnsmakaren Enok Franstadius i Helsingfors kunde inte betala sin andel av borgen och ännu i bouppteckningen efter hans avlidna hustru från år 1774 belastades dödsboet av en skuld till Fortifikationen. Skulden var på 6 000 daler kopparmynt, en icke föraktlig summa, och det sägs uttryckligen att den härledde sig från en borgensförbindelse för avlidne borgmästare Georg Wilhelm Clayhills leveranser till fästningsbygget.⁵³

Om Fortifikationen kunde driva folk i konkurs, kunde man i andra fall rädda dem efter en konkurs. Ibland kom handelsmän snabbt på fötter efter en konkurs, men för andra kunde en konkurs bli ödesdiger. Allt berodde på omständigheterna, d.v.s. på om handelsmannen kunde anses ha behållit sitt goda rykte och sin kreditvärdighet. Om konkursen berodde på externa faktorer, t.ex. skeppsbrott eller eldsvåda, var den knappast en allvarlig fläck på köpmannens rykte. Men om konkursen berodde på inkompetens eller försumlighet var det en helt annan sak. Speciellt illa var det om en handelsman som förlorat sitt goda rykte dessutom saknade släktnätverk och gamla kontakter i staden.⁵⁴

Den unge Anders Byström var uppvuxen i Eknäs, men hade via Åbo flyttat till Stockholm, där han fick borgarrättigheter år 1749. By-

53. Åkerman, *Bouppteckningar i Helsingfors stad 1679–1808*, s. 126.

54. Om konkurser, se t.ex. Ågren, *Köpmannen i Stockholm*, s. 119–149; Nyberg (red), *Köparkungen*, s. 155–176; Sylvi Möller, *Suomen tapulikaupunkien valtaporvaristo ja sen kaupankäyntimenetelmät 1600-luvun alkupuolella*, Historiallisia tutkimuksia XLII (Helsinki 1954), s. 272–276; Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende*, s. 66, s. 72–73.

ström exporterade svensktillverkade textilier till utlandet, med hjälp av stora lån från Manufakturkontoret och privata kreditgivare. Han fick emellertid stora ekonomiska problem, kunde inte betala sina skulder och flydde till utlandet. Så småningom redde härvan ut sig, men Byström hade fått nog av Stockholm och flyttade i stället till Helsingfors år 1753. Kanske hoppades han att fästningsbygget kunde bringa reda i hans trassliga affärer?⁵⁵

I Helsingfors var Byström en okänd person, utan släktnätverk att ty sig till. Även här hann hans kreditorer i kapp honom och hans gamla skulder tvingade honom inför rätten. Hela hans beslagtagna egendom räckte inte till för att betala hans skulder och hovrätten befallde att han skulle arresteras. Byströms anseende var knappast det bästa och snart var konkursen ett faktum.⁵⁶

Byströms läge var mer än bedrövligt, men nu hade han för en gångs skull tur. På Sveaborg behövdes hösten 1754 en person för att sköta om spishållningen, d.v.s. försäljningen av mat och dryck till officerarna, och ingen av stadens borgare ville åta sig uppdraget. Men magistraten ville ändå inte ge ett nekande svar till Augustin Ehrensvärd, eftersom detta sannolikt skulle ha lett till att någon utomstående åtagit sig sysslan i stället, vilket staden ville undvika till varje pris. I detta trängda läge vände sig magistraten till Anders Byström, som inte heller han var speciellt entusiastisk, men knappast hade råd att neka.⁵⁷ Denna lösning var för övrigt varken ny eller ovanlig, handelsmän på obestånd fick ofta söka sig till näringar som krävde mindre kapital än utrikeshandel.⁵⁸

Byström var så utfattig efter utmätningen att han varken hade servis eller linneförråd. Men några av stadens handelsmän åtog sig att förse honom med varor på kredit så att verksamheten kunde komma igång. Dessutom fick han ett lån på 1 200 daler kopparmynt av fästningsmedlen. På dessa villkor gick Byström med att åta sig spishållningen, men endast på ytterligare ett villkor: att de inkomster han kunde göra sig

55. Sylvi Möller, 'Anders Byström, täysverinen kustavilainen ja aikansa edustaja', *Narinkka* 1981, s. 19–21.

56. Möller, 'Anders Byström, täysverinen kustavilainen ja aikansa edustaja', s. 21–22.

57. Möller, 'Anders Byström, täysverinen kustavilainen ja aikansa edustaja', s. 22; Magistratens protokoll 26.10.1754 och 30.10.1754, Ca:60, Magistratens arkiv, Helsingfors stadsarkiv, Helsingfors.

58. Möller, *Suomen tapulikaupunkien valtaporvaristo ja sen kaupankäyntimenetelmät 1600-luvun alkupuolella*, s. 275.

på verksamheten inte skulle kunna mätas ut till hans kreditorer. Följande år anhöll han om ett nytt lån av fästningsbygget, denna gång på 1 000 daler silvermynt, d.v.s. 3 000 daler kopparmynt.⁵⁹

Byströms verksamhet blev tydligen rätt lönsam, ända tills pommerska kriget förstörde affärerna. Men hans affärer med Fortifikationen fortsatte även efter kriget, då han köpte Sökö och Tölö tegelbruk. I staden bedrev hans gästgiveri och odlade också tobak. Mer anmärkningsvärt än hans affärer, var kanske hans politiska karriär. Byström innehade åtskilliga förtroendeposter och slutade som (honorär) borgmästare i Helsingfors och riksdagsman. Han hade goda kontakter till makthavarna, både till länsstyrelsen och till Fortifikationen. Hans goda kontakter syns också i det faktum att han var en av de första borgerliga medlemmarna i den nyetablerade frimurarlogen S:t Augustin i Helsingfors; de flesta medlemmarna var officerare och tjänstemän.⁶⁰

År 1777 ingick Byström ett avtal med Fortifikationen om en kronan tillhörig tomt vid Stora gatan, som han fick nyttja tills kronan behövde den. Han betalade endast köpeskilling för byggnaderna (och det är osäkert om han faktiskt någonsin ens betalade den), medan hyran för marken bestod i att han flyttade sin biljard från Sveaborg till Helsingfors.⁶¹

När det gällde tomthandeln var Byströms affärer rätt anspråkslösa. En av dem som verkligen utvecklade denna fastighetsspekulation till en konst var rådmannen och handelsmannen Johan Niclas Myhr. Hans komplicerade försäljningsturer på 1760-talet var sådana att knappast någon kunde hänga med i svängarna. År 1764 sålde han den s.k. Myhrska gården plus en annan tomt till Fortifikationen i utbyte mot nästan 170 000 murtegel, men behöll själv nyttjanderätten för ett årligt arrende om 15 daler silvermynt. År 1766 bytte han ytterligare två tomter mot en del av tomten nr 1 i Västra kvarteret, troligen en av stadens allra finaste tomter. Men även i denna transaktion förbehöll han sig

59. Möller, 'Anders Byström, täysverinen kustavilainen ja aikansa edustaja', s. 22; Magistratens protokoll 26.10.1754 och 30.10.1754 samt 7.2.1755 och 12.2.1755, Ca:60 och Ca:61, Magistratens arkiv, Helsingfors stadsarkiv, Helsingfors.

60. Anneli Mäkelä-Alitalo, 'Byström, Anders (1724–1802)', *Kansallisbiografia-verkkokjulkaisu*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1997–, (1.6.2012) URL: <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/8617/>; Armas Gräsbeck, *S:t Johannes logen S:t Augustins matrikel 1762–1808* (Helsingfors 1954), s. 19.

61. Möller, 'Anders Byström, täysverinen kustavilainen ja aikansa edustaja', s. 24.

Utsikt från bron mellan Stora Öster Svartö och Vargön. A. E. Geete. KB.

nyttjanderätten till de två tomterna mot ett årligt arrende.⁶² I praktiken lyckades alltså Myhr få tegel och en av stans bästa tomter av Fortifikationen mot ett årligt arrende på 25 daler silvermynt, för vilket han dessutom fortfarande hade nyttjanderätten till fyra andra tomter i staden.

Man kan undra hur han investerade sina pengar; kanske kan hans bouppteckning ge ett svar? När Myhr avled år 1774 uppgavs boets tillgångar till drygt 68 000 daler, varav tomten invid kyrkan värderades till 6 000 daler. Tyvärr framgår inte när han köpt in egendomen, men enligt bouppteckningen ägde han år 1774 en fjärdedel av Stora brygg- och mälthuset på Ulricasborg, hälften av väderkvarnen på Fiskarbacken, hälften av väderkvarnen på Sveaborg, åbyggnaderna på Tölö tegelbruk och galeasen Prins Hendrich om 60 läster. Dessutom fanns förstås husgeråd, kläder och handelsvaror.⁶³ En nätt liten förmögenhet i dåtidens Helsingfors, om än inte i klass med de verkligt rika storköpmännens i Stockholm.

62. Ödmiukaste Berättelse om beskaffenheten af de Gårdar och Tompter, hwilcka af Fästningsbyggnads Medlen blifwit för Kong. Mayst:s och Cronans Räckning uti Helsingfors stad tid efter annan uphandlade, J. Thuring, 8.10.1773, vol. 35, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm.

63. Åkerman, *Bouppteckningar i Helsingfors stad 1679–1808*, s. 126.

Ett sätt att använda sina vinster från fästningsbygget var att investera kapitalet i produktionsinrättningar och varor, ett annat sätt var att låna ut pengarna mot ränta. Som redan tidigare nämndes var denna typ av utlåningsverksamhet av största vikt på 1700-talet och största delen av lånen var mellan privatpersoner. Förutom att fästningsbygget direkt bidrog med kapital som gick in på den privata kreditmarknaden, hade det troligen också indirekta positiva följder. I debatten om militära investeringar och ekonomisk tillväxt har t.ex. Paul Dunne talat om de s.k. *security effects*; d.v.s. betydelsen av inre och yttre säkerhet för viljan att investera.⁶⁴ Fästningsbygget kan ha bidragit till att öka Helsingforsbornas känsla av trygghet och deras vilja att investera i fast egendom och produktionsanläggningar i staden. I så fall ökade inte bara efterfrågan på krediter, utan också lånegivarnas vilja att låna ut sina pengar till lokala investeringar.

Bland dem som fick stora betalningar för varor levererade till fästningsbygget och lånade pengarna vidare fanns t.ex. handelsmannen Nils Larsson Burtz i Helsingfors. Han lyckades troligen också skaffa sig stora förskott, för i hans bouppteckning från år 1766 uppgick hans skulder till ”fästningsstyrelsen” till 70 000 daler kopparmynt. Nils Burtz avled år 1765 och i hans bouppteckning upptas hans säkra fordringar till drygt 30 000 daler kopparmynt och hans osäkra fordringar till mer än 231 000 daler kopparmynt, totalt hade han fordringar på mer än 600 personer.⁶⁵ Bland hans gäldenärer finns representanter för alla stånd och sociala skikt: handelsmän, hantverkare, småborgare, drygt 150 militärer (allt från soldater till överste Augustin Ehrensvärd i egen hög person), tjänstemän, präster, arbetare och bönder.⁶⁶

Men även andra samhällsgrupper än borgerskapet sysslade med utlånings- och investeringsverksamhet. Adels roll inom näringslivet

64. Dunne, Paul J., Smith, Ron P. & Willenbockel, Dirk, 'Models of military expenditure and growth: a critical review', *Defence and Peace Economics*, 2005, Vol 16 (6), December, s. 449–461, s. 451.

65. Åkerman, *Bouppteckningar i Helsingfors stad 1679–1808*, s. 96.

66. Juha-Matti Granqvist, opublicerat manuskript 2011, föredrag i Jyväskylä 14.6.2011. Nils Larsson Burtz bouppteckning finns i Bouppteckningar 1763–70, Helsingfors stadsarkiv, Helsingfors, Rådstugurättens arkiv Ci:3. Av bouppteckningsinstrumentet framgår att man vid bouppteckningen betecknat enbart de fordringar där skriftliga skuldsedlar uppgjorts som säkra fordringar. Kategorin osäkra fordringar skulle i så fall innefatta alla andra fall, t.ex. muntliga överenskommelser och panter.

och kreditgivningen var betydande.⁶⁷ Adeln spelade en viktig roll i den ekonomiska verksamheten runt Sveaborg, men även bönderna deltog i handeln med fästningsbygget. Troligen hanterade de olika samhällsgrupperna sina inkomster från fästningsbygget på i stort sett samma sätt: om något blev över efter den dagliga konsumtionen, investerades vinsterna antagligen i hög grad i jordegendomar och i kreditgivning. Adelns ekonomiska aktiviteter var alltför omfattande för att behandlas i denna uppsats, utan får hänskjutas till ett senare tillfälle. När det gäller allmogens penningutlåning är tyvärr bouppteckningsmaterialet från landsbygden runt Helsingfors mycket knapert för den undersökta perioden, varför det är svårt att dra några slutsatser om kreditgivningen bland bönderna. Ibland kan man dock stöta på omnämmanden i litteraturen, som i fallet med bönderna i byn Paipis i Sibbo socken.⁶⁸

Paipis var ett av de sista områdena med stora skogstillgångar i Nyland, i alla fall om man ska tro landshövdingens bedömningar av skogsresurserna.⁶⁹ På 1750-talet hade byn och dess samfällda skogar ännu inte skiftats, utan byborna uppträdde som en kollektiv aktör. I byns gemensamt ägda skogar höggs timmer för fästningsbyggets behov. Byn tjänade under åren 1751–1756 åtminstone 5 000 daler silvermynt på sina affärer med Fortifikationen, kanske ännu mer.⁷⁰

67. Se t.ex. Johanna Ilmakunnas, *Kartanot, kapiot, rykmentit. Erään aatelissuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa* (Helsinki 2011). Även den tryckta versionen av viceamiral Carl Tersmedens levnadsjournal ger en inblick i en adelsman affärer, Nils Sjöberg (red.), *Amiral Carl Tersmedens memoarer I–VI* (Stockholm 1919), trots att mycket av materialet som rör hans ekonomiska verksamhet har redigerats bort. Adliga affärer i anslutning till Sveaborg behandlas också i E. Nordenskiöld, *Översten Carl Fredrik Nordenskiöld. En levnadsteckning för släkten* (Stockholm 1938).

68. Paul Nyberg & Bror Åkerblom, *Sibbo sockens historia II, 1700–1868* (Helsingfors 1950), s. 267.

69. A. R. Cederberg (toim.), *Suomen maaherrojen valtiopäiväkertomukset 1755–56 / Landshövdingarnas i Finland riksdagsberättelser 1755–56*, Suomen historian lähteitä VII (Helsinki 1950), s. 13.

70. Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1748, vol. 14, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1749, vol. 15, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1751, vol. 17, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1752, vol. 18, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1753, vol. 19, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1754, vol. 20, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1755, vol. 21–22, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm;

Paipis verkar ha varit en välmående by och man behövde tydligen inte pengarna för sitt dagliga uppehälle, utan sökte i stället efter möjligheter att investera åtminstone delar av överskottskapitalet. Vid inrättandet av Fiskerisocieteten i Nyland år 1753 tecknade bonden Anders Jacobsson Käsås på sina egna och 15 hemmavarande grannars vägnar åtta andelar i bolaget.⁷¹ Totalt inlöste sammanlagt 31 personer 239 lotter à 4 daler silvermynt.⁷² Olyckligtvis för Paipisborna blev bolaget ingen framgång, men tack och lov hade man endast investerat en liten del av vinsten i Fiskerisocieteten. Vad gjorde man med resten? En inte alltför vågad gissning är att man åtminstone delvis lånade ut pengarna till släktingar och grannar.

När det gäller den privata kreditmarknaden kan fästningsbygget också ha haft negativa konsekvenser. De försämrade finanserna på 1760-talet ledde till att fästningsbygget fick problem med att betala för beställda varor och i stället blev kredittagare. I detta läge är det möjligt att man trängde ut privata låntagare från kreditmarknaden och minskade mängden tillgängligt kapital för utlåning i Helsingfors.

Sammanfattning

Fästningsbyggets upphandling ökade penningmängderna i omlopp i Helsingfors, samtidigt som bygget också fick den lokala marknaden att växa genom en ökad inflyttning av arbetskraft. I princip borde en större marknad ha minskat kreditbehoven hos handelsmännen, eftersom en snabbare omsättning gjorde att mindre kapital hölls bundet i varulager. Nyetablering av företag torde ha blivit lättare och krävt mindre startkapital. Men samtidigt behövdes ändå fästningsbygget som kreditgivare, framför allt eftersom man hade tillgång till långfristigt kapital som kunde bidra till långsiktiga riskinvesteringar, såsom anläggande av t.ex. tegelbruk.

Fästningsbygget betalade ut stora summor för varorna i förskott, till en mängd olika personer. I viss mån användes förskotten för att

Contrarulla vid Fortifications Cassan i Helsingfors [...] 1756, vol. 23, Helsingfors fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm; Sveaborgs Fortifications Förråds Upphandlingsextract 1751–55, vol. 18, Sveaborgs fästningsarkiv, Krigsarkivet, Stockholm. Alla transaktioner med bönder gällande timmer kan inte med säkerhet Ortsbestämmas, varför den riktiga summan kan vara ännu högre.

71. Nyberg & Åkerblom, *Sibbo sockens historia* II, s. 267.

72. Ilkka Mäntylä, *Borgå stads historia* II 1602–1809 (Borgå 1994), s. 278.

finansiera direkta leveranser till fästningsbygget; pengarna kunde användas till att köpa in de beställda varorna, om man förmedlade dem från andra eller till att avlöna arbetare, t.ex. för att hugga skog. Mer långsiktigt kunde pengarna investera det i nya produktionsanläggningar, som någon gång i framtiden skulle leverera varor till fästningsbygget.

Men detta kapital kom också att fylla helt andra funktioner, vilket delvis var en konsekvens av kronans motstridiga intressen, delvis av borgerskapets och kronans motstridiga intressen. Lojaliteter skapade skulder och skulder nya lojaliteter. Kapital och kontakter kunde användas för att undvika konkurser eller för att etablera sig på nytt efter en konkurs. Man kan fråga sig vilken roll det spelade för Helsingfors att stora delar av de styrande i staden på sett eller annat stod i skuld till fästningsbygget. Knappast minskade detta de politiska spänningarna bland stadens borgerskap.

Kreditgivningen begränsade sig emellertid inte till borgerskapet, utan stod öppen för alla hugade. Ett krav för krediterna var troligen ändå att man kunde övertyga Upphandlingsdeputationen eller Ehrensvärd om att man hade något att sälja och att man skulle leverera varorna förr eller senare. Dessutom måste man kunna ställa borgen, antingen i egendom eller med välbetrodda borgenärer. Ren kreditgivning utan löften om varor verkar det inte ha rört sig om, oavsett hur goda kontakter man än hade med Upphandlingsdeputationen eller Fortifikationen.

Vilken effekt fästningsbyggets kreditgivning och upphandling på 1750-talet hade på lång sikt är svårt att bedöma. 1760-talets ogynnsamma ekonomiska konjunkturer och de avbrott i fästningsbygget som först pommerska kriget och sedan mössornas maktövertagande orsakade ledde till ekonomiska svårigheter för Helsingfors borgerskap. Rätt snabbt inleddes dock en ny blomstring i staden på 1770-talet efter Gustaf III:s statskupp och kronans förnyade investeringar i Sveaborg. Kanske var det kapital som fästningsbygget tillfört staden på 1750-talet fortfarande verksamt?

Långa listor med fordringar och skulder

Om förtroendeförhållanden i Ilmola och Nordmaling i början av 1800-talet

I de tidigmoderna landsbygdssamhällena var det viktigt att ha goda relationer till de övriga invånarna och åtnjuta deras förtroende. Detta gällde såväl under svåra perioder som i det vardagliga umgänget. Det lönade sig att skapa, stärka och upprätthålla förtroendeförhållanden, t.ex. genom att erbjuda ekonomisk hjälp. Genom att låna ut ägodelar, tjänster och pengar kunde man dels stärka relationerna, dels dra nytta av dem. Eftersom det i början av 1800-talet inte fanns några officiella bank- och finansieringsinstitutioner på den svenska och finländska landsbygden var lån av privatpersoner nästan det enda sättet att låna för vardagens behov och för mer långsiktiga investeringar.¹

Syftet med den här uppsatsen är att undersöka lånande och förtroendeförhållanden på den finländska och svenska landsbygden. Mitt material utgörs av bouppteckningar från två socknar. I uppsatsen tar jag upp såväl storleken på böndernas lån som lånens art med särskilt fokus på de personer som gett och tagit emot flest lån. I en del bouppteckningar efter bönder finns mycket långa listor på fordringar

-
1. Se t.ex. Philip T. Hoffman, Gilles Postel-Vinay & Jean-Laurent Rosenthal, *Priceless Markets: The Political Economy of Credit in Paris 1660–1870* (Chicago 2000), s. 1–3; Patrick Svensson, *Agrara entreprenörer. Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne ca 1800–1870*, Lund Studies in Economic History 16 (Lund 2001), s. 27–31; Håkan Lindgren, 'The Modernization of Swedish Credit Markets, 1840–1905: Evidence from Probate Records', *Journal of Economic History* 62 (2002:3), s. 810–811; Kristina Lilja, *Marknad och hushåll. Sparande och krediter i Falun 1820–1910 utifrån ett livscykelperspektiv*, Uppsala Studies in Economic History 71 (Uppsala 2004), s. 19–20; Klas Nyberg, 'The Early Modern Financial System and the Informal Credit Market', Anders Ögren (ed.), *The Swedish Financial Revolution* (New York 2010), s. 14–40; Sheilagh Ogilvie, Markus Küpker & Janine Maegraith, 'Household debt in early modern Germany: Evidence from personal inventories', *Journal of Economic History* 72 (2012:1), s. 134–136.

och lån. Mitt främsta syfte är att skapa en bild av böndernas utlåning och skuldsättning och av de bakomliggande faktorerna, t.ex. förtroende.

Förtroendet var inte något bestående och oföränderligt, utan det värderades från gång till gång i olika situationer där man ägnade sig åt handel och utbyte. Det var inte enbart ekonomiska faktorer som påverkade förtroendet, utan det gjorde också personens ställning och beteende i bysamhället och familjen. Ju frekventare och viktigare samarbetet människor emellan var, desto starkare förtroende kunde de utveckla för varandra. Rykten inverkade å sin sida på lånanandet genom att t.ex. uppgifter om vem som var pålitlig eller hade egendom spreds via dem. Uppgifterna spreds genom relationer och nätverk, så det lönade sig att värna om dessa, även om det inte alltid var möjligt att påverka vilka uppgifter som fördes vidare.²

För att undersöka böndernas förtroendeförhållanden och lån har jag valt att göra en komparation. En sådan metod förutsätter att man väljer ut objekt som lämpar sig för en jämförelse genom att de erbjuder samma typ av information. De objekt som jämförs måste i sig vara exempel på det undersökta fenomenet, men samtidigt måste de på något sätt vara olika. Genom att göra en komparation kan man dra slutsatser om vilka drag som var allmänna och vilka som framstår som mer lokala och särpräglade.³

För min komparation har jag valt ut två socknar, Ilmola (fi. Ilmajoki) i Sydösterbotten i Finland, och Nordmaling i svenska Västerbotten. Båda socknarna hörde till det svenska riket, men år 1809 blev Ilmola tillsammans med resten av Finland en del av Ryssland.⁴ Socknarna

-
2. Leos Müller, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800: A Comparative Study of Early Modern Entrepreneurial Behaviour*, Studia Historica Upsaliensia 188 (Uppsala 1998), s. 36–37; Ylva Hasselberg, *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856*, Studia Historica Upsaliensia 189 (Uppsala 1998), s. 112–113, 123; Laurence Fontaine, 'Antonio and Shylock: Credit and trust in France, c. 1680–1780', *The Economic History Review* 54 (2001) s. 39–40; Graig Muldrew, *The Economy of Obligation: The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England* (Basingstoke, Hampshire 2001), s. 3–6; Sofia Kotilainen, *Suvun nimissä. Nimenannon käytännöt Sisä-Suomessa 1700-luvun alusta 1950-luvulle*, Bibliotheca Historica 120 (Helsingfors 2008), s. 74–75, 288–289.
 3. Müller, *The Merchant Houses*, s. 40; Heinz-Gerhard Haupt & Jürgen Kocka, 'Comparative History: Methods, Aims, Problems', Deborah Cohen & Maura O'Connor (eds.), *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective* (New York 2004), s. 25.
 4. Om finska kriget, se t.ex. Jussi T. Lappalainen, Lars Erickson Wolke & Ali Pylkkänen,

var agrara och låg långt ifrån Stockholm. I bägge socknarna fanns det ett järnbruk, men den största delen av befolkningen fick sin utkomst från jordbruket med binäringar. Det var främst två faktorer som skilde socknarna åt: storleken och placeringen. Ilmola var en storsocken med över 9 000 invånare. Den omfattade förutom moderförsamlingen också kapellförsamlingarna Jalasjärvi, Kauhajoki, Kurikka och Peräseinäjoki.⁵ Nordmaling var inte lika stort som Ilmola, och socknen krympte dessutom en aning i början av 1800-talet. År 1815 skiljdes den tidigare kapellförsamlingen Bjurholm från Nordmaling och blev en självständig socken.⁶ Befolkningen i Nordmaling uppgick till omkring en tredjedel av befolkningen i Ilmola, knappt 3 000 personer.⁷ Skillnaden mellan antalet hemman i socknarna var inte lika stor: enligt mantalslängderna fanns det i Ilmola år 1810 knappt 500 hemman och i Nordmaling drygt 300.⁸ Också det geografiska läget skilde socknarna åt. Nordmaling låg vid Bottniska vikens kust, ungefär 50 kilometer från Umeå⁹, medan Ilmola låg i det sydösterbottniska inlandet. Från Ilmola var det lite längre till städerna. Från kyrkan i moderförsamlingen var det ungefär 70 kilometer till Vasa, men från kapellförsamlingen Kauhajoki var det ungefär 50 kilometer till Kristinestad. I

Sota Suomesta. Suomen sota 1808–1809 (Helsingfors 2007); Tiina Hemminki, Jaana Luttinen & Merja Uotila, 'Marscherande epidemier. Dödligheten i finska kriget på lokal nivå', *Historisk Tidskrift för Finland* 95 (2010:3), s. 345–375; Tiina Hemminki, 'Finska krigets inverkan på det materiella välståndet. Böndernas förmögenhet i Nordmaling och Ilmola', *Historisk Tidskrift för Finland* 95 (2010:3), s. 376–401.

5. Uppgifterna om invånarantalet för Ilmola härrör sig från år 1810. Raimo Ranta, 'Talouselämä, asutus ja väestö Etelä-Pohjanmaalla 1809–1917', Maija-Liisa Heikinmäki, Reijo Kallio, Eero Kojonen & Raimo Ranta (toim.), *Etelä-Pohjanmaan historia V. Autonomian kausi 1809–1917* (Vaasa 1986), s. 925. Gränserna för Ilmola som kyrksocken respektive administrativ socken skiljer sig lite från varandra. Antalet innefattar invånarna i Ilmola moderförsamling och i kapellförsamlingarna Jalasjärvi, Kauhajoki, Kurikka och Peräseinäjoki. Däremot har invånarna i Seinäjoki utelämnats, trots att en del av deras bouppteckningar ingår i bouppteckningsbeståndet i Ilmola tingslag.
6. Trots detta hör också Bjurholm till undersökningsmaterialet även efter 1815, vilket innebär att undersökningen för år 1815 omfattar såväl Nordmaling som Bjurholm. Tyko Lundkvist, *Hembygdsboken. Nordmalings och Bjurholms socknars historia* (Umeå 1962), s. 442.
7. Nordmaling Befolkningsstatistiska tabeller 1749–1843 GI:1, Nordmalings kyrkoarkiv, Riksarkivet, www.svar.ra.se.
8. Mantalslängder över Ilmola socken för år 1810, Korsholms södra fögderi, Vasa läns mantalslängder, Arkiverket, Digitalarkivet; 1810 års mantalslängd för Nordmalings socken, Mantalslängder 1642–1820 Västerbottens län, Riksarkivet, www.svar.ra.se.
9. Bjurholm låg i inlandet, bakom Nordmaling.

bägge socknarna varierade avstånden naturligtvis beroende på i vilken del av socknen man bodde.

Skillnaderna mellan socknarna är inte alltför stora, även om Nordmaling låg vid kusten vilket ökade näringsmöjligheterna och rörligheten. En del, men inte alla, Ilmolabönder bodde lika nära någon stad som bönderna i Nordmaling. Avstånden till städerna var ändå inte så olika att man kan betrakta dem som en viktig åtskiljande faktor. Det viktigaste i den här jämförelsen är att få relativiserad information om bönderna och livet på landsbygden i de olika områdena. Med hjälp av en komparation kan man utreda i vilken utsträckning vissa drag var specifika för den ena socknen eller om de förekom i båda socknarna.

I undersökningen fokuserar jag i första hand på böndernas låneförbindelser, trots att också andra befolkningsgrupper hade låneförbindelser och man också gjorde bouppteckningar efter andra än bönder. Eftersom bönderna var en jordägande och skattebetalande grupp på landsbygden kan man med hjälp av dem skapa en mer heltäckande bild av landsbygdsbefolkningen. De var ekonomiskt aktiva på många olika sätt och hade fler olika orsaker och möjligheter att ta och ge lån. Jag har använt samma kriterier när jag sammanställt grupperna så att resultatet av undersökningen ska vara tillförlitligt.¹⁰ Då jag har valt ut grupperna har jag som primärkällor använt samma bouppteckningar som jag använt för att studera deras lån och förtroendeförhållanden. I bouppteckningarna har listats den avlidnes fasta och lösa egendom, vilket gör det möjligt att med hjälp av materialet på ett likvärdigt sätt fastställa de avlidnas status vid tidpunkten för dödsfallet. Det finns emellertid skäl att vara uppmärksam, trots att det i princip är enkelt att på basis av bouppteckningarna urskilja grupperna med bönder. Den avlidna personen kunde kallas ”bonde”, trots att det av fastighetens ägoförhållanden framgår att personen i fråga hade sålt gården till en arvinge. Som bönder kan man betrakta de personer som vid dödsögonblicket ägde sin gård.

I bondegrupperna finns såväl män som kvinnor. På basis av lagen hade kvinnorna, särskilt som gifta husmödrar, en relativt stark ställning. I 1734 års lag stadgades om makarnas rätt till den gemensamma egendomen. Efter att de ingått äktenskap fick makarna giftorätt i boet.

10. Raymond Grew, 'The Case for Comparing Histories', Aram A. Yengoyan (ed.), *Modes of Comparison: Theory & Practice* (Ann Arbor 2006), s. 100.

I de områden där landslagen tillämpades betydde det att männen fick två tredjedelar och kvinnorna en tredjedel av såväl den fasta egendomen som lösöret. Egendom som förvärvats före äktenskapet omfattades inte av detta stadgande.¹¹ Trots att kvinnorna hade en mindre andel av egendomen än männen, måste också värdet på deras andel klarläggas i samband med bouppteckningen genom att man värderade hela fastigheten. I den utvalda gruppen bönder ingår husbönder och husmödrar i vars bouppteckningar man antecknat fastighetsegendom, och där denna inte dragits av i den slutliga uträkningen. På så vis har det uppstått en grupp av bönder, där de personerna som ingår i den utgör en minoritet av hela samplet. Från undersökningsperioden i fråga finns för Ilmolas del totalt 1 097 bouppteckningar och från Nordmaling 616. Antalet bouppteckningar efter bönder är för Ilmolas del 196 och för Nordmaling 179. Eftersom grupperna har bildats enligt samma principer lämpar de sig för en jämförelse.

Låntagande, fordringar och skulder definieras här utgående från källmaterialet. Det handlar om lån som den avlidne antingen inte hade fått tillbaka eller återbetalat vid dödsögonblicket. Lånen kunde visserligen innehålla en ränta, som enligt lagen inte fick överskrida sex procent.¹² Till lånen räknas inte utgifter som föranletts av själva bouppteckningen eller arv som delas i bouppteckningen. Det handlar om den avlidne bondens egna låneförbindelser. De lån som beviljats kallas fordringar, i enlighet med benämningen i bouppteckningarna. Man använde visserligen också en mera specifik term, ”infordrande gäld”. Om den avlidnes egna lån används termen skulder, även om de oftast upptecknades under rubriken ”afkortningar”. Till dessa avkortningar hörde också annat än lån, så därför är det mer ändamålsenligt att tala om ”skulder” – detta begrepp användes ibland också i bouppteckningarna om lån som skulle betalas tillbaka.

Den tidigmoderna lånemarknaden

Skulder och lånande har också tidigare intresserat historiker, och många forskare från olika länder har lyft fram att det har funnits fungerande lånemarknader redan före uppkomsten av officiella bank- och finan-

11. Sveriges rikes lag från år 1734, Giftermålsbalken, kapitel X; se även Maria Ågren, *Domestic Secrets: Women & Property in Sweden 1600–1857* (Chapel Hill 2009).

12. Sveriges rikes lag från år 1734, Handelsbalken, kapitel IX.

sieringsinstitutioner. Människor lånade till varandra. De tidiga svenska bank- och finansieringsinstitutionerna hade ingen möjlighet att utsträcka sin verksamhet till bondesamhällena på landsbygden, eftersom de koncentrerade sig på finansiering av t.ex. bruk och grosshandlare. Det dröjde länge innan bankerna kom ut till landsbygden. Folk fortsatte att låna till varandra, och Håkan Lindgren har t.ex. visat att lån mellan privatpersoner ännu i 1840-talets Sverige kunde uppgå till hela 76 procent av alla skulder.¹³ Också på den finländska landsbygden var det ännu i slutet av 1800-talet vanligare att man lånade av varandra än av banker.¹⁴ Utlåningen var inte helt oproblematiske, och skulderna återbetalades inte alltid. Det var vanligt att skulder behandlades på tinget, vilket bl.a. Maria Ågren har studerat.¹⁵ Med tiden utvecklades olika former av lånande: Anders Perlinge har lyft fram sockenbankirerna, som spelade en viktig roll som långgivare före utvecklandet av sparbanksväsendet. Som sockenbankirer kan man betrakta personer som särskilt aktivt beviljade lån till andra, särskilt i den egna socknen.¹⁶

Tidigare forskning har betonat reverslånens och leverantörskrediternas roll på landsbygden under den tidigmoderna tiden. Enligt forskarna var den största delen av alla svenska skulder före mitten av 1800-talet reverslån. De kan ha innehållit en borgen eller inteckning, och kunde i vissa situationer överföras till en tredje person.¹⁷ Revers-

-
13. Lindgren, 'The modernization of Swedish credit markets', s. 827; se även Sture Martinius, *Agrar kapitalbildning och finansiering 1833–1892*, Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 17 (Göteborg 1970), s. 132.
 14. Erkki Markkanen, *Maaseutuväestön varallisuusolot ja luottosuhteet Sisä-Suomessa elinkeinoelämän murroskaudella v. 1850–1914*, Studia Historica Jyväskylänensia (Jyväskylä 1977), s. 79–81.
 15. Maria Ågren, *Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850*, Studia historica Upsaliensia (Uppsala 1992).
 16. Anders Perlinge, *Sockenbankirerna. Kreditrelationer och tidig bankverksamhet. Vånga socken i Skåne 1840–1900*, Nordiska museets handlingar 130 (Stockholm 2003). Också Maths Isacson betecknar de aktivaste långgivarna bland bönderna som bankirer, Maths Isacson, *Ekonomiskt tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*, Uppsala Studies in Economic History 18 (Uppsala 1979), s. 145. Patrick Svensson påpekar å sin sida att bondebänkerna kunde skaffa kontakter utanför det närmaste släktnätverket, se Svensson, *Agrara entreprenörer*, s. 82.
 17. Per G. Andreen, *Politik och finansväsen. Från 1815 års riksdag till 1830 års realisationbeslut I 1815–1818*, Stockholm Studies in History 3 (Stockholm 1958), s. 45; Hasselberg, *Den sociala ekonomin*, s. 120; Perlinge, *Sockenbankirerna*, s. 91; Håkan Lindgren, 'The Evolution of Secondary Financial Markets, 1820–1920', Anders Ögren (ed.), *The Swedish Financial Revolution* (New York 2010), s. 95–112.

lånen var viktiga i det tidigmoderna samhället, men de var inte den enda formen för lån mellan individer. Det fanns också många skulder utan reverser eller andra anteckningar.¹⁸ De stora reverslånen och leverantörskrediterna var bara toppen på isberget. De var visserligen viktiga, men de baserade sig på redan existerande förtroendeförhållanden och på mindre, vardagliga lån och byten om vilka man inte gjorde några anteckningar. Det handlade ju om en privatpersons, långivarens, egen egendom, och man ville inte överlåta den till en främmande eller opålitlig person. Man kunde inte ge ett stort lån till vem som helst, utan det måste handla om en person man litade på och om vilken man hade tidigare kunskap eller erfarenhet. Såvida det inte handlade om ett sådant förhållande där man i första hand gav ett lån för att bygga upp en maktrelation och kunde ge lån utan att tro på att lånet skulle återbetalas¹⁹, kunde man inte bevilja större lån till personer som man inte kände till tillräckligt väl och vars återbetalningsförmåga var oklar.

I tidigare forskning har små lån utan skuldebrev hamnat i skymundan, trots att det fanns många skäl att ta små lån. Bönderna var vana vid vardagligt utbyte. Utbytet inom allmogen på landsbygden var åtminstone delvis en följd av 1734 års lag, som stadgade att landsbygdsbefolkningen hade rätt att sinsemellan sälja och byta egna produkter.²⁰ År 1780 blev spannmålshandeln dessutom fri, och från 1815 fick man i Sverige fritt sälja ladugårdsprodukter. En del av varorna, t.ex. salt, måste man köpa i städer och på marknader. Begränsningarna av handeln var ibland problematiska för landsbygdsbefolkningen, och redan Anders Chydenius påpekade att handeln måste bli livligare och enklare. Det var sällan marknad, och resorna och transportererna till marknaderna kunde vara långa och besvärliga. Dessutom var det nödvändigt att handla med köpmän, eftersom det ofta var det enda sättet att få kontanter som behövdes för att man skulle kunna betala skatter och andra avgifter.²¹ Det var mer sällsynt att man på landsbygden

18. Perlinge, *Sockenbankirerna*, s. 71.

19. Fontaine, 'Antonio and Shylock', s. 48–52.

20. Hästhandeln var helt fri, och kött- och fiskhandlarna i städerna kunde köpa in slaktdjur och fisk från landsbygden. Sveriges rikets lag från år 1734, Handelsbalken, kapitel VI.

21. Aulis J. Alanen, *Suomen maakaupan historia* (Helsingfors 1947), s. 109–116; Andreen, *Politik och finansväsen*, s. 42–44.

utväxlade kontanter – åtminstone är sådana anteckningar ovanliga i bouppteckningarna från första delen av 1800-talet.²²

Både de svenska och de finska bönderna var vana vid lån och krediter i samband med att de besökte städerna och handlade med borgerskapet. I samband med att man handlade med varandra började det också uppstå kredit- och lånegivning. Andreen påpekar att lån från borgare till bönder kunde vara av avgörande betydelse under svåra tider, t.ex. på hösten, när bönderna måste betala skatt till kronan och lön till tjänstefolket. Å andra sidan kunde relationerna bli problematiska för bönderna om borgarna började försöka få ut högre ränta.²³ Relationen mellan borgare och bönder kunde bli mycket nära och gynna bägge parter. Genom det majmiseri som blomstrade på 1700-talet särskilt i Österbotten köpte borgarna produkter av bönderna och sålde sina egna varor till bönderna. Relationen kunde bli mångsidig då den ena stod i skuld till den andra. Bonden fick inte alltid genast betalning för sina varor, utan fick vänta på att borgaren sålt dem vidare. Å andra sidan kunde han betala bondens skatter och tullavgifter samtidigt som han inkvarterade bonden och försåg honom med mat och dryck under vistelsen i staden. Det uppstod ett förhållande mellan borgaren och bonden, vilket på vissa håll började betraktas som skadligt redan i mitten av 1700-talet.²⁴

Det småskaliga lånanudet och bytandet av såväl varor som tjänster hörde till vardagen och var ett sätt att lösa olika problem. Då bönderna utbytte varor och tjänster kunde man i varje enskilt fall värdera dem på basis av förhållandet mellan parterna.²⁵ I allmänhet gjorde man inte upp några skriftliga dokument över vardagliga lån och byten. Om par-

22. Se t.ex. Isacson, *Ekonomiskt tillväxt*, s. 145; Lilja, *Marknad och hushåll*, s. 81, 83–84. Perlinge påpekar visserligen att avsaknaden av kontanter kan bero på att de använts vid betalningen av begravningskostnaderna. Se Perlinge, *Sockenbankirerna*, s. 113. Martinius har noterat att bönderna på storjordbruk hade mest fordringar och kontanter i sina bouppteckningar, men han anger inte separat kontanternas andel. Se Martinius, *Agrar kapitalbildning*, s. 128.

23. Andreen, *Politik och finansväsen*, s. 44.

24. Toini Aunola, *Pohjois-Pohjanmaan kauppiaiden ja talonpoikien väliset kauppa- ja luottosuhteet 1765–1809*, Historiallisia tutkimuksia 72 (Helsingfors 1967); Sven-Erik Åström, 'Majmiseriet. Försök till en komparativ och konceptuell analys', *Historisk Tidskrift för Finland* 62 (1977).

25. Tapani Hietaniemi, 'Esimodernien valtiollisten yhteiskuntien talous', Risto Heiskala & Akseli Virtanen (toim.), *Talous ja yhteiskuntateoria 1. Vanhan maailman talous ja suuri murros* (Helsinki 2011), s. 74–90.

terna litade på varandra och det inte handlade om särskilt stora lån räckte det med ett muntligt avtal. Dessutom bör man notera att alla inte hade en sådan läs- och skrivförmåga att de hade kunnat uppgöra skuldebrev.²⁶ Varken i Sverige eller i Finland uppstod det något sådant notariesystem som t.ex. i Frankrike, där offentliga notarier arrangerade och uppgjorde låneavtal.²⁷ Att människor sinsemellan kom överens om lån och byten utan skriftliga dokument var en del av vardagen och kunde stärka förtroendet mellan parterna.

Fordringar och skulder i bouppteckningarna

I det här avsnittet går jag först in på alla de fordringar och skulder som upptogs i bouppteckningarna. De kostnader som själva bouppteckningen gav upphov till har utelämnats – de säger inget om den undersökta personens låneverksamhet, utan var en oundviklig följd av själva uppgörandet av bouppteckningen. Även arvsskiftet utelämnas, även om arvsskulder som uppstått tidigare beaktas. På motsvarande sätt beaktas krono- och kyrkoresistantier och obetalda löner till tjänstefolket i den mån de inte härrör sig från det innevarande året. Efter denna avgränsning kvarstår ett stort antal olika skulder, som med fördel kan studeras med hjälp av bouppteckningarna. Också i andra undersökningar om kreditförhållanden på landsbygden under den tidigmoderna tiden har man med framgång använt sig av bouppteckningar.²⁸ Innan jag går över till själva undersökningen är det skäl att ta upp bouppteckningarnas uppkomst och några källkritiska synpunkter.

Den viktigaste primärkällan i den här undersökningen, d.v.s. bouppteckningarna²⁹, uppgjordes utgående från samma lag i bägge sock-

26. Aulis J. Alanen, *Ilmajoki vuoden 1809 jälkeen. Tiennäyttäjänä maakunnalle maamiessuora-aikana* (Vaasa 1953), s. 847; Daniel Lindmark, *Uppfostran, undervisning, upplysning. Linjer i svensk folkundervisning före folkskolan*, Album Religionum Umense 5 (Umeå 1995), s. 19–20; Svensson, *Agrara entreprenörer*, s. 79–82.

27. Hoffman, Postel-Vinay, Rosenthal, *Priceless Markets*, s. 25–30.

28. Se t.ex. Lindgren, *The Modernization of Swedish Credit Markets*; Svensson, *Agrara entreprenörer*; Lilja, *Marknad och hushåll*; Perlinge, *Sockenbankirerna*.

29. Bouppteckningar och arvskiften 1788–1799, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR; Bouppteckningar och arvskiften 1800–1818, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR; Bouppteckningar och arvskiften 1811–1820, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR; Bouppteckningar och arvskiften 1820–1830, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR; Bouppteckningar och arvskiften 1829–1839, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR;

narna också efter 1809. Bouppteckningen gjordes för att fördelningen av arvet mellan arvingarna skulle bli rättvis. Enligt 1734 års lag var det obligatoriskt att göra upp en bouppteckning efter alla avlidna, och i samband med förrättningen skulle man betala en åttondelsprocent till församlingens fattigkassa. Också övriga avgifter, som arvoden till värderingsmännen, drogs av i bouppteckningen. Efter att en person dött skulle änkan/änklingen eller någon annan närstående meddela den avlidnas hela förmögenhet så som den varit vid dödsögonblicket. Också beviljade lån och obetalda skulder skulle uppges noggrant. På landsbygden måste man be utomstående män göra bouppteckningen. På basis av sin egen sakkunskap värderade de egendomen och skrev tillsammans med arvingarna och förmyndarna under den lista de uppgjort. Bouppteckningen måste göras inom tre månader efter dödsfallet. Den som underlät att göra en bouppteckning riskerade böter och förlust av en fjärdedel av egendomen.³⁰

Man gjorde inte upp bouppteckningar efter samtliga avlidna, t.ex. från sekelskiftet 1800/1900 finns det bevarade bouppteckningar från omkring en tredjedel av dödsbona på landsbygden i inlandet, och från tiden därförinnan ännu färre. Ju mer egendom det fanns att ärva, desto vanligare var det emellertid att det gjordes bouppteckningar.³¹ Inte heller i Nordmaling och Ilmola gjordes det bouppteckningar efter alla avlidna. Då man jämför bevarade bouppteckningar och förteckningar över begravnade visar det sig att man t.ex. under perioden 1803–1814 gjorde bouppteckningar bara efter en liten del av samtliga

Bouppteckningar och arvskiten 1786–1818, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR; Ilmola tingslags bouppteckningar (1772–1804), Sydösterbottens domsagas arkiv, Vasa landsarkiv, Vasa; Bouppteckningar från Ilmola härad 1804–1804, Sydösterbottens domsagas arkiv, Vasa landsarkiv, Vasa; Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1830), Korsholms södra fögderi, Vasa landsarkiv, Vasa; Ilmola tingslags bouppteckningar 1830, Storkyro tingslags bouppteckningar 1830–1832, Korsholms norra domsaga, Vasa landsarkiv, Vasa; Bouppteckningar 1804–1829, Ilmola församlingsarkiv, Arkivverket, Digitalarkivet; Domböcker 1830–1834, Ilmola församlingsarkiv, Arkivverket, Digitalarkivet. Man har flera gånger visat på bouppteckningarnas användbarhet i forskningen. Se t.ex. Maths Isacson, *Ekonomisk tillväxt*; Erkki Markkanen, *Perukirja tutkimuslähteenä*, *Studia historica Jyväskylän* 37 (Jyväskylä 1998); Jari Ojala, *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvulla*, *Bibliotheca Historica* 40 (Helsinki 1999); Anders Perlinge, *Sockenbankirerna*.

30. Sveriges rikes lag från år 1734, Ärvdabalken, kapitel IX.

31. Markkanen, *Perukirja tutkimuslähteenä*, s. 52.

döda, i bägge socknarna lite mer än tio procent. Det lilla antalet förklaras av den höga barndödligheten. Det var mycket ovanligt att man gjorde upp en bouppteckning om den avlidna var under 15 år gammal. Ännu i början av 1800-talet var barndödligheten hög, och t.ex. i Ilmola år 1810 utgjordes över 40 procent av alla döda av barn på högst ett år.³² Bouppteckningar gjordes även efter arbetsföra personer eftersom dödligheten var jämnare fördelad mellan olika grupper än nuförtiden. Fler personer i arbetsför ålder dog vid den här tiden än i dag. Bouppteckningarna kan alltså inte bara betraktas som förteckningar på egendom som innehades av gamla människor. Bouppteckningar uppgjordes i de fall där den avlidna hade egendom som kunde förtecknas, och av vilken det var möjligt att betala fattigprocenten till församlingen. Efter de allra fattigaste gjordes alltså inga bouppteckningar. Däremot gjordes bouppteckningar efter personer ur olika befolkningsgrupper, inte bara efter personer ur de högsta samhällsskikten eller efter personer som ägde jord, utan också exempelvis efter torpare, syntingar och även tjänstefolk.³³

Boets skulder, om det fanns sådana, skulle listas noggrant i bouppteckningen och enligt lagen betalas ur det odelade boet. Först därefter kunde arvsskifte förrättas. Om arvet inte räckte till för att betala skulderna blev arvingarna inte betalningsskyldiga. Men om arvet delades innan skulderna var betalda hade kreditgivarna rätt att kräva in betalningen från vilken som helst av arvingarna som varit med om att dela boet.³⁴ Lagen fungerade också i praktiken, eftersom man faktiskt skrev in fordringar och skulder i bouppteckningarna. Alla drog nytta av att

-
32. Förteckningar över döda och begravda 1800–1822, Ilmola, Finlands släkthistoriska förening, www.sukuhistoria.fi; Förteckningar över döda och begravda 1802–1820, Jalasjärvi, Finlands släkthistoriska förening, www.sukuhistoria.fi; Förteckningar över döda och begravda 1797–1824, Kauhajoki, Finlands släkthistoriska förening, www.sukuhistoria.fi; Förteckningar över döda och begravda 1808–1812, Kauhajoki, Finlands släkthistoriska förening, www.sukuhistoria.fi; Förteckningar över döda och begravda 1779–1812, Kurikka, Finlands släkthistoriska förening, www.sukuhistoria.fi; Förteckningar över döda och begravda 1788–1832, Kurikka, Finlands släkthistoriska förening, www.sukuhistoria.fi; Förteckningar över döda och begravda 1813–1830, Kurikka, Finlands släkthistoriska förening, www.sukuhistoria.fi; Förteckningar över döda och begravda 1799–1862, Peräseinäjoki, Finlands släkthistoriska förening, www.sukuhistoria.fi; Död- och begravningsböcker 1750–1817, Nordmalings kyrkoarkiv, Riksarkivet/SVAR.
33. Markkanen, *Maaseutuväestön varallisuusolot ja luottosuhteet*, s. 42–48; Markkanen, *Perukirja tutkimuslähteenä*, s. 58–62.
34. Sveriges rikets lag från år 1734, Ärvdabalken, kapitel X.

den avlidnas egendom reddes ut, och kontona utjämnades noggrant innan egendomen delades mellan arvingarna. Lindgren har också konstaterat att obetalda skulder och fordringar var en viktig orsak till att man gjorde upp en bouppteckning.³⁵ Fordringar och skulder antecknades i bouppteckningar efter såväl män som kvinnor.

Fordringar och avkortningar skrevs i allmänhet in i bouppteckningarna efter samma mönster. Fordringarna listades sist före bruttosumman (*summa inventar*), och därefter kom de lån som skulle betalas och kostnaderna för själva bouppteckningen. De kostnader som skulle dras av drogs ifrån bruttosumman, och på så vis fick man fram den nettosumma som skulle delas mellan arvingarna (*summa behållning*). Samma praxis tillämpades på olika håll i Sverige och Finland. Med hjälp av bouppteckningar har man t.ex. studerat de aktörer som var aktiva på lånemarknaden och som därmed också hamnade i bouppteckningarna. Forskarna har på basis av bouppteckningar kunnat konstatera att bönderna hade skulder till såväl kronan och magasin som till enskilda personer. De sistnämnda utgjorde visserligen en majoritet. Bland kreditgivarna fanns köpmän, brukspatroner, storbönder, präster och ståndspersoner m.m.³⁶

Bouppteckningarnas styrka är att var och en av dem visar på den avlidnas egendom vid tidpunkten för dödsfallet, men det innebär samtidigt att situationen kan ha varit en annan en kort tid innan personen avled. Av den här orsaken bör man hålla i minnet att den avlidna före sin död och i olika skeden av sitt liv kan ha haft betydligt fler eller färre skulder eller fordringar. Bouppteckningarna visar att alla bönder inte hade skulder eller fordringar, men tidigare kan situationen ha varit en annan. Det kan hända att en del av bönderna före sin död hade betalat av sina skulder eller fått tillbaka det de tidigare lånat ut till andra. I så fall syns dessa belopp inte i bouppteckningarna. Detta gällde alla bönder och påverkar inte undersökningen. Bouppteckningarna lämpar sig mycket väl för en studie av fordringar och skulder, såväl kvalitativt som kvantitativt. I bouppteckningarna upptogs ett stort antal fordringar och skulder, eftersom största delen av bönderna i de undersökta socknarna hade dylika. (Tabell 1)

35. Lindgren, 'Modernization of Swedish credit markets', s. 818–819, 829.

36. Se t.ex. Maths Isacson, *Ekonomisk tillväxt*, s. 157–159; Svensson, *Agrara entreprenörer*, s. 132–147.

Tabell 1. Antalet fordringar och skulder i bouppteckningar efter bönder i Ilmola och Nordmaling 1796–1830

	bönder med fordringar	fordringarna sammanlagt	fordringarnas medeltal	bönder med skulder	skulderna sammanlagt	skuldernas medeltal
Ilmola (N 196)	110	741	6,7	152	1 114	7,3
Nordmaling (N 179)	107	915	8,5	126	1 176	9,3

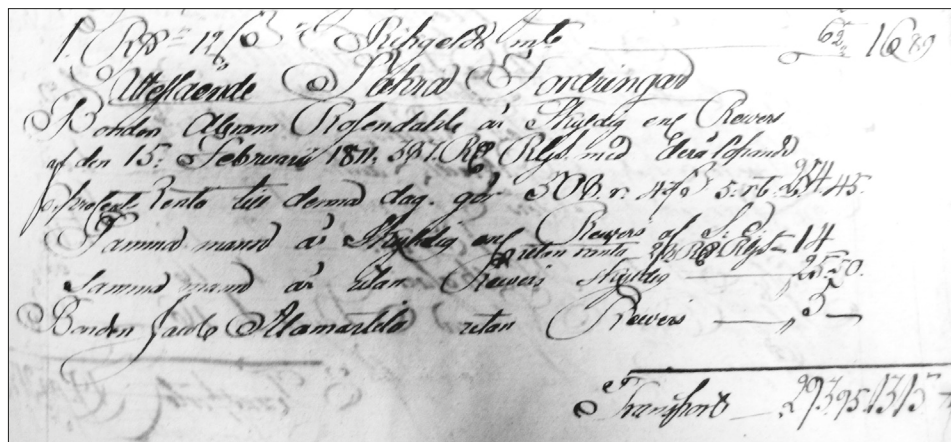
Källor: Bouppteckningar från Ilmola och Nordmaling 1796–1830.

I Nordmaling skrev man i bouppteckningarna upp fler låne- och skuldförhållanden än i Ilmola, trots att både antalet bönder och den totala befolkningmängden var klart större i Ilmola. Särskilt antalet fordringar var stort i Nordmaling, och i medeltal gav bönderna väster om Bottniska viken oftare lån än sydösterbottningarna. Inom socknarna var skillnaderna mellan fordringar och skulder ungefär lika stora, man hade lite fler skulder, särskilt i Nordmaling. Den relativa andelen bönder som fått eller givit lån av samtliga bönder var ungefär lika stor i båda socknarna, men det var betydligt vanligare att man var skuldsatt i Ilmola än i Nordmaling. Av bönderna i Ilmola hade 77 procent lån som skulle betalas och 56 procent fordringar, i Nordmaling hade 70 procent lån som skulle betalas och 58 procent fordringar. Det verkar som om man lättare tog lån i Ilmola, medan man oftare gav lån i Nordmaling, även om skillnaderna är små.

Det fanns också bönder som vid tidpunkten för sin död inte hade några skulder eller fordringar. Av bönderna i Ilmola saknade 86 personer helt fordringar, och 44 personer hade inga skulder. I Nordmaling å sin sida hade 72 bönder av sammanlagt 179 inga fordringar, och 53 personer saknade skulder. Majoriteten hade antingen fordringar eller skulder. Antalet bönder som varken hade fordringar eller avkortningar var i Ilmola endast 21 och i Nordmaling 17. De bönder som saknade såväl fordringar som skulder utgjorde en minoritet i både Ilmola och Nordmaling. I bägge socknarna hade de flesta bönder antagligen givit eller tagit emot någon form av lån som inte betalats tillbaka vid den tidpunkt när bouppteckningen gjordes. Resultatet ger en bild av en rätt så aktiv och alldaglig låneverksamhet i båda socknarna men särskilt i Nordmaling.

Bönderna var inte aktiva enbart i en riktning, utan de flesta av dem som givit lån till andra hade också egna skulder (se bilden nedan).

I Ilmola hade 85 bönder både skulder och fordringar, i Nordmaling var motsvarande siffra 75. Fordringarna och skulderna kunde naturligtvis vara av helt olika karaktär, men bägge innebar att parterna hade ett ömsesidigt förtroende för varandra och en tilltro till att avtalet skulle hållas och lånet återbetalas. Det verkar som om de som hade skulder i allmänhet gav färre lån än de mottog. Om man jämför de två socknarna finns det en liten skillnad i huruvida de som fått eller givit lån hade mer fordringar eller skulder. I Ilmola hade 24 (28 procent) av de bönder som både fått och givit lån mer fordringar än skulder, för Nordmalings del var siffran 34 (47 procent). Redan tidigare konstaterades att man i bägge socknarna hade fler skulder än fordringar. Det gäller också de bönder som hade såväl skulder som fordringar.

I bouppteckningen efter bonden Henrik Johansson Heikkilä (död 1816) noterades säkra och osäkra fordringar separat. Henrik, som hade en god ekonomi, hade både gett och tagit emot lån. Bild: VMA Ket E1a:4, 177 (1816).

En bonde i början av 1800-talet kunde, om han ville och behövde, få stora skulder, och under livets gång uppstod olika situationer och tillfällen att ta lån. Trots att en del hade givit stora lån, och andra var skuldsatta upp över öronen, var det ändå vanligare att folk hade mindre lån och fordringar per person. (Tabell 2)

Tabell 2. Antal lån (givna och mottagna) bland bönder i Ilmola och Nordmaling 1796–1830

	Antal lån per bonde							max
	N	1–5	6–10	11–15	16–20	21–	sum- ma	
Bönder i Ilmola som gett lån	110	71	17	8	3	10	1	51
Bönder i Ilmola som tagit emot lån	152	76	45	17	4	9	1	38
Bönder i Nordmaling som gett lån	107	53	23	17	2	10	2	48
Bönder i Nordmaling som tagit emot lån	126	48	33	31	5	6	3	35

Summa = i bouppteckningarna antecknades det sammanlagda antalet fordringar och skulder utan närmare specifikation.

Källor: Bouppteckningar från Ilmola och Nordmaling 1796–1830.

Det finns stora skillnader mellan antalet lån hos olika bönder. Endast ett fåtal hade mer än 21 fordringar eller skulder, den största delen hade högst fem stycken. Häremellan ryms ett stort antal övriga bönder, d.v.s. sådana som hade givit eller tagit emot lån mellan 6 och 20 gånger. En stor del av bönderna hade bara en fordring eller skuld: i Ilmola hade 29 bönder bara en fordring, i Nordmaling 17. Däremot var det färre bönder som bara hade en enda skuld, i allmänhet hade de flera. Av bönderna i Ilmola var det bara tjugo personer som endast hade en skuld, i Nordmaling ännu färre, endast tio personer. En del av bönderna hade givit lån eller tagit lån i ovanligt stor omfattning.³⁷ Största delen av lånen saknade reverser (enligt anteckningarna i bouppteckningarna). Det är visserligen möjligt att det fanns en revers men att den inte noterades i bouppteckningen. 66 procent av fordringarna som nämns i bouppteckningarna från Ilmola hade revers, i Nordmaling var andelen mindre, 41 procent.

All egendom man använde var inte ens egen

Bönderna var ofta i en situation där en del av egendomen var utlånad till någon annan, eller så var all egendom man använde inte ens egen utan lånad av andra. I bouppteckningarna antecknades i allmänhet inte vad lånet bestod av. I bägge socknarna var det absolut vanligast att man både i fråga om skulder och om fordringar endast anteckna-

37. Antalet låne- och skuldavtal säger inget om skuldens storlek eller art, en bonde kunde ha en enda skuld som var större än en annan bondes tio skulder sammanlagt.

de summan, d.v.s. lånets storlek. Det var mycket ovanligt att man antecknade att lånet bestod av kontanter, som det kan ha handlat om i flera sådana fall där det saknas närmare förklaringar. Ibland noterades orsaken till lånet, vilket ger en möjlighet att studera orsakerna till att bönderna tog lån. (Tabell 3.)

Tabell 3. Specifikation av böndernas fordringar och skulder i Ilmola och Nordmaling 1796–1830

		N	uppgift saknas	arv	spannmål, hö	övrigt
Ilmola	fordringar	741	650	8	43	39
	skulder	1 114	751	101	95	167
Nordmaling	fordringar	915	794	10	45	66
	skulder	1 176	940	78	13	145

Källor: Bouppteckningar från Ilmola och Nordmaling 1796–1830.

Arvsskuld

”broder Mats Johansson för hemmanets lösen 233,24”³⁸

Bonden Henrik Johansson Posso från Kokkola by i Ilmola drunknade som 32-åring. Vid tidpunkten för dödsfallet stod han fortfarande i skuld till sin bror Matts Johansson Posso för inlösnigen av bördshemmanet. Skulden antecknades i bouppteckningen. Henrik Johansson var inte unik: såväl i Ilmola som i Nordmaling förekommer rikligt med arvsskulder i bouppteckningarna, och det är lätt att av dem bilda en egen grupp. Den som ärvde ett hemman måste lösa ut de övriga syskonen, och i allmänhet hade han inte genast några medel att göra detta. I sådana situationer uppstod arvsskulder, som återbetalades ännu efter att personen i fråga avlidit. Man kunde också köpa hemmanet av de egna föräldrarna eller av någon annan, och köpet skedde ofta så att köparen fick en skuld till säljaren. T.ex. bonden Erik Persson i Nordmaling stod vid tidpunkten för sin död fortfarande i skuld till sin far efter att ha köpt bördshemmanet av denne. Skulden uppgick till mer än 444 bankoriksdaler.³⁹

38. Henrik Johansson Possos bouppteckning 29.1.1819, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1830), Korsholms södra fögderi, Vasa landsarkiv.

39. ”Enligt kiöpe Contract d. 23 Martii å afl skatte hemanet skuld å hemmans kiöpet til fadren Per Ersson 444,20,00”. Erik Perssons bouppteckning 30.12.1829, Bouppteckningar och arvskiften 1820–1830, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR.

Lagen om arv orsakade huvudbry på ståndsriksdagen i Sverige i början av 1800-talet. År 1809 föreslogs att döttrar och söner på landsbygden skulle ärva lika mycket, men ändringen genomfördes först år 1845. I Finland fick döttrar och söner lika arvsrätt år 1879. Ännu åren 1796–1830, som här utgör undersökningsperioden, hade söner och döttrar olika rätt till arvet. Sönerna på hemmanet ärvde två tredjedelar av egendomen, döttrarna en tredjedel. Dessutom fick sönerna välja först vad de ville ha i arv. När arvet delades var sönerna sinsemellan likställda, på samma sätt som döttrarna sinsemellan. På kronohemman fick man endast dela den avlidnas lösöre, trots att kronobönderna efter 1789 års Förenings- och säkerhetsakt nästan åtnjöt samma ställning som bönderna på bördshemman.⁴⁰

Under undersökningsperioden blev det enligt Eino Jutikkala ovanligare att man löste in ett hemman enbart genom sytningsavtal. Den nya husbonden kunde bli tvungen att för den gård han ärvt betala såväl en förskottsavgift som en inlösningssumma till de övriga arvingarna. Den sistnämnda betalades i många rater för att inte belasta hemmanets ekonomi alltför mycket. Lösensumman kunde betalas redan före arvsskiftet, men den beaktades i bouppteckningen. Den arvinge som tog över gården kunde också bli tvungen att överlåta jord eller ett färdigt torp till syskonen. Rätten att bruka dem övergick emellertid inte till syskonens barn, utan egendomen förblev i den personens ägo som ärvt gården. Det hände också att man delade ett hemman mellan syskonen.⁴¹

I båda socknarna utgör arvsskulderna en stor del av alla avkortningar. Bönderna var hemmansägare, så det är naturligt att de hade betydligt färre arvsfordringar än arvsavkortningar. Det fanns emellertid också en del arvsfordringar, i Ilmola åtta och i Nordmaling tio stycken. I de flesta fall handlade det om ett arv som antingen den bortgångne eller änkan inte hade fått ut från sina föräldrars hemman, vilket ärvts av något av syskonen. Det var sällan frågan om andra arvsfordringar.

Arvsskuldernas stora antal i bägge socknarna visar på ett av de mest illustrativa dragen under tidsperioden och särskilt böndernas liv: i bon-

40. Ågren, *Domestic Secrets*, s. 166; Eino Jutikkala, *Suomen talonpojan historia. Toinen, uudistettu ja lisätty laitos*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 257 (Helsinki 1958), s. 328–338.

41. Jutikkala, *Suomen talonpojan historia*, 331–334; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Helsinki 2008), s. 371–372.

desamhället var välståndet knutet till jorden. Jordägande gick oftast i släkten, och arvet har ibland betraktats t.o.m. som det viktigaste medlet för att skaffa sig ekonomiska resurser i bondesamhällena. Hushållet eller gården utgjorde den grundläggande enheten i den tidigmoderna samhällsekonomin, och omfattade förutom föräldrar och barn ibland också ett stort antal övriga släktingar som far- eller morföräldrar, fast-rar och farbröder samt tjänstefolk. På ett bondehemman kunde det finnas flera arvingar. Föräldrarna hade makt att påverka fördelningen av arvet mellan barnen, t.ex. genom att gynna vissa barn på andras bekostnad.⁴² Arvet eller inlösningen av gården var landsbygds-människans största anskaffning under den tidigmoderna tiden.

Lånen i anslutning till arv handlade inte bara om inlösning av syskonens delar av en fastighet, utan de kunde också ha att göra med andra ekonomiska fördelar som barnen fått av sina föräldrar eller släktingar. En stor del av arvsskulderna var andelar som antecknats på barnen, det kunde t.ex. handla om sådant som skulle göra det lättare för barnen att ingå äktenskap. Lån och motsvarande förfaranden var också nära förknippade med giftermål. Det unga paret fick inte bara gåvor av sina släktingar, vänner och grannar, utan också stora lån. Man ville skapa en stabil grund för parets gemensamma ekonomi, och i samband med bröllopet var det typiskt att man t.ex. lånade ut utsäde för det första året. Man förde bok över bröllopsgåvorna, och i fortsättningen antecknades där när gåvorna hade kvitterats med en gengåva. Hemgiften från brudens föräldrar var i hennes och makens bruk, men givaren hade rätt att återkräva den.⁴³ I båda socknarna var det vanligt att man gav vigselgåvor åt ogifta barn. När t.ex. bondehustrun från Ilmola Helena Henriksdotter Tasså avled år 1806 reserverades 12 bankoriksdaler var för hennes fyra minderåriga barns bröllop.⁴⁴

42. Jenni Toivanen, *Äidillinen valta, lapselle kuuluva kuuliaisuus. Patriarkaalisuus leski-äitien ja lasten välisissä suhteissa 1700-luvun loppupuolen Sisä-Suomessa*, Piia Einonen & Petri Karonen (toim.), *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)* (Helsinki 2002), s. 128–147.

43. David Gaunt, *Familjeliv i Norden* (Stockholm 1996), s. 19–22; Jutikkala, *Suomen talonpojan historia*, s. 332.

44. Helena Henriksdotter Tassås bouppteckning 19.6.1806, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1830), Korsholms södra fögderi, Vasa landsarkiv.

Rågskulder i Ilmola, kornskulder i Nordmaling

”fordran af förra nämndeman Erik Eriksson i Håknäs för en halv tunna korn 4,00,00”⁴⁵

Spannmåslånen utgjorde en stor del av böndernas fordringar och skulder. Det finns en klar skillnad mellan spannmåslånen i de bägge socknarna: I Ilmola hade bönderna fler spannmålskulder än fordringar medan bönderna i Nordmaling hade fler spannmålsfordringar och påfallande få skulder. Regionala skillnader i spannmåslånen kan naturligtvis vara en följd av skörden i området och lokala missväxter, vilket inte framgår av bouppteckningarna. I de flesta fall noterade man inte datum för spannmåslånet eller ens vilket år det härrörde sig från. Man kan inte dra några slutsatser bara på basis av vilket år bouppteckningen gjordes. Det kunde ta många år innan lånen betalades tillbaka, och en del av spannmåslånen i bouppteckningarna kunde vara flera år gamla.

Spannmåslånen var naturligtvis en följd av de rådande förhållandena och näringarna – den största delen av befolkningen fick ju sin utkomst av jorden, och det gällde särskilt bönderna. Spannmåslånen var ofta råg- eller kornlån som antecknats med en kappes eller tunnans noggrannhet (Tabell 4). En del av lånen hade tagits av privatpersoner, en del (i Ilmola 16 stycken) från magasin i olika delar av socknen.⁴⁶ Ett privat lånemagasin hade år 1789 inrättats i storsocken, men det kunde inte motsvara efterfrågan när skörden slog fel. Lånemagasinet tog också ränta på spannmåslånen, fyra kappar för en tunna. Ett sockenmagasin i Ilmola grundades senare, år 1823. Det fanns också ett kronomagasin på Laurosela hemman i Ilmola kyrkby.⁴⁷ I Nordmaling antecknades en spannmålskund från ett spannmålsmagasin enbart i bouppteckningen efter Johan Nordström. Lånet hade tagits från ett magasin i Umeå och motsvarade ett värde på 10,34,00 bankoriksdaler.⁴⁸

45. Östen Perssons bouppteckning 13.8.1827, Bouppteckningar och arvskiften 1820–1830, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR.

46. Om spannmålsmagasin, se även t.ex. Isacson, *Ekonomisk tillväxt*, s. 158

47. Niilo Liakka, *Ilmajoen pitäjän historia* (Vaasa 1986), s. 144–145; Liisa Ruismäki, *Kauhajoen historia esihistoriasta vuoteen 1918* (Kauhajoki 1987), s. 173–174; Osmo Rinta-Tassi, *Kurikan historia II. Kappelista kauppalaksi vuodesta 1809 vuoteen 1965. Osa 1 Väestö, elinkeinot, hallinto* (Kurikka 2003), s. 113.

48. Johan Nordströms bouppteckning 12.6.1817, Bouppteckningar och arvskiften 1811–1820, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR.

I allmänhet lånade man spannmål av andra bönder. I Ilmola hade bönderna lånat ut spannmål till 17 torpare, 15 bönder och 11 övriga personer, t.ex. inhysingar och gamla bönder. De hade själva lånat spannmål av andra bönder 31 gånger, av torpare endast tre gånger och av övriga personer 45 gånger. Bönderna fick låna säd från ståndspersonerna på landsbygden, t.ex. kyrkoherden, men också av personer ur de lägre befolkningsskikten, t.ex. inhysingar. I Nordmaling antecknade man i allmänhet bara namn, inte status eller titel, vilket gör det svårare att skapa sig en motsvarande bild av fördelningen. Däremot antecknade man i bägge socknarna rätt så noggrant vilken typ av spannmål det var fråga om.

Tabell 4. Böndernas spannmålslån i Ilmola och Nordmaling 1796–1830

		N	råg	korn	bäggedera, övrigt
Ilmola	fordringar	43	31	9	3
	skulder	95	53	18	24
Nordmaling	fordringar	45	3	30	7
	skulder	13	4	6	3

Källor: Bouppteckningar från Ilmola och Nordmaling 1796–1830.

I Ilmola odlade man mycket råg, så det är inte så konstigt att lånen ofta utgjordes av råg.⁴⁹ Korn var däremot det viktigaste sädeslaget i norra Sverige.⁵⁰ Det var heller inte ovanligt att bönderna samtidigt lånade två olika sorters säd. Johan Persson från Orrböle by i Nordmaling hade t.ex. lånat en halv tunna råg och tolv kappar korn av bonden Christian Jacobsson i Örsbäck by. I bouppteckningen efter Jacobsson uppskattades värdet till fyra riksdaler banko.⁵¹ Man gjorde också upp reverser över spannmålslån, men i Ilmola var det vanligt att man särskilt i fråga om skulder antecknade att arvingarna skulle betala spannmålsskulden inkommande höst antingen i form av just spannmål eller kontant.

49. Aulis J. Alanen, *Etelä-Pohjanmaan historia IV. Etelä-Pohjanmaan talouselämä 1721–1809* (Vaasa 1949), s. 57.

50. Lundkvist, *Hembygdsboken*, s. 328–331; E. Ingers, *Bonden i svensk historia II* (Stockholm 1948), s. 131.

51. Christian Jacobsons bouppteckning 19.5.1817, Bouppteckningar och arvskiten 1811–1820, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR.

Lån från sockenbankirer i bägge socknarna

En del av bönderna samlade på sig så mycket egendom att de kunde bevilja stora lån. Dessa personer kan betraktas som ”sockenbankirer”. Anders Perlinge har definierat en sockenbankir ur fyra olika perspektiv. Enligt honom var en sockenbankir en person som vid en viss tidpunkt hade minst tio fordringar som inte enbart härrörde sig till t.ex. de egna släktingarna. Dessutom avgränsades deras lånegivande närmast till den egna socknen, och fordringarnas andel av den totala egendomen var betydande. För det fjärde nämner Perlinge att sockenbankirerna gav lån mot reverser, inte som utbyte av varor.⁵² Att låna mot revers har också betraktats som utmärkande för lite mer formella lånemarknader även i fall där lålandet skedde mellan privatpersoner.⁵³

Enligt definitionen skulle sockenbankirerna också ha egna skulder, alltså genom att personer placerat besparingar hos dem. Perlinge påpekar emellertid att det inte alltid var så att bankirerna samtidigt hade fordringar och skulder. Bouppteckningarna ger bara information om situationen vid tiden för frånfallet, då personen i fråga kanske inte hade några skulder. Om man förutsätter att en sockenbankir måste ha en viss mängd skulder, kan man med hjälp av bouppteckningsmaterialet inte komma åt alla personer som kunde betecknas som sockenbankirer.⁵⁴ De som oftast fungerade som kreditgivare bör undersökas p.g.a. sin specialställning, och det är viktigt att komma ihåg att sockenbankirerna inte ska förväxlas med de modernare, officiella bankinstitutionerna. Sockenbankirerna spelade en viktig roll i och med att de upprätthöll den lokala lånemarknaden under en tid då det inte ännu fanns några officiella bank- eller finansieringsinstitutioner på landsbygden. Det finns skäl att anta att de aktivaste långivarna har haft ett visst inflytande i samhället.⁵⁵ Med hjälp av begreppet sockenbankir undersöks i den här uppsatsen de personer i socknen som givit flest

52. Perlinge, *Sockenbankirerna*, s. 124. Å andra sidan har Kari-Matti Piilahti, som studerat Valkeala under 1600–1700-talen, noterat att det i fråga om lån inom byn eller socknen var av större betydelse vilka som var grannar än vilka som var släkt med varandra. Kari-Matti Piilahti, *Aineellista ja aineetonta turvaa. Ruokakunnat, ekologis-taloudelliset resurssit ja kontaktimuodostus Valkealassa 1630–1750*, Bibliotheca Historica 106 (Helsingfors 2007), s. 178–179.

53. Ogilvie, Küpker & Maegraith, 'Household debt in early modern Germany', s. 145.

54. Perlinge, *Sockenbankirerna*, s. 124.

55. Isacson, *Ekonomisk tillväxt*, s. 145.

lån. Jag diskuterar deras strategier och huruvida de agerade som ett slags sockenbankirer.

Den person i materialet som hade flest fordringar var Ilmolabonden Johan Mårtensson Rinta-Homi, som hade 51 stycken. Han var bostatt i Kurikka kapellförsamling och avled i december 1822 i en ålder av 44 år. Han hade haft hand om det ena av Homi hemman, medan det andra, Latva-Homi, ägdes av brodern Jacob Mårtensson. Bägge hemmanen bestod av 5/16 mantal bördsjord och 1/48 mantal kronojord. Johan Mårtensson och hans hustru Hedvig Sigfridsdotter hade inga egna barn, utan en fosterson, Salomon Jacobsson Yli-Kocko, som var tio år när Johan dog.⁵⁶ I bouppteckningen värderades Johan Mårtenssons egendom till nästan 6 000 pappersrubel (RB), varav fordringarna utgjorde nästan en tredjedel. Inte ens värdet på hemmanet (1 500 RB) motsvarade fordringarna.⁵⁷

Johan Mårtensson Rinta-Homi hade lånat ut pengar till 31 personer, varav en del hade fyra, tre eller två lån, men de flesta bara ett. De som hade tagit emot lån utgjordes av bönder, torpare och andra enskilda personer på landsbygden. Rinta-Homis lånenätverk var omfattande, och sträckte sig utöver de egna släktingarna och grannarna. I samma by som Johan Mårtensson bodde sju av de personer som lånat av honom, och i grannbyn Jalasjärvi bodde hela tio stycken. I de övriga byarna i Jalasjärvi kyrksocken bodde sex personer som lånat av Rinta-Homi, två i Kurikka kapellförsamling och en i Ilmola moderförsamling. Då det gäller nio av de skuldsatta går det inte att med säkerhet fastslå boningsorten, men sannolikt bodde de alla i olika delar av Storilmola.⁵⁸

I allmänhet beviljade Johan Mårtensson Rinta-Homi lån bara mot revers. Det fanns reverser över hela 36 skulder. Å andra sidan hade två låntagare, torparen Johan Ryönä och bonden Jacob Isaksson Latva-Luopa fått lån två gånger av Rinta-Homi med revers, men det tredje lånet, en tunna råg, hade båda fått utan revers. Ryönä och Latva-Luopa medde-

56. Kommunionbok 1821–1827, Kurikka församlings arkiv, Arkivverket, Digitalarkivet.

57. De värderade summorna i bouppteckningarna är ofta lägre än försäljningspriserna, så i praktiken kan hemmanet ha varit värt mer. Johan Mårtensson Rinta-Homis bouppteckning 26.3.1822, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1830), Korsholms södra fögderi, Vasa landsarkiv, Vasa.

58. Johan Mårtensson Rinta-Homis bouppteckning 26.3.1822, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1830), Korsholms södra fögderi, Vasa landsarkiv, Vasa.

lade själva dessa lån, ”efter medgifvande”. Trots att reversskulderna utgjorde en stor del av Rinta-Homis fordringar, fanns det inga dokument i anslutning till två av skulderna, sju meddelades ”efter medgifvande” eller ”efter upgift” och hela fyra fordringar till Jalasjärvibor antecknades som ”osäkra”. Också summan av de osäkra skulderna räknades emellertid med i den totala värderingen av egendomen. Reverslånen hade beviljats under perioden 1807–1822, det färskaste var ett lån till bonden Joseph Kaukola på 15 pappersrubel och hade antecknats den 22 januari 1822, två månader före Johan Mårtenssons död. På basis av bouppteckningen går det inte att fastslå orsaken till lånen, eftersom det bara en gång antecknats att Johan Mårtensson Rinta-Homi lånat ut kontanter och åtta gånger spannmål. I hans bouppteckning noterades endast en egen skuld, som var en arvsskuld till bondsonen Matts Samuelsson Ala-Reinikka på över 181 pappersrubel.

Johan Mårtensson Rinta-Homi verkar uppfylla Perlinges kriterier för en sockenbankir. Han gav lån till andra än de egna släktingarna, men främst till personer i den egna kapellförsamlingen och socknen, och han lånade i allmänhet bara mot revers. Trots att han hade så många fordringar hade han även en egen arvsskuld på över 180 silverrubel. Det var en betydande arvsskuld: endast två av Johan Mårtenssons fordringar var större. Nämndemännen Matts Ala-Nikkola och Salomon Jokipii var bägge skyldiga Johan Mårtensson mer än 200 pappersrubel. Varför kvitterade han inte arvsskulden genom att kräva att dessa eller några andra skulder återbetalades? Av allt att döma var det ingen brådska med att betala arvsskulden. Sture Martinius påpekar också att en annan orsak till att man inte försökte kvittera skulder genom att få in fordringar var att ett sådant förfarande hade skapat osäkerhet i lånenätverken. De skuldsatta hade kanske inte möjlighet att betala tillbaka skulderna när kreditgivaren så krävde.⁵⁹ Enligt bouppteckningen var Johan Mårtensson en förmögen man, och han kunde ge långvariga lån, hjälpa andra människor samt förstärka sina relationer och skapa nya sådana.

Nästan lika många fordringar som Rinta-Homi hade Olof Hällman i Nordmaling. I hans bouppteckning omnämns 48 fordringar. Han var inte bara bonde utan också mästersed. När han avled sommaren 1830 var han 52 år och brukade ett hemman på 19/96 mantal i Öre by. Häll-

59. Martinius, *Agrar kapitalbildning*, s. 137.

mans änka Christina Jonsdotter blev kvar på gården med fem barn. I bouppteckningen beräknades Olof Hällmans egendom vara värd mer än 1 700 riksdaler banko, varav värdet på hemmanet uppskattades utgöra hälften. Fordringarnas andel var betydligt mindre, endast omkring fyra procent.⁶⁰ Hällman hade givit lån en aning oftare än Rinta-Homi, och hade 45 gäldenärer. De flesta som lånat av honom hade bara en skuld och bodde i andra byar i Nordmaling. Bara två av dem bodde i Öre by. Eftersom man i Nordmaling inte brukade ange titel eller status för de som givit eller tagit emot lån⁶¹, är det svårt att få fram mer detaljerad information om den grupp personer som stod i skuld till Hällman. På basis av kommunionböcker kan man emellertid dra slutsatsen att en stor del av dem var andra bönder eller torpare.

Hällmans profil som långgivare är såtillvida annorlunda än Johan Mårtensson Rinta-Homis i och med att det i bouppteckningen efter Hällman inte nämns en enda fordring med revers. Dessutom utgjorde Hällmans fordringar en mindre andel av den sammanlagda förmögenheten än Rinta-Homis gjorde. Av Hällmans förmögenhet utgjordes knappt fyra procent av fordringar, medan motsvarande andel för Rinta-Homis del var hela 37 procent. Eftersom Hällman också var mästaremed, är det sannolikt att en del av fordringarna utgjordes av obetalda ersättningar för smedarbete. I några fall hade man antecknat att orsaken till skulden var en lie eller smide. De enskilda skulderna var inte stora – hela 40 stycken understeg den anspråkslösa summan fem riksdaler banko. Det största lånet hade tagits av bonden Olof Jonsson i Gräsmyr by och uppgick till lite mer än 20 riksdaler banko. Dessutom hade Olof Hällman egna skulder, 16 stycken. De var små och saknade i de flesta fall reverser. En del hade uppstått i anslutning till arbete som utförts åt Hällman och som denne inte betalat för.

Det fanns emellertid också annan låneverksamhet som inte kan betraktas som bankirmässig. Det kunde finnas ett flertal olika motiv och orsaker till att en del bönder hade påfallande många fordringar.

60. Olof Hällmans bouppteckning 16.8.1830, Bouppteckningar och arvskiten 1820–1830, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR.

61. Martinius gjorde samma observation när han undersökte tre härader i Skaraborgs län 1833–1892. Den jordbrukande befolkningens titlar skrevs i allmänhet inte upp i bouppteckningen, och en närmare granskning visade att de i allmänhet var bönder från trakten. Se Martinius, *Agrar kapitalbildning*, s. 129.

På basis av de kriterier som ovan nämndes kan Johan Mårtensson Rinta-Homi betraktas som sockenbankir, eftersom han lånat mot revers till flera personer i samma socken, nio personer hade fler än en skuld till honom och hans fordringar utgjorde en betydande del av hans egendom. Låntagarna fanns i den egna kapellförsamlingen och socknen och ingick i allmänhet inte i Johan Mårtenssons närmaste släkt. I fråga om Johan Mårtensson Rinta-Homi och Olof Hällman handlar det om två helt olika strategier för utlåning. För Olof Hällmans del var utlåningen en följd av annan verksamhet – han gav inte så mycket lån att dessa skulle ha utgjort en betydande del av hans egendom. Trots detta kunde också bönder i Nordmaling fungera som sockenbankirer. Olof Hällman kan inte betraktas som en sockenbankir, men situationen är en annan då det gäller bonden Tobias Jonsson, som var den person i Nordmaling som efter Olof Hällman givit flest lån. När Tobias Jonsson avled i maj 1822 hade han givit 39 lån, 23 av dem hade revers. Dessutom fick han ränta på 23 av lånen, och de sammanlagda fordringarnas andel av egendomen var 45 procent. De som lånat av Jonsson bodde i huvudsak i olika byar i Nordmaling.⁶²

Att en bonde arbetade som smed hindrade honom inte från att verka som sockenbankir. Klocksmiden och bonden Jacob Johansson Könni i Ilmola förde en debetbok över de lån han beviljat. Den fungerade som grund när man antecknade hans fordringar i bouppteckningen år 1830. Han hade bara en fordring färre än Johan Mårtensson Rinta-Homi, totalt femtio stycken. Fordringarna utgjorde hela 70 procent av hela egendomen. De som stod i skuld till Könni var närmast bönder och torpare i församlingen och socknen, men en del av dem var också bosatta i andra socknar såsom Storkyrö och Närpes. I likhet med Johan Mårtensson Rinta-Homi hade också Jacob Johansson Könni ibland beviljat fler än ett lån åt en och samma person. Orsakerna till lånen nämns inte i bouppteckningen, men största delen (39 skulder) hade revers och oftast (29 skulder) uppbar Jacob Johansson även ränta.⁶³

Johan Mårtensson Rinta-Homi, Tobias Jonsson och Jacob Johansson Könni var aktiva kreditgivare och beviljade oftast reverslån till in-

62. Tobias Jonssons bouppteckning 28.6.1822, Bouppteckningar och arvskiten 1820–1830, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR.

63. Jacob Johansson Könnis bouppteckning 11.10.1830, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1830), Korsholms södra fögderi, Vasa landsarkiv.

vånare i den egna byn eller församlingen, inte enbart till släktingar. De tenderade att låna till andra bönder eller till allmogen överlag. Genom sin låneverksamhet fick de alltså inflytande främst bland bönder och övrig allmoge i den egna socknen och församlingen.

Att vara skuldsatt över sina tillgångar

En annan ytterlighet utgjordes av de personer som hade så mycket lån att värdet på skulderna t.o.m. översteg värdet på egendomen. Antalet skulder var inte alltid orsaken till att någon blev överskuldsatt, utan det kunde lika väl handla om enstaka stora lån. De som fick flera lån hade lyckats skapa sådana relationer till flera personer att de kunde dra ekonomisk nytta av dem i form av lån. Det är uppenbart att de förtjänar en närmare granskning. Vem var det som hade flest skulder, och hurdana skulder hade de?

Av källorna framgår inte huruvida kreditgivaren kände till andra skulder eller värdet på den andra partens egendom när han gick med på lånet. Man lånade ofta till personer i ens geografiska närhet, eftersom man hade mer kunskap om dem än om personer som bodde längre bort.⁶⁴ I varje fall kunde kreditgivaren inte vara säker på att skulden skulle återbetalas – han var tvungen att lita på att den som lånat skulle göra sitt bästa för att betala skulden och eventuella räntor. Det handlade om förtroende. Skuldförbindelsen hade en social och ekonomisk funktion. Lånet knöt parterna närmare varandra och skapade en känsla av trygghet, även om den skuldsatta ibland kunde hamna i ett beroendeförhållande till kreditgivaren.⁶⁵

Av de bönder jag undersökt hade Ilmolabon Matts Johansson Nahkaluoma flest skulder. Han hade hela 38 skulder när han dog nyårsaftonen 1828, i en ålder av endast 33 år. Nahkaluoma brukade ett hemman på 23/48 mantal i Lahdenkylä. Han stod i skuld till 29 olika personer. Den som oftast lånat till Nahkaluoma var Matts Rasku i grannbyn Kokkola. Rasku hade lånat till Nahkaluoma hela sex gånger, och lånen bestod av såväl kontanter som råg. På fyra av lånen betalade Nahkaluoma ränta. Simon Seppi-Kokko, som också han bodde i Kokkola by, hade tre fordringar hos Nahkaluoma. Denne hade främst lånat av bönder i närområdet, men hans lånenätverk sträckte sig också över socken-

64. Hellgren, *Fasta förbindelser*, s. 64.

65. Ågren, *Jord och gäld*, s. 31–33; Lilja, *Marknad och hushåll*, s. 135.

gränsen: han hade också lånat av bonden Johan Käkelä i Laihela⁶⁶. Det sistnämnda lånet var ett räntefritt reverslån på 17,33 pappersrubel.⁶⁷

Tjugoan av Matts Johansson Nahkaluomas trettioåtta skulder var reverslån, fyra skulder nämndes separat ”utan rewers”, två hade en ”räkning”, sex av dem kommenterades med ”enligt uppgift”. Fem av skulderna saknade helt uppgifter. Av de sistnämnda var två arvsskulder till Matts Johanssons syskon, de tre övriga var skulder till tre olika män, som hade lånat honom korn, en hästhud och en släde. Nahkaluoma hade avtalat om ränta för 17 av skulderna, av vilka en del var spannmålslån. Nahkaluomas skulder var större än hans egendom (bruttoegendomen uppgick till ungefär 790 pappersrubel, skulderna till mer än 1 280 pappersrubel). Han var med andra ord överskuldssatt. Trots det hade han också sju egna fordringar, på sammanlagt knappt 400 pappersrubel. Alla fordringar adderades till nettosumman, och de hade även reverser, men det oaktat antecknades de som ”osäkra”.⁶⁸

Också Nordmalingbon Per Persson d.y. hade många skulder, sammanlagt 35 stycken när han avled som 29-åring i augusti 1819. Han odlade ett delhemman på 19/64 mantal i byn Hallen. Han hade främst skulder till privatpersoner, varav fyra bodde i samma by. Endast Anders Davidsson hade två fordringar hos Per Persson, de övriga hade bara en fordring per person. Per Persson d.y. hade också lånat av den tidigare nämnde Olof Hällman. Lånet från Hällman uppgick till 3,16,00 riksdaler banko, någon orsak nämns inte i bouppteckningen. Persson stod även i skuld till handelshuset Åberg & Grahn i Umeå, till Olofsfors bruk och ett flertal privatpersoner från trakten. Det finns inga uppgifter om skuldernas ursprung med undantag för två stycken, varav den ena utgjordes av en obetald lön till byggmästaren Per Persson och den andra var en obetald arvedel till en syster. Per Persson hade avtalat om att betala ränta endast för sex av skulderna. Det fanns bara två reverser, de övriga skulderna saknade avtal och skriftlig dokumen-

66. Laihela är en grannkommun till Ilmola. Lahdenkylä, där Matts Johansson Nahkaluoma bodde, ligger vid landsvägen från Ilmola moderkyrka till Kurikka kapellkyrka ungefär 45 kilometer från Laihela centrum.

67. Matts Johansson Nahkaluomas bouppteckning 12.1.1829, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1830), Korsholms södra fögderi, Vasa landsarkiv.

68. Den största fordringen (300 pappersrubel) var till kronan, de övriga som stod i skuld var soldater, drängar, en fästningsfånge och en torparson. Matts Johansson Nahkaluomas bouppteckning 12.1.1829, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1830), Korsholms södra fögderi, Vasa landsarkiv.

tation. Också Per Persson d.y.:s skulder utgjorde en stor del av hans egendom, 90 procent (skuldernas sammanlagda belopp var ungefär 750 riksdaler banko, egendomen ungefär 825 riksdaler banko). Han var ändå inte överskuldssatt, som Matts Johansson Nahkaluoma. Per Persson d.y. saknade helt fordringar.⁶⁹

De bönder som hade flest skulder dog båda unga, ungefär i en ålder av trettio år. Kristina Lilja har kommit fram till att behovet av lån var störst just i åldern mellan 25 och 40 år, när man skapade sig ett eget hem och bildade familj. Man var tvungen att göra investeringar i hemmanet och hushållet växte. Det behövdes med andra ord pengar.⁷⁰ Matts Johansson Nahkaluomas och Per Persson d.y.:s skulder förklaras till stor del genom deras livssituation. Man var tvungen att skuldsätta sig, men sedan betalades lånet tillbaka. Bägge männen hade lyckats få lån från flera olika personer, vilket visar att man hade förtroende för dem i lokalsamhället.

Lån som en del av böndernas vardag

Skulderna och fordringarna hos de ovannämnda bönderna Johan Mårtensson Rinta-Homi, Olof Hällman, Tobias Jonsson, Jacob Johansson Könni, Matts Johansson Nahkaluoma och Per Persson d.y. visar att lån kunde uppstå i många olika slags situationer och att man samtidigt kunde ha tiotals skulder och fordringar. Att man hade stora skulder var inget hinder för att få nya lån, samma personer kunde ha flera låneförbindelser sinsemellan. Det behövde inte gå ”jämnt ut”, eftersom lånen på landsbygden kunde vara överlappande. Lånen kunde tvärtom stärka bandet mellan parterna eller ge den ena parten ett starkare inflytande.

Trots skillnaderna mellan socknarna Ilmola och Nordmaling påminde böndernas lånestrategier mycket om varandra. Den främsta skillnaden utgörs av antalet fordringar respektive skulder. I Ilmola var de skuldsatta bönderna fler, i Nordmaling var det tvärtom. I Nordmaling lånade man en aning oftare ut spannmål, i Ilmola tog man snarast emot spannmålslån. Antalet arvsskulder var relativt sett ungefär detsamma. Att man på basis av bouppteckningarna kan dra slutsatsen att

69. Per Persson d.y.:s bouppteckning 28.9.1819, Bouppteckningar och arvskiften 1811–1820, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Riksarkivet/SVAR.

70. Lilja, *Marknad och hushåll*, s. 171

bönderna i Nordmaling hade fler fordringar kan vara en följd av att Nordmaling låg vid kusten och i närheten av Umeå, där man bedrev handel och där det var mer kontanter i rörelse. Skillnaderna är emellertid inte så påtagliga att man på basis av dem kunde dra några mer långtgående slutsatser. Tvärtom – böndernas och den övriga landsbygdsbefolkningens ekonomiska förhållanden vad beträffar utlåning och skuldsättning var tämligen lika, trots olika lokala förhållanden.

Att människor lånade av varandra hörde till vardagen i bondesamhället, och det var också allmänt accepterat. Genom att låna löste man vardagliga problem, t.ex. brist på utsäde eller svårigheter med att betala skatt. Grannar och bekanta hjälpte till så gott de kunde (om de ville). Lån inom allmogen kunde vara små och bestå av enskilda föremål eller livsmedel, och de dokumenterades inte i skrift. Parterna litade på varandra och på att lånen skulle återbetalas. Genom att ge och ta emot små lån kunde man stärka förtroendeförhållandena inom samhället, och dessa förhållanden kunde utnyttjas då man behövde större lån. De aktiva bönderna kunde ha sådana relationer över sockengränserna, och då inte enbart med köpmännen i städerna. Lånepraxis, normer och seder under den tidigmoderna tiden lade grunden för det senare bankväsendet.

En inkluderande 1700-talshistoria

Elisabeth Mansén, *Sveriges historia 1721–1830*, 687 s., ill., Nordstedts, Stockholm 2011.

OM DETTA BAND av Norstedts *Sveriges historia* börjar rätt konventionellt 1721, med frihetstidens starkt inskränkta monarki efter Karl XII, så slutar det mindre konventionellt 1830. Varför 1830? I december det året grundades *Aftonbladet*, banerförare för den liberala pressen, pressen som objuden etablerade sig som en tredje statsmakt i växelverkan med den politiska opinion som artikulerades vid riksdagen. Att inte hänga upp kronologin på kungalängder är en markering av åsikten att tiden då monarkens handlingar bestämde Sveriges historia var förbi, deklarerar författaren – Elisabeth Mansén är professor i idéhistoria. Hon fortsätter: fokus i denna volym ligger inte på kungar, krig eller lagstiftning.

Och så är det. Den digra volymen täcker ett vitt spektrum av ämnen, men allra minst handlar den om kungar och krig. Dock gör författaren sig själv en liten orätt med påståendet att den inte handlar om lagstiftning. För det gör den. Kanske inte så djupgående om regeringsformerna precis. Men författaren skriver utförligt om rättssamhället, om brottens natur och straffen. Imponerande är att Mansén inte bara på övligt vis nämner 1734 års lag, utan faktiskt försöker sig på en sammanfattande redogörelse för innehållet i lagsamlingen, balk för balk. Hon försöker sig alltså på att ange ramarna för det liv som levedes i 1700-talets Sverige. Och hon aktar sig väl för anakronistiska tänkesätt. I stället för att låta sig uppröras över straff som numera kan kännas orimliga, ser hon lagsamlingen som ett framsteg och ett otvetydigt och imponerande fundament för ett rätts-samhälle i vardande.

Med tanke på hur otillfredsställande det många gånger kan bli med periodiseringar av ett historiskt material som låter framställningen göra halt mitt i en omvälvande kris, då staters gränser ritas om eller statsskick går under, alltså en kris som stöper om ett samhällets levnadsförutsättningar, så är det en verklig förtjänst att periodiseringen här inte skär av

just vid fredsslutet 1809, "[...] då Napoleonkrigen drog över Europa och Finland skiljdes från resten av Sverige" (s. 20). Precis så, väl formulerat om vad som *de facto* hände 1809: Sverige miste en betydande del – alltså inte några anakronistiska föreställningar här om att ett "egentligt" Sverige uppkom då man blev av med Finland.

Enligt omslagets bakflik är Nordstedts *Sveriges historia* den mest ambitiösa historiesatsning som genomförts i Sverige på ett halvt sekel. Avsikten sägs vara att i åtta band presentera och problematisera många av de nya rön som har gjorts inom ett flertal historiska vetenskaper under andra hälften av 1900-talet och början av 2000-talet. (N. E. Villstrands 1600-talsvolym i denna serie recenserades i *HTF* 2012:1).

Detta är i huvudsak vad som ännu en historikergeneration tillbaka hade kallats för Sveriges kulturhistoria. Det vill säga, den politiska historien har en så nedtonad roll. Den ekonomiska historien, uppfattad som primärnäringar och produktion, får även den en förhållandevis snäv behandling i förhållande till den detaljerade framställningen av allt som konsumerades, allt som tänktes, kändes, upplevdes och blev på modet under 1700-talet. Och som bör understrykas, "blev på modet" här taget i allra vidaste mening, inkluderande sjukdomar, deras botemedel och uppfattningar om alltings ursprung och grundorsaker. Författaren verkar hur som helst trivas avgjort bättre bland målare och möbelsnickare, naturaliesamlare och ostindieresenärer, än bland generaler och statsmän.

Men även en del helt grundläggande faktorer för livet i Sverige på 1700-talet ägnas vederbörlig uppmärksamhet, och här har Mansén ibland fått hjälp av andra författare som skrivit helt korta artiklar över ett speciellt ämne (sidor som hittas instuckna för sig i den löpande texten). Så finns t.ex. en intressant översiktsartikel om klimatets historia, som ger vid handen att 1700-talet var betydligt varmare än 1800-talet. Och vad gäller temperaturmätning över huvud, ett område där det fanns flera konkurrerande måttsätt och skalor, så kom svensken Anders Celsius skala mellan vattnets frys- och kokpunkt med tiden att bli internationellt accepterad – d.v.s. när man väl kastat om 0 och 100 grader. Celsius satte själv fryspunkten som 100.

En annan form av mätning som framstod som en känslig sak var befolkningsstatistiken. Att Sverige var så glest befolkat var ett ekonomiskt och inte minst ett politiskt bekymmer, ett bekymmer som gav upphov till spekulativa debatter och prisskrifter. För att utröna det faktiska förhållandet inrättades en statlig befolkningsstatistik 1749 – först i världen: 2,2 miljoner var en besvikelse, och siffran hölls hemlig för att inte inleda eventuella fiender utrikes i frestelse att angripa ett så glest befolkat land. I själva verket började folkmängden långsamt växa efter sekelmitten 1700 och tillväxten fortsatte in på 1800-talet.

Boken bjuder också på en del mathistoria, ett intressant ämne som på sitt sätt står i relation till befolkningens tillväxt. I förhållande till läget i andra nationer förefaller många av de tidiga kokboks författarna i Sverige ha varit kvinnor. Men för övrigt presenteras i detta sammanhang ganska litet sådan bakgrund om kosthåll och kokkonst i andra länder, eller om Sverige i äldre tid, som hade gett kontur åt det speciella med det svenska 1700-talet. Annars råder ingen brist på uppslag och nya ämnen. Tandhygien – eller bristen på tandhygien, och tandborstens införande hörde inte tidigare till ämnen med en given plats i en allmänhistorisk skildring av Sveriges historia; kanske inte heller inslag om olika populära kortspel och pusslets införande. Men här finns allt detta med. Och mycket mer därtill.

Mansén visar sig uppdaterad på många områden och insatt vad gäller forskningen. Hon är mån om att redovisa nyare historisk diskussion och kontrovers. Upplysningen framstår ganska naturligt som ett centralt ämne när det gäller att beskriva 1700-talet, och författaren får behändigt med den kritik som framförts mot en traditionell historieskrivning med upplysningen gestaltad som en svensk variant av den franska med någon fördröjning – framför allt encyklopedisternas materialism och kristendomsfientlighet har haft svårt att få uttolkare på svensk botten (även om Johan Henrik Kellgren och Anna Maria Lenngren sent omsider lyckades ge en del annan fransysk 1700-talsspiritualitet svensk gestalt). Däremot framhåller Mansén bl.a. Anders Chydenius skriftställer och hans många förslag om myndiga medborgare som i frihet får verka som de själv finner bäst och utan överhetlig reglementering. Att avskaffa monarkin eller att krossa ”den skändliga” kyrkan hörde på inget sätt hemma i denna form av upplysning.

I stället för att slentrianmässigt utbreda sig om en tilltagande sekularisering, skriver Mansén utförligt om religionen och olika religiösa strömningar i det svenska 1700-talet, om mera radikala avvikare som swedenborgare och herrnhutare vid sidan av pietister av hetare eller ljummare karaktär. En allt större individualism i gudsförhållandet bröt ner den enhetliga evangeliskt lutherska statskyrka som byggts mäktigt under 1600-talets senare del. Utmärkt detta, på 1700-talet var religionen inte en sfär för sig som kunde göras till vars och ens privatsak, utan många sidor av livet påverkades av den religiösa identiteten. Redan i början av 1900-talet påvisade Martin Lamm hur de romantiska åskådningar och förhållningssätt, som mot slutet av 1700-talet gjorde sig gällande i den svenska litteraturen, hade rötter och förebilder i olika svärmiska religiösa förhållningssätt.

Den tryckfrihetsförordning som antogs av riksdagen 1766 (unik i världen) öppnade inte bara upp för framtiden – för mera tidningar och skrifter av alla slag – utan som Mansén observant noterar även bakåt: offentlig-

hetsprincipen och den fria tillgången på statliga dokument och handlingar öppnade fältet i vidare kretsar för utgivning av historiska urkunder och källbaserad historieskrivning (som tidigare varit förbehållen rikshistoriegrafien eller den som utverkat tillstånd av Kungl. Maj:t).

För att det inte alltid brukar vara så, är det här skönt att lägga märke till att den finska sidan av riket finns med mest hela tiden, och att en åsikt därifrån inte blir särbehandlad som någon särskild eller perifer inlägg. Vid sidan av Chydenius inlägg diskuteras t.ex. ett riksdagsmemorial av Alexander Kepplerus, borgmästare i Lovisa. Privilegier för Borgare och Bondestånden (1770) anförs på tal om den privilegiekritik som började formos till argument, och tanken på lika rättigheter för alla oberoende av börd och stånd.

Upprepade gånger märks i framställningen författarens ambition att överskrida snäva gränsdragningar, indelningar i ”vi och dom”, alltså en strävan att inkludera i stället för att exkludera.

På tal om de många framstående konstnärer som verkade under 1700-talet och en bit in på 1800-talet konstaterar författaren att en hel del av de mest framgångsrika vistades utrikes, Alexander Roslin i Paris, Carl Gustaf Pilo i Köpenhamn, Sergel i långa tider i Rom. Men de här sakerna kan även betraktas ur en annan synvinkel, eller med ljuset riktat på konstnärer som bodde inom det svenska rikets gränser men som mera sällan beretts rum i Sveriges historia. Så här belyses det romantiska målarnillet David Caspar Friedrich: ”Man kan argumentera för att Friedrich var svensk när han levde, men blev tysk i konsthistorien” (s. 547). Friedrich var en son av Greifswald i Svenska Pommern, en varm anhängare av Gustav IV Adolf (han döpte sin son efter kungen), och fortsatte livet ut att använda märkörer som den svenska fanan i sin annars så metafysiska konst. Här som annars i det omfångrika verket är Mansén inkluderande i sin framställning. Ett tecken, förmodligen, på att den enspråkigt ”lillsvenska” konceptionen – som kan bli så anakronistisk i historiebok – börjar ha levt ut sin tid, åtminstone bland belästa och reflekterande historiker.

I ett inte alldeles lätt försök att summera det omfattande verket, skall framhållas att Mansén som regel är mindre kategorisk än sina föregångare bland författare av historiska översiktsverk. Olika kategorier som inom historieskrivningen använts för att tydliggöra samhällsstrukturer och -fenomen tenderar att lösas upp här, klasser eller stånd, skillnaden mellan stad och landsbygd beskrivs som oskarp, i ständig rörelse, behäftade med undantag – och detta konstateras ofta med hänvisning till senare forskning. Därför blir författarens konklusioner i återkommande avrundningar flera gånger rätt vaga förmodanden i stället för klara besked. Och det är ju ärligt, riktigt och rätt, även om det möjligen kan framstå som irriterande för en mindre akademisk läsare som vill ha svar på frågan om hur det var förr.

Det oaktat framstår det vackra bokbandet med sin rikedom på ämnen och uppslag som ett ymnighetshorn med något för alla och envar. Elisabeth Manséns volym är både välskriven och förnämligt illustrerad. Här ingår en hel del bilder som mera sällan återgetts i tryck tidigare. Avslutningsvis en parentes apropå volymens personregister, där det heter: ”Mennander, Carl Fredrik (adlad Fredenheim, 1712–1786, svensk ärkebiskop, lärd)” (s. 675). En ärkebiskop i Sverige adlades inte, men det hände att hans efterkommande blev adlade, eller i det här fallet ärkebiskopens son och namne (det känns angeläget för denna recensent att få påpeka detta då samma missuppfattning införts redaktionellt i en liten skrift av hans hand).

Henrik Knif

Upplevelser i London

Markku Kekäläinen, *James Boswell's Urban Experience in Eighteenth-Century London*, diss., 186 s., Helsinki 2012.

MEDAN DE OLYMPISKA SPELEN i London pågick satte jag mig ner för att läsa Markku Kekäläinens avhandling om upplevelser i och erfarenheter av metropolen för mer än 200 år sedan. Även om tiden och omständigheterna inte är de samma, kommer staden, dess invånare och nöjen att i dag likväl som då antagligen göra ett outplånligt intryck på sina besökare.

I centrum för Kekäläinens avhandling står James Boswell, en man av skotskt ursprung, aristokrat och arvtagare till godset Auchinleck i Ayshire i södra Skottland. Boswell var advokat till yrket men verkade även som författare: till hans mest kända verk hör en prisad biografi över författaren och vännen Samuel Johnson. Den unga James Boswell kom till London första gången år 1762. Han förälskade sig genast i staden och fortsatte att tycka om den och längta tillbaka dit så länge han levde. Ända sedan ungdomen hade Boswell en mycket romantisk syn på livet i storstäder överlag, av vilka han enligt Kekäläinen uppfattade London som den främsta. Ett av de många brev som Kekäläinen valt att citera i avhandlingen illustrerar detta på ett talande sätt. I brevet, som är skrivet under det första besöket i staden, jämför Boswell sin kärlek till metropolen med den känsla som endast den mest romantiske älskare kan ha för sin utvalda (s. 31).

I samband med återuppbyggnadsarbetet efter den stora branden år 1688 hade London genomgått en omfattande förändring. Bl.a. ersattes den medeltida stadsbebyggelsen av ny arkitektur, där torg och avenyer hade en central plats. Denna utveckling sammanföll enligt avhandlingen med att det under 1700-talet uppstod ett nytt sätt att röra sig i staden, flanerandet, som med tiden kom att bli en viktig social aktivitet. Genom att promenera omkring på stadens breda gator bekantade man sig med metropolen samtidigt som man fick se andra människor och själv bli sedd. Detta var viktigt för den som tilltalades av det nya ideal, tanken om den hövliga gentlemanen, som växte fram vid denna tid. Också nya platser att mötas på uppstod såsom kaffehus, offentliga parker och teatrar. För den som eftersträvade att framstå som en social, hövlig och urban gentleman var dylika offentliga rum av stor betydelse. James Boswell hade denna ambition.

Kekäläinen anger som avhandlingens syfte att granska Boswells förhållande till London under 1700-talet ”i en bredare kulturell kontext och dra en enhetlig slutsats om hans urbana erfarenhet” (s. 5). Med erfarenhet avser Kekäläinen det sätt på vilket Boswell i skrift reflekterat över sig själv i den urbana miljön. Avhandlingen är till sin struktur uppbyggd kring fem teman: beständighet och förändring, fantasi och mångfald, staden som en plats för nöjen, metropolen som en scen för teatralisk hövlighet samt staden som en plats för sexualitet. Dessa teman behandlas i den ovan nämnda ordningen i egna kapitel i avhandlingen. Därtill ingår ett introduktionskapitel samt en kort epilog som främst verkar vara avsedd som en sammanfattning av huvudpunkterna i avhandlingen.

Listan på primärkällor som använts för avhandlingsarbetet är omfattande. Källförteckningen innehåller en lång rad arbeten författade av James Boswell, bl.a. den dagbok som kom till under hans första besök i staden. Därtill har Kekäläinen studerat Boswells nedtecknade allmänna reflektioner och jämförelser mellan London och andra platser som han besökte under sitt liv. Bl.a. gav sig Boswell efter sitt första besök i London ut på en *Grand tour* i Europa under vilken han skrev ner sina erfarenheter. Förutom James Boswells egna verk har Kekäläinen även använt sig av annat material som producerats under 1700-talet såsom texter av den redan tidigare nämnda Samuel Johnson, tidningarna *The Spectator* och *The Tatler*, en mängd handböcker om uppförande, diverse pamfletter samt guideböcker till London. Allmänt taget hade dagboksskrivandet en viktig roll under 1700-talet då människor ville forma sig själva enligt rådande ideal. Genom att föra anteckningar om sitt dagliga liv kunde en person se hur han eller hon handlade i olika situationer och försöka förbättra sig själv. Detta var även syftet med Boswells dagboksanteckningar. I sin dagbok beskriver Boswell hur han strävar efter att bli en hövlig och urban gentleman med god självkänsla. I detta arbete kom tidningarna *The Spectator* och *The Tatler* till nytta. Tiningarna syftade bl.a. till att ge sina läsare korrekta ämnen att konversera om samt lära läsarna att uppträda på ett hövligt, gentlemannamässigt sätt. T.ex. kaffehus, teatrar, klubbar av olika slag samt de offentliga parkerna var platser som det stod om i tidningarna och som James Boswell besökte. Av denna orsak anser Kekäläinen att tidningarna var av stor betydelse för Boswell i hans strävan att uppfattas som en gentleman (s. 62).

För att granska Boswells upplevelser och erfarenheter av London har Kekäläinen tagit hjälp av teoretiker inom historia, sociologi och litteratur. Bland historiker har det under det senaste åren funnits ett intresse för att studera den hövlighetskultur som växte fram i England under den tidigmoderna eran. Kekäläinen intresserar sig i sin avhandling för hur Boswells uppfattning om urban hövlighet stämde överens med andra samtida

förståelser. I inledningskapitlet nämner Kekäläinen forskning kring detta gjord av bl.a. Anna Bryson, Philip Carter, Lawrence E. Klein och Markku Peltonen som inspirationskällor för det valda angreppssättet. Speciellt Bryson och Peltonen lyfts fram eftersom deras forskning visat att det delvis fanns en fortsättning från tidigare ideal men även en bredd och mångfald i vad som uppfattades som hövligt under 1700-talet. I inledningskapitlet konstaterar Kekäläinen att han även, i likhet med bl.a. Erin Mackie, som forskat om den moderna gentlemannen i England under 1700-talet, ser att det hos Boswell fanns flera olika manliga identiteter: han påverkades både av tidigare ideal samt av den nya tanken om en urban gentleman. I avhandlingen diskuteras hur dessa påverkade Boswells upplevelse av London. Enligt Kekäläinen var London platsen för Boswells egen civilisationsprocess. Av denna orsak gick han efter att ha flyttat till staden in för att forma om sig själv och skaka av sig den lantliga påverkan på sin person. Resultatet av denna process skulle bli en perfekt gentleman, en man som kunde föra sig på ett hövligt och korrekt sätt. Dagboksanteckningarna blev, som jag redan tidigare nämnt, viktiga i detta arbete. Dagboken fungerade både som ett verktyg i själva skapandet av den perfekta gentlemannen och som en plats att nedteckna processen i (s. 6).

I sin genomgång av forskningsläget har Kekäläinen även valt att lyfta fram bl.a. sociologen Richard Sennett och hans forskning om offentlig kultur under 1700-talet. Enligt Kekäläinen betonar Sennett de teatraliska aspekterna i umgänget i storstäder vid denna tid. Det sätt på vilket en person framstod inför andra var en form av kommunikation och de roller som skapades och upprätthölls på detta sätt gjorde att en person kunde känna sig trygg i sin kommunikation med andra och upprätthålla sin plats i samhället. Under 1800-talet uppstod den engelska dandyn, personifierad av Beau Brummel och Lord Byron. Enligt Kekäläinen kan James Boswell ses som en föregångare till dessa med tanke på hans sätt att omforma sig själv så att han passade in i metropolen samt hans intresse för de teatraliska sidorna av livet i staden (s. 17). Listan på tidigare undersökningar och teorier som Kekäläinen tagit del av för sin avhandling är omfattande, och genomgången ovan syftar endast till att visa på att det inom detta forskningsfält finns plats för ytterligare en undersökning. Därför går jag i stället vidare till att kortfattat sammanfatta avhandlingens olika kapitel.

Det första kapitlet i avhandlingen behandlar bl.a. Boswells syn på skillnaden mellan stad och landsbygd. Enligt Kekäläinen utvecklades synen på stad och landsbygd i Boswells texter till två olika föreställningar om samhällsliv. Landsbygden var det beständiga och okultiverade, medan staden stod för allt elegant och sofistikerat. Men denna föreställning kompilerades enligt Kekäläinen av Boswells förhållande till sina skotska rötter samt påverkan från en växande opposition mot stadsliv i England. Enligt

kritikerna var vild natur och ett enkelt sätt att leva moraliskt sett bättre än ett liv i staden. Det fanns även de som vände sig mot det kontinentala inflytandet, framför allt emot allt franskt och italienskt, som de ansåg ha en för stark påverkan i städerna. Även om Boswells brev och anteckningar vittnar om att han var intresserad av landsbygden, visar Kekäläinens analys av hans texter att han föredrog det moderiktiga samhället i London och på kontinenten (s. 38). Boswell ansåg bl.a. att en moderiktig man måste bo i en storstad för att ha ett meningsfullt liv. Enligt Kekäläinen visar James Boswells skrifter att ett av de fenomen i stadslivet som han attraherades av var tanken om ostördhet bland en massa människor – detta var något som han återkom till i sina texter. Anonymiteten som Boswell upplevde i staden gav en frihet som inte förekom i mindre samhällen där alla kände alla (s. 54). Kekäläinen pekar i sin analys på att Boswell uppskattade det föränderliga och kaotiska i staden och såg dessa drag som en förutsättning för ett fritt och kreativt liv. Däremot verkar han inte ha uppfattat hoten, faran och skräcken som ofta tagits upp som en av de negativa sidorna med livet i den stora stad som London var under 1700-talet. Kekäläinen sammanfattar kapitlet med att konstatera att staden för Boswell verkar ha varit en plats som kännetecknades av tillfälligheter, nyckfullhet och känslor (s. 71).

Avhandlingens andra kapitel är relativt kort och handlar om hur James Boswell förhöll sig känslomässigt och identifierade sig med pluralismen i staden, något som inte var helt enkelt. Enligt Kekäläinen kunde London vid denna tid jämföras med en medicin som måste tas i lämpliga doser för att inte bli farlig. Observationer av metropolen kommer fram inte minst i de redan tidigare nämnda tidningarna *The Tatler* och *The Spectator* som Boswell var bekant med. Boswells eget förhållande till staden verkar enligt Kekäläinen ha varit hedonistiskt och kretsade mycket kring nöjen och de möjligheter som staden erbjöd. Jakten på vällust var dock inte specifik för just Boswell utan enligt Kekäläinen vanligt förekommande bland dem som rörde sig i den hövliga världen under 1700-talet. För Boswell kom tanken om vällust att dominera inom flera områden, i avhandlingen omnämns bl.a. matlagning och sexualitet. I detta kapitel diskuterar Kekäläinen även hur Boswell kommit fram till att det behövdes speciella mentala kvaliteter för att klara sig i staden. Till dessa hörde bl.a. självbehärskning.

I det tredje kapitlet läggs fokus på erfarenheter av lyx och spektakel. Enligt Kekäläinen hade Boswell upptäckt att livet i London på många sätt var ett skådespel som han själv ville vara en del av. Han fascinerades av hovliv, ville klä sig på ett elegant och moderiktigt sätt och var enligt Kekäläinen även mycket öppen med sitt sociala snobberi och intresserad av status, kläder och mode. I detta kapitel diskuteras även Boswells intresse för arkitektur samt kyrkliga ceremonier mot bakgrunden av lyx, skådespel

och det överdrivna. Den del som jag dock främst har fäst mig vid handlar om avrättningar som nöje samt hur Boswell upplevde offentliga avrättningar och besök i fängelser. Enligt Kekäläinen hade Boswell ett experimentellt förhållningssätt till känslor, han såg sitt liv som ett konstverk och onda, dåliga känslor kunde användas som material för detta verk. Under 1700-talet var dödsdömda fångar ofta ett slags kändisar och det fanns ett intresse för deras berättelser. Boswell redogjorde i sin dagbok för ett besök i fängelset Newgate under vilket han bl.a. sett en del av de personer som satt fängslade där. Genom att besöka och bevittna en offentlig avrättning hoppades han få tillfälle att pröva sitt sinne och sin mentala styrka. Enligt Kekäläinen hyste Boswell en förhoppning om att han med tiden, genom att se ett flertal avrättningar, skulle vänja sig vid det råa och brutala men ändå fortsätta att känna medlidande med den som skulle avrättas (s. 124).

I det fjärde kapitlet har Kekäläinen delvis tagit steget ut från London och lagt fokus på Boswells resa till Tyskland, Schweiz, Italien och Frankrike på 1760-talet. Enligt Kekäläinen utgjorde denna resa en viktig fas i hans utveckling. I detta kapitel diskuteras bl.a. Boswells uppfattning om hövlighet som en viktig del av hans strävan efter att framställa sig själv enligt rådande ideal. Enligt Kekäläinen verkar det som om Boswell ansåg sig ha en speciell personlighet vilket fick följderna för hans strävan att forma sig själv enligt de rådande idealen. Boswell ansåg sig t.ex. stå över det skotska offentliga livet och vara för känslig för det brittiska klimatet. I motsats till de tankar som återgavs i *The Tatler* och *The Spectator* samt även fanns hos Boswells vän författaren Samuel Johnson, verkar Boswell dock ha haft en annan uppfattning om vilken typ av uppförande som kunde klassas som hövligt. Enligt Kekäläinen ansåg Boswell att hövlighet skulle basera sig på teatraliska illusioner och ett döljande av ens riktiga jag. Att vara ärlig och rakt på sak skulle endast leda till att man skadade både sin egen och motpartens ära (s. 126–127).

I det avslutande kapitlet diskuterar Kekäläinen bl.a. den ”mörka” sidan av Boswells vistelse i London och det sätt på vilket sexualiteten framkommer i hans skrifter. Enligt det nya gentlemannaidealet som växte fram under 1700-talet skulle en man respektera kvinnans dygd och inte utsätta henne för situationer som kunde skada den. Detta var dock inte en regel som Boswell följde, och i hans dagbok kan man läsa om flera av de kontakter han hade med prostituerade i staden. Tonen i dessa dagboksanteckningar är enligt Kekäläinen ofta humoristisk, Boswell har valt att notera det speciella eller lustiga i dessa möten. Även då det gäller detta ämne placerar Kekäläinen i sin analys Boswell i ett slags mellankategori, han framstår inte som en klassisk libertin, men hans sätt att förhålla sig till sexualiteten motsvarar inte heller de aristokratiska idéerna. Liksom då det gällde de övriga temana för avhandlingen verkar Boswell ha saknat

tydliga moraliska gränser, och detta var fallet även i hans förhållningsätt till Londons undre värld (s. 162).

I sitt inledande tack till personer som stött hans arbete beskriver Kekäläinen arbetet med avhandlingen som ett nöje, och jag fann det även på många sätt vara ett nöje att läsa den. Innan jag satte mig ner för att närmare granska Kekäläinen's avhandling var jag dock aningen tveksam till vad det nya med det valda ämnet kunde vara – detta p.g.a. att frågor kring upplevelser av urbanitet samt även det valda källmaterialet redan tidigare har behandlats en del inom historievetenskapen. Avhandlingens huvudperson, James Boswell, har således intresserat ett flertal historiker och det finns ett flertal studier där han figurerar. Detta bekräftas även i Kekäläinen's avhandling då författaren inledningsvis nämner en del av denna forskning. Mina farhågor gällande avsaknaden av nya infallsvinklar visade sig dock vara obefogade: avhandlingen är både välskriven och på många sätt intressant. En av styrkorna med avhandlingen anser jag ligga i den väl valda avgränsningen, såväl tematiskt som tidsmässigt. I och med att hövlighet betonades allt mer under 1700-talet blir det en intressant tidsperiod att studera utgående från det valda perspektivet.

Även om fokus i boken, såsom titeln anger, är lagt på London skulle jag vilja lyfta fram att även andra platser behandlas och ställs i förhållande till metropolen. Boswell besökte och reflekterade i sina texter över bl.a. Skottland, Tyskland och Schweiz, vilket ger avhandlingens läsare en möjlighet att bekanta sig med hans upplevelser där samt se hur han jämför olika platser med London. Detta ger avhandlingen ytterligare bredd, och samtidigt får läsaren en mer omfattande bild av James Boswell och hans sätt att förhålla sig till London. James Boswell som centralfigur känns även lämpligt i och med att han i sin dagbok och övriga skrifter tydligt reflekterat över sina upplevelser av staden London.

Under min läsning av avhandlingen kom jag att sakna en diskussion kring valet av källor samt kring deras för- och nackdelar. I och med att avhandlingens ämne samt huvudperson redan tidigare blivit föremål för en del forskning kunde det ha funnits orsak att fördjupa resonemanget kring detta. Tidvis saknade jag även en återkoppling till den tidigare forskningen. De centrala teorierna som avhandlingen bygger på finns återgivna i inledningen men i avhandlingens olika delar är dessa inte lika tydligt med utan här bygger texten främst på Boswells egna skrifter. I och med att det inledande teoretiska resonemanget öppnar upp för många intressanta frågor hade det varit intressant att tydligare se var Kekäläinen anser att dessa möter Boswells texter.

Avhandlingens omslag pryds av en etsning som jag tycker mig känna igen som en del av en serie med namnet *The Rakes Progress* (avhandlingen innehåller så vitt jag kunnat se ingen referens till omslagsbilden). Dessa

tillverkades under 1700-talets första hälft av den berömda engelska konstnären William Hogarth. Den valda bilden är en del av en serie som berättar en historia om en ung man som ärvt en förmögenhet efter sin far men snabbt gör slut på pengarna på spel, dryckenskap och annat utsvävande leverne. Omåttlig konsumtion och moraliskt förfall hörde enligt ett flertal moralister till de största farorna i London under 1700-talet. Även om James Boswell inte råkade lika illa ut under sina besök i metropolen passar bilden fint in för att illustrera mångfalden av upplevelser i London under 1700-talet och känns således väl vald för avhandlingens omslag.

Anna Sundelin

Carl Gustaf Malmström

– historiker och rättskaffens man

Göran Nilzén, *Carl Gustaf Malmström. Historiker, statsråd och riksantikvarie*, Svenska lärde, 196 s., Atlantis, Stockholm 2010.

IKUNGL. VITTERHETS-AKADEMIENS SKRIFTSERIE Svenska lärde utkom 2010 en biografi över 1800-talshistorikern Carl Gustaf Malmström. Boken är skriven av Malmström-kännaren och historikern Göran Nilzén, som också har skrivit artikeln om Malmström i *Svenskt biografiskt lexikon* (SBL). Serien som boken ingår i, Svenska lärde, har som syfte att ”fylla en lucka i svensk biografisk litteratur och vetenskapshistoria” och i den har tidigare publicerats studier över bl.a. John Landquist (2009), Hans Ruin (2009), Knut Olivecrona (2008), Gunnar Tideström (2007) och Erland Hjärne (1994). Det handlar alltså om personer som har varit verk samma inom de områden som Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien företräder.

Carl Gustaf Malmström föddes 1822 på gården Holmstorp i Närke, där också hans berömde äldre bror Bernhard Elis föddes. Fadern avled redan 1836 varefter gården måste säljas. Samma år inledde Carl Gustaf Malmström sina gymnasiestudier i Strängnäs. Eftersom stipendierna han levde på inte räckte särskilt långt nödgades han skaffa konditioner för att klara uppehållet, vilket i sin tur medförde att det inte blev mycket tid över för de egna studierna. Tur nog var Malmström målinriktad och arbetsam till sin karaktär – drag som skulle komma att ta honom mycket långt i livet. Någon karriärmänniska var han inte, men hans uppskattade egenskaper styrde honom mer eller mindre mot sin egen vilja till höga samhällliga positioner.

Efter att Malmström hade avlagt studenten vid Uppsala universitet 1840 vacklade han länge i sitt val av livsbana. P.g.a. sin alltjämt ansträngda ekonomiska situation var han tvungen att lämna Uppsala för en informatorpost hos Louis De Geer. Han trivdes bra och fick tid till sin egen förkovran, men han visste fortfarande inte vad han ville ägna sig åt. Han vacklade mellan allt från präst och jordbrukare till akademiker eller en bana inom juridiken. Närmast lutade han åt en ämbetsmannakarriär, eftersom han inte trodde sig duga till vetenskapsman. Han hade inte heller möjlighet att finansiera studier vid Uppsala universitet och vidare led han av ögon-

besvär som gjorde det svårt för honom att läsa längre stunder. När han efter långt grubblande bestämde sig för att söka in till Degeberga lantbruksskola och inte kom in där fick hans självförtroende sig en törn. Han råkade in i något av en existentiell kris, låg vaken på nätterna och led av hypokondri. Slutligen, då hans ögon hade blivit bättre och hans längtan efter universitetet allt starkare, beslöt han att han skulle ge de akademiska studierna en chans och att han skulle flytta till Uppsala.

Malmström kom till Uppsala 1844 under romantikens och idealismens tidevarv. Vetenskapen var romantiskt färgad inte enbart hos humanister som Geijer och Atterbom, utan också hos naturforskare som Elias Fries och Israel Hwasser. Studierna var ofta enformiga och det enda som erbjöds i form av undervisning var offentliga föreläsningar och privata kollegier. De flesta professorer högläste entonigt ur färdiga manuskript, medan vissa undantag som t.ex. Geijer, samlade stora åhörarskaror och lyckades entusiasmera sina studenter. Det var också via honom de historiska studierna fick nytt liv och hans tradition levde vidare genom hela århundradet. Hans inflytande sträckte sig även till Finland, där den geijerska historieuppfattningen fick stor spridning bl.a. genom Topelius historiska noveller. Också Malmström räknade sig till Geijers lärjungar, men han tog inte särskilt mycket intryck av Geijers stil och framställningssätt som historiker. Det som Malmström tillägnade sig av Geijer var hans grunduppfattning om statens dominerade roll i det historiska skeendet, vilket bl.a. satte tydliga spår i Malmströms ämnesval. Efter två års studier vid universitetet avlade Malmström sin kandidatexamen den 20 maj 1846 i fakultetens alla ämnen.

Efter att Malmström utexaminerats var han osäker på hur han skulle gå vidare. Han bestämde sig för att rådfråga vännen och kusinen historikern Carl Gustaf Styffe, som föreslog fortsatta historiska studier. Också Malmströms lärare Fredrik Ferdinand Carlson hade uppmanat honom att författa ett specimen i historia. Han tog sin lärare på orden och skrev *Ad historiam ecclesiae Suecanae, temporibus a consilio Upsalensi proximis, annotata*, som behandlade hur den svenska kyrkoorganisationen formades i början av 1600-talet. Arbetet belönades med ett pris av filosofiska fakulteten. Ett år senare följde Malmström upp sin avhandling med en andra del, vilket meriterade honom för en docenttjänst i fäderneslandets historia. På hösten 1855 utkom första delen av det verk som kom att bli Malmströms *magnum opus*, nämligen *Sveriges politiska historia från k. Carl XII:s död till statshvälfningen 1772*. Verket står sig fortfarande i dag som ett standardverk om frihetstiden och fungerar ofta som utgångspunkt för historiker intresserade av epoken. Historikern Clas Theodor Odhner beskrev verket som ”det första i vår historia där den moderna historieforskningens principer, den kritiska metoden, det objektiva betraktelsesättet och

den djupgående arkivforskningen var fullt utvecklade”. Helt färdig med sin frihetstidshistoria blev Malmström först 1877 då den sjätte delen utkom.

Malmström tillämpade i sin forskning de nya historiska metoderna framlagda av bl.a. Ranke, vilka hans lärare Carlson hade tillägnat sig i samband med sina studieresor utomlands. Göran Nilzén menar att det är högst troligt att Carlson i sin tur utövat ett stort inflytande på Malmström. Nilzén beskriver bl.a. Malmström som den mest ”rankeanska” av tidens svenska historiker. Till förberedelserna för *Sveriges politiska historia* hörde en lång forskningsresa, som förde Malmström till arkiven i Paris, London och Köpenhamn. Om Malmström som historieforskare var en av sin tids främsta i Sverige var han däremot som akademisk föreläsare inte särdeles framträdande, om man får tro Nilzén. Han skriver bl.a. att Malmström inte kunde mäta sig med sina föregångare Geijer och Carlson och ännu mindre med sin efterträdare i andra led Harald Hjärne.

Samma år som det sista bandet av frihetstidshistoriken utkom utnämndes Malmström till professor i historia vid Uppsala universitet. Nilzén beskriver att Malmström trogen sin karaktär var tveksam och att vännen F. F. Carlson som vanligt stöttade honom. Som professor hann han dock arbeta aktivt endast ett år, eftersom han redan följande år ombads att efterträda Carlson som ecklesiastikminister. Han tackade åter ja – om än ytterst motsträvt. Hälsoskäl tvingade Malmström att avgå från posten som ecklesiastikminister 1880, vilket han nog inte såg som någon större förlust. Det var med glädje han mottog tjänsten som riksantikvarie vid 58 års ålder 1882. Som riksantikvarie införde Malmström bl.a. nya gallringsprinciper och arbetade aktivt för utgivandet av källpublikationer. Arkiv var något som låg Malmström nära hjärtat redan från tiden med förberedelserna för *Sveriges politiska historia*. Efter sin pensionering drog han sig tillbaka för att arbeta på en grundlig revidering av frihetstidshistoriken. ”Tillspetsat kan det nog hävdas att det var för den han levde”, karakteriserar Nilzén.

P.g.a. de uppsatta positioner Malmström innehade var han en eftertraktad medlem i olika lärda sällskap. År 1864 hade han invalts i Kungl. Vitterhetsakademien, likt många andra framstående historiker. År 1878 invaldes han i Svenska Akademien, där han höll sitt inträdestal över Hans Magnus Melin – inte en helt lätt uppgift. Nilzén beskriver många intressanta episoder från Malmströms tid i Akademien – bl.a. det svåra förhållandet mellan honom och den ständige sekreteraren Carl David af Wirsén, Malmströms förhållande till Nobeldonationen och Schücks inval i Akademien. Nilzén belyser också i korthet Malmströms romantiska litteratursyn och hur den förhöll sig till den allt mer framträdande modernismen.

Göran Nilzén karakteriserar Malmström som en person som inte var intresserad av att göra karriär, utan som var nöjd om han fick syssla med sin egen forskning under uthärdliga villkor. Malmström framhöll själv

att han passade bäst som en i ledet. Hans stil, som vid förslaget till inval i Svenska Akademien kritiserades för att vara torr, beskriver Nilzén, liksom andra som berömt den, som flärdlös, enkel och klar, väl anpassad efter sitt ämne. Det är kanske just dessa adjektiv som också beskriver Malmström som person. Av biografien får man bilden av en anspråkslös människa som trivs bäst i arkiven bland källorna långt borta från ansvar och förväntningar.

I Göran Nilzéns biografi över Malmström utvidgas och fördjupas författarens tidigare nämnda artikel i SBL. Det är en kronologiskt uppbyggd studie där milstolparna presenteras och vissa intressanta skeenden belyses närmare. Tillsammans ger dessa en övertygande bild av personen Carl Gustaf Malmström, samtidigt som det helt klart ännu finns utrymme för vidare djupdykningar i t.ex. tematiken kring historikern Malmström. Som källmaterial använder Nilzén bl.a. Malmströms brevväxling, som på ett bra sätt framhäver den bild av Malmström som presenteras i biografien.

Carl Gustaf Malmström. Historiker, statsråd och riksantikvarie är en läsvärd skildring av en av banbrytarna inom den historiska forskningen i Sverige, samtidigt som den ger intressanta inblickar i hur det kunde gå till bakom kulisserna i vetenskapliga och litterära sällskap som t.ex. Svenska Akademien. Det är också en tidsbild där många av periodens inflytelserika akademiker och politiker passerar revy. Boken är allt igenom lättläst och utan någon strikt vetenskaplig apparat. De brev som Nilzén refererar till är trots allt placerade inom parenteser i den löpande texten. I slutet av boken hittas en käll- och litteraturförteckning för den som är intresserad av att forska vidare i ämnet.

Jens Grandell

Svenskan i Finland 1860–1920 i idéhistoriskt perspektiv

Jennica Thylin-Klaus, *”Den finländska svenskan” 1860–1920. Tidig svensk språkplanering i Finland ur ett idéhistoriskt perspektiv*, Doktorsavhandling i nordisk historia. 335 s., Åbo Akademi 2012.

DEN SVENSKA NATIONALITETENS i Finland samlingsrörelse. Det var den språkligt korrekta men otympliga titeln på Axel Lilles över 1 000 sidor långa bok av år 1921 om vad han såg som sitt livsverk: konsolideringen av olika svenska föreningar och andra aktörer i Finland under en löst definierad svenskhetsideologi, med Svenska folkpartiet som flaggskepp. Boken uppfattades redan vid publiceringen som en partsinlaga, men satte ändå länge agendan för hur man såg på uppkomsten av det Svenskfinland som tog form under seklets två första decennier. Den moderna forskningen har särskilt från 1980-talet framåt kraftigt nyanserat denna bild.

Syfte och avgränsning

Det är ytterst det svenska språket som är den enda sammanhållande faktorn i det Lille kallade ”den svenska nationalitetens i Finland samlingsrörelse”. Med tanke på det är det förvånande att just det svenska språkets utveckling inte blivit föremål för en idéhistorisk specialundersökning när Svenskfinlands framväxt dryftats. Jennica Thylin-Klaus doktorsavhandling fyller denna lucka med besked. Här är det för första gången det svenska språket som är i centrum när den svenska konsolideringsprocessen behandlas.

Jennica Thylin-Klaus har valt att konsekvent tala om ”den finländska svenskan”, för att visa att det vi i dag kallar *finlandssvenska* är ett begrepp som etablerades först i slutet av den period som är föremål för undersökningen. Objekt för undersökningen är två stora debattfrågor om det svenska språket i Finland. Det är själva diskussionen som står i fokus, inte normerna. ”Avsikten är därmed att fördjupa bilden av svenskhetsrörelsen.” Jennica Thylin-Klaus definierar det idéhistoriska perspektivet på följande sätt:

Genom att använda uttrycket ”ett idéhistoriskt perspektiv” i min rubrik vill jag visa att min avsikt är att studera hur olika ideologier, idéer, attityder och tänkesätt kommer till uttryck i diskussionen om språket.

Det är alltså fråga om en pragmatisk definition av begreppet idéhistoria, som följs upp av en precisering av hur undersökningen skall gå till. Det fungerar bra och ett par vidare utflykter i texten med en mera teoretisk ansats känns överflödiga. Det är tydligt att det är nationalismens påverkan på språkhistorien som är det bärande ämnet för den idéhistoriska analysen. Det är en styrka att författaren förmår behandla detta inte bara i ett nationellt finländskt sammanhang. Norden och Europa är på ett tacknämligt sätt närvarande i behandlingen.

Tidsavgränsningen faller sig därmed också den naturligt. Kring 1860 aktualiseras det svenska språkets ställning på ett nytt sätt i språkstridens Finland, samtidigt som den moderna filologin slår igenom i Skandinavien, ideologiskt förstärkt av skandinavismen. Avslutningsåret 1920 markeras av att Finland då intagit sin ställning som en självständig, officiellt tvåspråkig stat. År 1920 är också den svenska konsolideringsprocessen i Finland avslutad och man kan urskilja en finlandssvensk identitet. Hugo Bergroths bok *Finlandssvenska* utkom 1917 och fick på ett par år ställningen av norm och standardverk.

Helt central för avhandlingens övergripande syfte är faktum att det valda forskningsområdet hittills bestått av två olika block: språkvetenskap respektive historia. Det är lyckligt att Jennica Thylin-Klaus har de behövliga vetenskapliga studierna bakom sig för att förena dessa två. Med det bagaget ger hon sig ut på en riktigt lång forskningsresa. Markerna och stigarna är ofta välkända, det hon ser är däremot nytt och annorlunda – och förändrar på djupet vår bild av den finlandssvenska konsolideringsprocessen.

Stavningsdebatt och särdrag

I avhandlingen behandlas två språkdiskussioner som fördes under 1800-talets andra hälft och i början av 1900-talet: 1) särdragen i den finländska svenskan, särskilt finlandismerna, och 2) den stora stavningsdebatten i Sverige, med tyngdpunkt på de finländska aktörernas insats. Därutöver undersöks vilken plats två domäner, folkskolan och teatern, intog i diskussionen.

De två stora språkdiskussionerna behandlas i ovan angiven ordning, så att den första om särdragen ges avsevärt mera plats. Det faktum att rättstavningsdebatten engagerade de aktörer som efterhand gav innehåll åt de finlandssvenska samlingssträvandena har fått Jennica Thylin-Klaus att grundligt behandla också rättstavningsdebatten. Det är ett lyckat val. Det är dock värt att fråga sig om upplägget är det bästa. Borde en kronologisk uppläggning ha övervägts, när det ändå är en uttalat idéhistorisk undersökning? Svaret är nej, det hade antagligen undanskymt styrkan i analysen. Däremot tycker recensenten att kapitlet om stavningsdebatten kunde

ha kommit först, i synnerhet som den i tid ändå kommer före särdragsdebatten. Nu kommer kapitlet om stavningsdebatten sent i avhandlingen och beträder hela tiden bekant mark, vilket till slut irriterar. Författaren skriver själv att det tidiga engagemanget i rättstavningsdebatten också förklarar mycket av den nästan samtida särdragsdebatten. Kritiken får dock inte uppfattas som en svaghet i själva behandlingen: som allt annat i boken är undersökningen minutiöst utförd, med spänst i behandlingen av ett ämne som lätt för en icke-filolog kunde te sig långgrandig.

De två debatterna går alltså in i varandra och förs in under den övergripande termen *språkplanering*. Just det är i själva verket det riktigt nya med Jennica Thylin-Klaus grepp. Icke-filologer har haft en tendens att se den långvariga språkdebatten som ett utslag av den nya svensketsideologins benägenhet att gräva ner sig i petitesseer. Den breda behandlingen och analysen i avhandlingen lyfter upp ämnet till den nivå den är värd: frågan om språklig överlevnad för finlandssvenskarna. Språklig standardisering var en viktig del i uppkomsten av nationalstater under 1800-talet. Det gäller särskilt Finland och det finska språket. Jennica Thylin-Klaus lyfter ämnet komparativt till denna allmänuropeiska nivå, givetvis med en klar uppfattning om det speciella, ja unika, med Svenskfinlands samtida integrering i nationen Finland och språkliga identifiering med utvecklingen i Sverige. Det framtvängade också aktörerna till ett upprepat försvar gentemot vedersakare som ifrågasatte finlandssvenskarnas lojalitet mot nationen Finland.

Aktörer och motpoler

Jennica Thylin-Klaus har ett välskrivet kapitel om aktörerna i den långa debatten, eller snarast, debatterna (det är ändå fråga om en sextio år lång period). Det bidrar till att ”höja temperaturen” och skapa förväntningar, som också uppfylls. Föga överraskande är Axel Olof Freudenthal (1836–1911) den aktör som förekommer i flest sammanhang. Han var först ut på de flesta plan: de personliga kontakterna till forskarsamfundet i Uppsala, professor i svenska språket i Helsingfors, med egen krets av studenter. I detta sammanhang är det centrala att han var först med att uppmärksamma de svenska dialekterna och särdragen i Finland och behovet av en svensk språkplanering i Finland. Thylin-Klaus ser naturligtvis också alla de kända negativa dragen hos Freudenthal som person, vilket onekligen skadade den svenska saken. Det är uppenbart att det finns ett behov av en ny vetenskaplig biografi om Freudenthal, gärna med den metod Elisabeth Stubb tidigare i år använde i sin doktorsavhandling vid Helsingfors universitet om en annan kontroversiell person, Leo Mechelin.

Den tidiga aktör som träder fram som den filologiskt mest banbrytande är den i förtid bortgångne Karl Lindström (1859–1892). Hans vetenskap-

liga argumenterings- och analysförmåga lade grunden för den väg som man sedan kom att följa inom svensk språkvård i Finland. Då är vi redan framme vid sekelskiftet, som också var tiden för ett verkligt paradigmskifte i den svenska konsolideringsprocessen.

Det är här Jennica Thylin-Klaus förmåga att hantera ett digert undersökningsmaterial, i form av artiklar och debattinlägg i olika tidningar och tidskrifter, är som starkast. Hon förmår hålla det valda idéhistoriska perspektivet, så att det inte är de nationella rörelserna eller de filologiska spetsfunderingarna i sig som beskrivs, utan relationerna mellan språkplaneringen och den nationella konsolideringen på svenskt håll i Finland. Bara en gång tappar hon tillfälligt greppet, då hon företar sig att på nästan tjugo sidor redogöra för de nationella rörelserna i Finland under den valda tidsperioden. Det är en märklig ambition, som gör att undersökningen om ”Den finländska svenskan” tappar fokus. Beskrivningen av den svenska konsolideringens aktivaste skede baserar sig dessutom på en så pass föråldrad bok som Hjalmar Dahls *Finlands svenskar* (1956), vilket gör att texten inte förmår fånga dynamiken i skeendet.

Lyckligtvis repareras allt när författaren återkommer till sitt ämne. Det är en direkt spännande berättelse att följa den mödosamma och på sitt sätt dramatiska vägen fram till periodens slut. Thylin-Klaus identifierar insiktsfullt det motstånd som fanns på vägen. Då kan hon också punktera uppfattningen om att det skulle ha funnits en ”national-liberal” skola eller strategi, med syftet att göra det svenska språket i Finland självständigt gentemot Sverige. Hela frågan vore kanske inte värd att behandlas om det inte visade sig att dess främste, men måhända ende, auktoritet var liberalen C. G. Estlander. I några inlägg under 1800-talets sista år går det att hitta belägg för en dylik ståndpunkt hos honom. Thylin-Klaus förklarar det med ett annat vagt begrepp, Estlanders hållning som s.k. kultur-svensk, där nationen Finland alltid kom främst. Thylin-Klaus sluter sig till att ståndpunkten upphörde att finnas till efter Estlander.

Nästan oförmärkt och utan åthävor steg sedan en ny auktoritet fram, universitetslektorn i svenska språket Hugo Bergroth (1866–1937). Thylin-Klaus sammanfattar hans program för svenskan som en ”överlevnadsstrategi”, där kärnan var två insikter: 1) en tidigare aningslöshet om behovet av aktiv språkvård, 2) att svenska språkets norm en gång för alla sattes i Sverige. Den normen skulle följas också här, men med egen norm för uttalet. Det på slutrakan enda motståndet är dock idéhistoriskt desto intressantare: det är den unga Hagar Olsson som i *Studentbladet* 1916 häftigt opponerade sig mot tanken att Sverige skulle sätta normen. Inlägget hade betecknande nog rubriken ”En ropandes röst i öknen”, i en aning om att hon inte skulle få något medhåll. Thylin-Klaus ger nu nästan ett sekel senare en åtminstone idéhistorisk förklaring till det intressanta inlägget:

det vittnade om den kommande modernismens medvetna regellöshet i språkbehandlingen.

Thylin-Klaus förmår med sitt idéhistoriska grepp ge en mångsidig och tydligt tecknad bild av hur Bergroth, utan några som helst politiska förankringar, förmådde föra fram sitt språkpolitiska program för ”den finländska svenskan” till total seger, sammanfattad i boken *Finlandssvenska* år 1917. Det ofta framhållna motståndet visar sig vara närmast en chimär. Thylin-Klaus ser nämligen Bergroths beskrivning av motståndet mot sin linje närmast som ”ett effektivt retoriskt grepp”, för att framhålla att hans program hade en förmedlande karaktär mellan tidigare nationalliberaler och samtida uttalat regellösa debattörer. I det avseendet visar sig Bergroth vara mera ”politisk” än man tidigare anat.

Folkskolan och teatern

Språkets funktion testas alltid på olika domäner i samhället. I dag är det särskilt det svenska förvaltnings- och ämbetsspråket som utsätts för upprepad granskning. Jennica Thylin-Klaus skriver att hon gjorde en djupdykning in i den världen i materialet från tiden kring förra sekelskiftet. Resultatet blev i praktiken lika med noll. Hon hittade exempel på att man varseblev fel, men av allt att döma hade man vid den tiden inte ännu på allvar problematiserat frågan. Detsamma gäller ett motsvarande försök att se om frågan diskuterades inom vetenskap och forskning. Thylin-Klaus stannar därför för att undersöka vilken plats domänerna *folkskolan* och *teatern* intog i diskussionerna.

Folkskolan blev på 1800-talet den väg samhällets alla befolkningslager integrerades i den gemensamma nationen. Thylin-Klaus visar hur de ovan behandlade språkdebatterna alla mycket intimt berörde folkskolan. Stavningsdebatten hade ju en klar koppling till demokratiseringsprocessen; språket fick inte bli i onödan oöverkomligt att lära sig. Men det var de blivande folkskollärarna som utsattes för det språkliga stålbadet i lärarseminarierna; här blev det nödvändigt att snabbt ta fram normer för undervisningen i det svenska språket, såväl skriftligt som muntligt.

Det kan i dag kännas överraskande med vilken intensitet teaterspråket diskuterades. Orsaken var den sena uppbyggnaden av en inhemsk svensk teater, i Helsingfors och Åbo. Frågan har behandlats utförligt tidigare. Avhandlingens uppgift blir att analysera diskussionen och vägen till en lösning. Thylin-Klaus skickliga presentation lyfter än en gång fram Hugo Bergroths avgörande insats. Hans program för det finlandssvenska scenspråket ter sig desto mera imponerande då det infaller år 1917, alltså samma år som standarverket *Finlandssvenska* utkom. Normen skulle också här vara högsvenskan, uttalsmässigt anpassad till finlandssvenskan.

Jennica Thylin-Klaus avhandling når något av en dramatisk kulmen under några intensiva år på 1910-talet, strax före inbördeskriget. Här hade det varit till fördel om hon på några rader kopplat in den motsvarande kulmen för den svenska samlingsrörelsen. I spetsen för dess folkliga del stod ofta de välutbildade folkskollärarna, bygdernas förebilder också språkligt. Under 1900-talets två första decennier grundades i Svenskfinland 204 ungdomsföreningar, som byggde 127 föreningshus. I närpå alla dessa spelades teater, ofta riktigt flitigt. Frågan om ett inhemskt svenskt teaterspråk hade sålunda en vida större klangbotten än bara på de nya institutionsteatrarna.

Som framgått av denna recension är Jennica Thylin-Klaus doktorsavhandling på hög vetenskaplig nivå, med en källapparat som krävt oerhörd möda att bearbeta. De nya vetenskapliga rönen är sådana att de ropar på bearbetning för åtminstone två målgrupper: 1) en lättare tillgänglig version för en bredare allmänhet, 2) en kort version för en internationell forskarpublik, som problematiserar de mycket speciella resultaten om något som liknar ett språkligt nationsbygge – inom en nation man ändå ville förbli en del av.

Till sist. Jennica Thylin-Klaus skriver på ett trevligt och modernt sätt i jagform. En avhandling med titeln ”Den finländska svenskan” förväntas uppvisa ett gott språk. Det är en glädje att få konstatera att den svenska språkdräkten är mönstergill. Avhandlingens allra sista rader får vittna om Jennica Thylin-Klaus djupa engagemang i sitt ämne, där alla röster fått komma fram:

Det är också viktigt att komma ihåg att diskussionen om särdragen, oavsett anslutningen till den sverigesvenska normen, samtidigt innebar att medvetenheten om en viss ”finlandssvensk” särart ökade, och därför ska man inte förringa betydelsen av denna process av varseblivande med tanke på konsolideringen som helhet.

Henry Rask

Finskt, svenskt och tyskt

Annette Forsén, *Deutschland, Deutschland über alles. Tysk föreningsverksamhet i Finland och Sverige 1910–1950*, doktorsavhandling i historia, 302 s., Helsingfors universitet 2012.

UNDERTITELN PÅ ANNETTE FORSÉNS doktorsavhandling, ”Tysk föreningsverksamhet i Finland och Sverige 1910–1950” anger tydligt vad boken handlar om. På motsvarande sätt har boken ett register som klart beskriver innehållet i varje kapitel och delavsnitt. Författaren är en god pedagog. Varje kapitel inleds med en beskrivning av vad kapitlet i fråga handlar om, och kapitlet avslutas dessutom med en sammanfattning. Avslutningsvis ger författaren en sammanfattning av hela boken.

Annette Forsén konstaterar att mycket lite forskning har bedrivits om den tyska föreningsverksamheten i Finland och Sverige. Sedan denna bok publicerats kan man inte säga detsamma. Den forskning som tidigare gjorts är huvudsakligen förarbeten till denna avhandling. Forsén har gått igenom en stor mängd arkiv i Helsingfors, Stockholm, Berlin, Koblenz och Borås. Käll- och litteraturförteckningen upptar drygt 35 sidor, och verken är på finska, svenska, tyska och engelska.

Antalet tyska föreningar var stort. För att ge en uppfattning kan föreningarna i Helsingfors under 1930-talet nämnas: Deutscher Verein in Helsingfors, Deutscher Frauenverein, Deutscher Damenclub, Deutscher Wohltätigkeitsverein in Helsingfors, Deutscher Männergesangverein, Deutscher Schulverein, Deutsche Kolonie, Deutscher Ausschuss.

Forsén anger tydligt avhandlingens målsättning (sid 12): ”Syftet med detta arbete är att granska i vilken mån och på vilket sätt Tysklands utveckling under perioden 1910 till 1950 speglade sig i den tyska föreningsverksamheten i Finland och Sverige. Vilka faktorer bidrog till eller förhindrade en dylik inverkan? Vilka konsekvenser hade detta inflytande på den tyska föreningsverksamheten i de två nordiska länderna? I vilken mån kan man tala om en kontinuitet och i vilken mån om förändringar inom föreningsväsendet? Frågorna granskas utgående från föreningarnas strukturer och aktörer, resurser och mötesplatser samt nätverk och verksamheter. Slutligen iaktas genom valda nationella symboler hur en kollektiv nationell tillhörighet, en gemensam nationell identitet, konstruerades inom föreningarna.”

Avhandlingen har en tematisk uppläggning. Det innebär att efter inledningen finns sex avsnitt: migration och civilsamhälle, strukturer och

hierarkier, resurser och mötesplatser, nätverk, verksamhetsformer samt nationell identitet och symboler. Sammanfattningen är däremot inte uppbyggd systematiskt utan kronologiskt.

Personligen skulle jag ha föredragit en mer kronologisk uppläggning. Tidsperioden sönderfaller ju naturligt i 1910-talet t.o.m. kejsardömets fall, Weimarrepublikens tid och den nationalsocialistiska tiden inklusive åren närmast efter andra världskriget. Dramatiken vid övergången till nazisttiden skulle då bättre ha framgått. Författaren har med sin uppläggning velat framhäva kontinuiteten. Genom att läsaren flera gånger får följa skeendet från 1910 och framåt kan det bli några upprepningar, men de är inte särskilt besvärande.

Som tidigare nämnts är det författaren själv som utfört den tidigare forskningen om tyska föreningar i de båda nordiska länderna. I några fall kan ett behövligt referat av tidigare arbete bli alltför summariskt, t.ex. om bildandet av en nazistisk Ortsgrupp i Stockholm 1933 (not 334).

Författaren anknyter också till annan forskning som är relevant i sammanhanget. Det gäller frågorna om transnationalism och nationalism och den stora och långvariga debatten om Finland, Sverige och Tyskland fram t.o.m. andra världskriget. Här har även en stor mängd ny litteratur använts. På en punkt anmäler jag avvikande åsikt. Sverige fungerade inte endast som fredsmedlare under vinterkriget, utan Sverige gav ett mycket substantiellt bidrag framför allt i form av krigsmateriel och pengar.

När det gäller migrationen anknyter Forsén till den forskning som inlett av Charles Tilly. Här kunde den svenska motviljan att ta emot östeuropeiska judar ha framhävts mer. I fråga om utlänningars ursprungsland blir det förvirrande när det sägs att flertalet var tyskar och ryssar. Inom den sistnämnda kategorin finns framför allt ester och letter, och de flydde när Estland och Lettland fortfarande var självständiga stater, om än hotade.

Författaren anknyter också till forskning om civilsamhället, till de kända namnen Ferdinand Tönnies, Jürgen Kocka och Robert Putnam. Vidare diskuteras med hänvisning till forskning föreningars manifesta och latenta målsättningar, minnesplatser, nätverk och frågor om nationell identitet och nationella symboler. Över huvud taget har Forsén en aptit på att angripa även teoretiska frågeställningar och hon använder dem på ett naturligt sätt för sina egna forskningsobjekt.

Trots att avhandlingen är omfattande kan man ställa frågan om vad som saknas, och personligen saknar jag särskilt ett personregister. Det kan vara svårt att hinna sammanställa ett sådant i avhandlingsarbetets slutskede, men det skulle ändå vara ett värdefullt verktyg för läsaren.

Man kunde också efterlysa lite mer information om exiltyskarna och deras organisationer. Ingen begär en särskild studie av detta, däremot

några omnämmanden på grundval av existerande litteratur. En tidsperiod som inte får mycken uppmärksamhet i avhandlingen är åren 1945–1950. Utvecklingen under denna period nämns i sammanfattningen, dock inte i framställningen dessförinnan.

Som nämnts är litteraturförteckningen mycket omfattande. Ett verk saknar jag dock, och det är Inger Schuberts *Schweden und das Deutsche Reich im ersten Weltkrieg. Die Aktivistenbewegung 1914–1918*. Huvudpersonen hos Inger Schubert är den tyske legationschefen Hellmuth Freiherr Lucius von Stoedten, som tillträdde 1915 och som till bl.a. drottning Viktorias förtrytelse inte stödde svenska aktiviststrävanden. Hans inställning skilde sig radikalt från företrädaren von Reichenau, och man ställer sig frågan om hur de tyska föreningarna såg på de skiftande ställningstagandena från Tysklands ledande företrädare i Stockholm.

Någon gång kan författarens fördomar påverka det goda omdömet. Hon skriver att en bok av historikern Jan Peters publicerades i DDR och därför bör läsas ”med en viss källkritik”. Men alla böcker bör läsas med källkritik.

Avhandlingens språk är huvudsakligen gott och det finns inte mycket av vetenskaplig jargong. Regelbegränsande undantag är främst orden ”jobbet” och ”jobba”, som ett par gånger står för ”arbetet” och ”arbeta”. En lustig språklig inadvertens är ordet ”kronprinsessparet”. Det kan vi kalla Viktoria och Daniel, däremot inte Gustav Adolf och Louise.

Man bör inte begära att en historisk avhandling skall leda till skratt. Men vid ett tillfälle i läsningen var det ändå svårt att låta bli att skratta. Deutsche Kolonie i Helsingfors och Stockholm engagerade sig i de tyska ”Wunschkonzerte”. Där skulle dock inte spelas musik av judiska kompositörer eller amerikansk jazz. Ursprunget kunde dock döljas så att jazzen kallades rytmisk dansmusik och St Louis Blues döptes om till *Lied des blauen Ludwigs*.

Annette Forsén har utfört ett omfattande arbete, men än viktigare är att författaren behärskar materialet och har förmått att sätta in det i ett tidsmässigt sammanhang såväl som i ett forskningssammanhang. Det är känsligt att forska om nazisttiden även i ett nordiskt land, men författaren gör det lugnt, väjer inte för de besvärliga frågorna men har heller ingen moraliserande hållning.

Det är av värde att avhandlingen tar upp de tyska föreningarna i både Finland och Sverige. Det är också angeläget att avhandlingen blir känd i båda länderna.

Hedin och Hitler

Axel Odelberg, *Vi som beundrade varandra så mycket. Sven Hedin och Adolf Hitler*, 336 s., Norstedts, Stockholm 2012.

AXEL ODELBERG, som tidigare författat en biografi över upptäcktsresanden Sven Hedin (1865–1952)¹, har i sin nya bok intresserat sig för den komplexa relationen mellan Hedin och Nazi-Tysklands diktator Adolf Hitler. Boken har utgivits på Norstedts förlag och är tryckt på ScandBook AB:s tryckeri i Falun. För omslaget svarar Johannes Molin. Boken är försedd med flera bilagor, vilka omfattar käll- och litteraturförteckning samt personregister.

Eftervärldens dom över Hitler och den av honom initierade förföljelsen av judarna, förintelsen, har varit hård. Men Sven Hedin, en av Sveriges stora män under 1900-talets första hälft, som snart blev en stor beundrare av den tyske Führern, var av annat virke. Han hyllade Hitler under hela trettioåret och genom krigsåren ända till det bittra slutet, ja även långt därefter. Författaren konstaterar själv inledningsvis att det i dag ter sig ”obegripligt att någon kunde falla för Adolf Hitler”, men att situationen på 1930-talet var annorlunda. Förutom miljontals tyskar hade Hitler hundratals tusen beundrare och sympatisörer utanför landets gränser, inte minst i de nordiska länderna.

Sven Hedin var inte närmare bekant med Hitler före ”Machtübernahme” våren 1933, då den sistnämnde blev Tysklands nya rikskansler och därmed regeringschef. Men Adolf Hitler hade tidigt i sin ungdom läst Hedins berättelser om dennes äventyr och spännande färder, vilket hade lämnat ett outplånligt intryck på Tysklands blivande diktator. Det var också Hitler som 1935 tog kontakt med ”sin idol”, den då 70-årige Sven Hedin. Därefter fördjupades småningom de bägge människors relation, som präglades av ömsesidig beundran och kritiklös inbördes hyllning, särskilt från Hedins sida.

Sven Hedins beundran för Hitler kan dokumenteras genom den dagbok han förde i slutet av sitt liv, åren 1930–1952. Odelberg antar att Hedins hyllande av Hitler går tillbaka på hans djupa beundran för Tyskland och

1. Axel Odelberg, *Äventyr på riktigt. Berättelsen om upptäckaren Sven Hedin* (Stockholm 2008). Se recension i *HTF* 2009:4, s. 508–511.

allt tyskt, vilket redan tidigt kom till synes i hans samhällssyn och politiska engagemang. Hedin var utpräglat konservativ och han tog redan före första världskriget ställning i försvarsfrågor, bl.a. engagerade han sig i den s.k. pansarbåtsinsamlingen 1912 och var en av spökskrivarna bakom kung Gustav V:s borggårdstal 1914. I det första världskriget tog Hedin starkt parti för det kejserliga Tyskland som han såg som västerlandets bålverk mot öster, framför allt det barbariska Ryssland. Utgången av kriget och Versaillesfreden 1919 blev för Hedin en stor chock och han tillhörde dem som omfattade teorin om ”dolkstöten” mot Tyskland.

Till att börja med såg Sven Hedin med stor skepsis på händelserna i det nazistiska Tyskland år 1933. Enligt Odelberg karakteriserade han i april 1933, då maktövertagandet var fullbordat i och med nazisternas seger i riksdagsvalet, Hitler med orden ”en provokativ frasmakare” och kallade i dagboken vurmandet för nazismen för masspsykos och hysteri. Hedin uttryckte också sin oro för Tysklands nära 600 000 judar och deras kommande öde.

Hösten 1933 befann sig Hedin i Peking, där han förberedde den sista etappen av ”The Sino-Swedish Expedition”. Han hade problem med sponsererna, men fick till slut medel av kinesiska staten och kunde i oktober påbörja sin bilexpedition längs Sidenvägen. Med anledning av att det gått fyrtio år sedan Hedin inledde sin första riktiga upptäcktsfärd anlände också ett lyckönskningstelegram från Tyskland, undertecknat ”rikskansler Adolf Hitler”. Efter att expeditionen fullbordats vintern 1935, vid samma tid som Hedin fyllt 70 år och träffat Kinas starke man Chiang Kai-shek, fick han åter ett hyllningstelegram från den tyske rikskanslern. Hedins återkomst till Europa skedde via Berlin, där han blev hyllad och mycket uppmärksam.

Odelberg följer, utgående från bl.a. Hedins dagbok, kronologiskt med hur förbindelserna mellan Hedin och Hitler utvecklade sig. Våren 1935 hade saker och ting förändrats i Tyskland. SA hade upplösts sommaren 1934 i en blodig utrensning, där också oskyldiga, bl.a. general von Schleicher, fick sätta livet till. I slutet av sommaren avled rikspräsident Paul von Hindenburg, varefter Hitler tillskansade sig oinskränkt makt. Också Hedins syn på Führern hade förändrats. I oktober 1935 träffades de i Berlin då Hedin tillsammans med sin syster besökte Tysklands huvudstad. Beskedet om att Hitler ville träffa honom kom som en överraskning för Hedin. Hitlers inledningsreplik var avväpnande: ”Endlich sehe ich Sie doch, Herr Doktor!”. Senast detta möte på en dryg halvtimme fick Hedin att tänka om ifråga om Hitler, och enligt Odelberg blev han nu ”alltmer kritiklös i sin hållning till den tyske diktatorn.” I sin dagbok karakteriserade Hedin Führern som ”energisk” och i en senare intervju i tidningen *Social-Demokraten* kallade han honom ”trevlig och gemytlig”.

Detta var inledningen på en hektisk period för Sven Hedin med flera Tysklandsresor åren 1935–1936. Han höll föreläsningar om sina resor inför fulla hus, intervjuades och blev överallt bemött med stor entusiasm. Odelberg anger att Hedin hösten 1935 höll 64 föredrag i 56 tyska städer. Hedin tyckte allt bättre om det han såg i Tyskland och beslöt våren 1936 att skriva en bok om det nya Tyskland, vilket beslut han omedelbart meddelade propagandaminister Goebbels statssekreterare Walter Funck. Boken låg färdig ett år senare och hade begåvats med titeln ”Tyskland och världsfreden”. Den var, för att citera Odelberg, ”Hedins tveklösa ställningstagande för Hitler och nazismen”. Hedins främsta tes var att nationalsocialismen hade räddat Tyskland från politisk och moralisk upplösning. Nazismens ursprung stod att söka i Versaillesfreden där segrarmakterna hade ställt Tyskland mot väggen och tvingat fram den svaga Weimarrepubliken, som hotat splittra landet. Men samtidigt konstaterade Hedin att situationen i Sverige var en helt annan och att förutsättningarna för införandet av nazismen där saknades.

Nazistledningen i Tyskland ställde sig emellertid kritisk till Hedins manuskript. Framför allt kapitlen om judarna samt om kyrkopolitiken i Tyskland stred mot nazismens grundsatser. Därmed kunde ”Tyskland och världsfreden” inte ges ut i Tyskland innan dessa kapitel omarbetats. Statssekreterare Funck hade konsulterat Hitler i ärendet och beskedet var villkorslöst. Hedin vägrade emellertid att företa några som helst ändringar och nazistregeringen ville inte öppet förbjuda Hedins bok. Till slut gav Hitler sitt medgivande till publicering. Boken hade utkommit på svenska i början av maj 1937, men den tyska översättningen dröjde. På hösten 1937 kunde den svenska pressen förtälja att Hedins bok stoppats av den tyska censuren. Hedin hyste länge förhoppningar om att den tyska utgåvan skulle utges och fick vaga löften därom av Funck, men dessa löften infriades aldrig.

Tyskland stod år 1936 värd för de olympiska vinter- och sommarspelen. De sistnämnda invigdes den 1 augusti 1936 i Berlin, där en ny Olympiastadion uppförts utanför centrum. Värdskapet hade tilldelats tyskarna redan år 1931, d.v.s. innan nazisterna tagit makten. Sven Hedin upplevde här en av sina största stunder, då han som den ende utländske talaren framträdde i sitt tal till världens ungdom. Hedins tal sändes direkt i radio och följdes spánt runt om i världen. Han hade uppmanats att yttra sig emot rashatet, men denna uppmaning iakttog han inte. Hurraropen och applåddåskorna dundrade ned över planen efter att Hedin avslutat sitt tal med uppmaningen ”Lev väl världens ungdom!”. Han kallades till Hitlers loge och blev där vederbörligen avtackad av Adolf Hitler.

Men som Odelberg påpekar var alla inte så värst entusiastiska över Hedins tal. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* undrade med Torgny

Segerstedts stämman ironiskt om Hedin med sina judiska rötter genom sitt tal önskade bidra till den antisemitiska propagandan. Men ironin var bortkastad då det gällde Hedin. När den tyska journalisten Carl von Ossietzky, som sedan flera år satt fängslad i ett tyskt koncentrationsläger, fick Nobels fredspris senhösten 1936 var Hedin upprörd över det norska stortingets beslut att ge fredspriset till ”en notorisk förrädare”. Han gladdes oförbehållsamt över *Anschluss* våren 1938 och inte ens frågan om de genom Kristallnatten upptrappade judeföljelserna i Tyskland fick honom att fördöma regimen. Odelberg framhåller att Hedin tvärtom, p.g.a. den tilltagande kritiken, blev alltmera kompromisslös i sin beundran av Tyskland: ”Här i Sverige stirra de sig blinda på judepogromerna för vilka några få äro skyldiga [...]”. Hedin konstaterade, att när Tyskland gjorde sig skyldigt till överträdelser kritiserade folk det hårt, men när Ryssland gjorde felgrepp teg man. Trots att han skarpt kritiserade Hitlers inmarsch i Tjeckoslovakien i mars 1939, förblev han oförmögen att ta avstånd från den tyske diktatorns hänsynslösa utrikespolitik och skyllde i stället ännu en gång på Versaillesfredens orättvisor. Odelberg citerar Hedins dagbok den 16 mars 1939, dagen efter att tyskarna marscherat in i Prag: ”Det är Versailles som skapat dessa händelser. Hitler är blott det verktyg som stryper Versaillesfreden [...]” (s. 125).

Det andra världskrigets utbrott i september 1939 föranledde Hedin att fundera på Sveriges och sin egen neutralitet i fråga om krigshändelserna. Han avsåg att hålla en neutral distans till alla krigförande parter. Hösten 1939 besökte han Sverigevännen riksmarskalk Hermann Göring den 15 oktober och träffade följande dag Adolf Hitler i Berlin. Under samtalet utrönte Hedin Hitlers ställning i fråga om ett eventuellt sovjetiskt angrepp på Finland. Hitler svarade att Tyskland i så fall skulle iaktta strikt neutralitet, men han trodde inte att Sovjetunionen avsåg att angripa Finland. Hedins egentliga uppdrag, som han fått av konung Gustav V, var dock att söka utreda om det fanns möjligheter till en internationell fredskonferens under svensk medling. Men Hitler replikerade att så länge England vidhöll krig skulle fientligheterna fortsätta. Efter sin hemkomst avlade Hedin rapport inför kungen, men dementerade samtidigt i pressen att han hade haft något officiellt uppdrag under sitt besök hos Hitler.

Det visade sig dock att Hitler hade fel i fråga om Sovjetunionens avsikter gentemot Finland. Efter det ryska bombardemanget av Helsingfors den 30 november blev det snabbt klart att Sverige inte ämnade bistå Finland militärt. Odelberg meddelar att Hedin i sin dagbok antog att Finlands öde sannolikt var beseglat. Hedin skrämdes av det sovjetiska angreppet och förundrade sig över att Tyskland ”tiger och förräder den västerländska kulturens sak”. Redan i slutet av året meddelade den tyske militärattachén i Stockholm, general Bruno von Uthmann, på en direkt fråga av Hedin om

krig mellan Tyskland och Ryssland skulle utbryta, att det skulle ske efter att det nu pågående kriget var över. För ett utvilat Tyskland vore Ryssland ingen match kostaterade militärattachén (s. 161).

Vårvintern 1940 besökte Hedin flera gånger den högsta tyska ledningen för att tala i Finlands sak. Han mötte bl.a. Ribbentrop i slutet av februari och Hitler den 4 mars samt Göring den 6 mars. Men han fick inte gehör för sina tankar. Han planerade t.o.m., enligt Odelberg, en resa till Moskva för att besöka Stalin och söka påverka denne i fredsfrågan. Ännu den 11 mars, någon dag före vinterkrigets fredsslut, mötte Hedin propagandaminister Goebbels i Berlin. Men dennes budskap var detsamma som Tysklands övriga lednings: ”Det bästa finnarna kan göra är att söka fred på de villkor som Stalin erbjuder. Även om de är hårda.” (s. 179–180.)

Följande stötesten beträffande Hedins beundran av Tyskland och Hitler var *Operation Weserübung* den 9 april 1940 som ledde till Tysklands ockupation av Danmark och Norge. I Stockholm var rykten om att Hedin skulle häktas för landsförrädisk verksamhet i omlopp, men de visade sig vara falska. Att krigsförloppet tärde på Sven Hedins rykte var dock odis-kutabelt, vilket också Odelberg påvisar. Men i december 1940, då Hedin träffade bl.a. Finlands förre statsminister Kivimäki i Berlin och därefter hade ett samtal med Heinrich Himmler var han övertygad om att Tyskland skulle gå segrande ur världskriget.

Slutet av Odelbergs bok fokuserar mestadels på Hedins ställnings-taganden i fråga om judeförföljelserna. Han ingrep till förmån för några av sina fängslade vänner, bl.a. den judiske professorn Anton Philipsson i Köln och professor Anton Brøgger samt professor Didrik Arup Seip i Norge. Den förstnämnde var inspärrad i koncentrationslägret Theresienstadt och den sistnämnde, den norsk-judiske rektorn för universitetet i Oslo, fördes till lägret i Oranienburg. I dessa fall lyckades Hedin i sina uppsåt och bl.a. Seip frisläpptes och fick arbeta vid universitetet i München. Men i fråga om t.ex. den norske poeten och kommunisten Arnulf Øverland, som också satt inspärrad i Oranienburg, misslyckades Hedin. Detsamma gällde hans ansträngningar i fråga om motståndsmannen, geologen Niels-Henrik Kolderup. Tyskarna påpekade också nogsamt att Hedin alltför mycket ”lade sig i” judefrågan. Att Hedins förhållande till judarna var minst sagt ambivalent påvisar Odelberg genom följande citat ur dagboken: ”Judarna är en mot Tyskland fientlig nation. Sverige visar således Tysklands hätskaste fiende skydd och vänskap” skrev han i anledning av ett förslag 1943 att ge de danska judarna en fristad i Sverige (s. 259).

I januari 1943 avlade Hedin åter ett besök i Berlin för att hylla Hermann Göring på dennes 50-årsdag. Därefter besökte han München, där ett institut för centralasiatisk forskning uppkallats efter honom. Efter återkomsten till Stockholm framhöll Hedin i en intervju i *Dagens Nyheter*

med anledning av Tysklands nederlag i Stalingrad, att om inte Tyskland vore, så skulle Sovjetunionen översvämma Finland och dess trupper stå i Tornedalen och sovjetiska flygbaser installeras på Åland. Detta uttalande rönte mycken kritik i Sverige, men den tyska ledningen meddelade där- emot Hedin sin uppskattning. Vid ett möte med kungen på slottet i bör- jan av mars 1943 framhöll Hedin att svenskarna vore ”sålda” i händelse av rysk seger i kriget.

Under året 1943 led tyskarna nederlag på nederlag på de olika krigs- fronterna och det blev allt mer uppenbart att Tyskland skulle förlora kri- get. Men ännu våren 1944 hyste Hedin en orubblig tro på de tyska vap- nens seger och han prisade i ett brev till Göring ”Führerns storslagna och geniala strategiska tänkande”. Han hängav sig åt önsketänkande i fråga om den nya effektiva V-1-bomben, vilken han hoppades skulle vända krigslyckan. Han sände också ett lyckönskningstelegram till Hitler efter att denne räddat sig med livet i behåll vid bombattentatet i Wolfsschanze den 20 juli 1944. Men Hedin lyckades också genom sitt ingripande rädda livet på affärsmannen Otto Schniewind, svensk generalkonsul i München, som tillhört kretsen kring von Stauffenberg. Han avsånde ett telegram till Hitler där han vädjade om nåd för Schniewind. I stället för arkebusering spärrades den sistnämnde in i koncentrationslägret Ravensbrück, därifrån han befriades av amerikanerna våren 1945.

De allierades krigslycka hösten 1944 samt Finlands separاتفred med Sovjetunionen, vilket frigjorde Stalins trupper i kapplöpningen mot Ber- lin, gjorde Hedin djupt olycklig. Han karakteriserade Finlands beslut som ”sveckfullt och obegripligt” och ansåg att Finland skulle mista sin frihet och bolsjevismen spridas till detta land. Tysklands hopplösa läge våren 1945 föranledde den åttioåriga Hedin att skriva artiklar för fredens sak i dagspressen. Efter Hitlers död i slutet av april författade Hedin en nekro- log i *Dagens Nyheter* över Tysklands förra diktator. Odelberg framhåller att Hedins egen värld rasat samman genom Tysklands sammanbrott och Hitlers död. I själva verket var det just Adolf Hitler som störtat Tyskland i fördärvet. ”Men det förmådde Hedin inte se. I hans medvetande var bil- den av Hitler som mannen som hade gjort Tyskland stort igen etsad för evigt.” (s. 284.)

När händelserna i Tyskland under kriget och omfattningen av förföl- jelserna och mordandet av de europeiska judarna och andra minoriteter småningom framgick, tvingades också Sven Hedin ta ställning i frågan om förintelsen. Redan den 9 maj 1945 fördömde han i skarpa ordalag de påstådda förbrytelserna och massmorden på judarna. Han följde noga med krigsrättegången mot naziförbrytarna i Nürnberg och ansåg para- doxalt nog att de var värda det hårdaste av alla straff. Men han proteste- rade mot opartiskheten och avsaknaden av rättsäkerhet för de anklagade.

Han författade t.o.m. ett brev till förre amerikanske presidenten Herbert Hoover i denna sak.

Det är uppenbart att Hedin genom sina tyska kontakter under kriget kunde rädda livet på flera personer, många av dem fängslade judiska vetenskapsmän. Men hans beundran för Adolf Hitler kom i alla fall, konstaterar Axel Odelberg, att stå honom dyrt. De flesta av hans gamla vänner och välgörare vände honom ryggen efter kriget. Hedin upphörde dock aldrig att beundra Hitler. Han tvingades heller aldrig göra avbön, ty någon egentlig uppgörelse med nazistsympatisörerna i Sverige skedde inte efter kriget. S-O. Lindholms svenska nazistparti Svensk Socialistisk Samling verkade ju ända till år 1950.

Sven Hedin avled den 26 november 1952 och hans eftermäle präglades indirekt av hans sympatier för Hitler och nazismen. Tidningar skrev visserligen i hövlig och högtidlig ton om hans livsinsats som upptäcktsresande och författare, och hans Hitlerbeundran kommenterades, enligt Odelberg, knappast alls. Sven Hedins stora personliga arkiv är deponerat i Sveriges Riksarkiv.

Författaren och journalisten Axel Odelberg har skrivit en intressant och tankeväckande bok om en ”av historiens mest bemärkta svenskar”. Det är en bok som borde läsas av alla, speciellt medlemmar av yngre generationer som vill förstå inställningen till Hitler och Nazi-Tyskland hos vanliga människor i de nordiska länderna, människor vilka i grunden inte var nazister. Hedin kan visserligen knappast karaktäriseras som en ”vanlig människa”, men mekanismen i skeendet och inställningen till förintelsen är densamma. Man bländades av Hitlers strålgång och ville inte veta om det hemska som skedde. Ondskan förtegs. Det fanns visserligen djärva och modiga sanningssägare som Torgny Segerstedt, men dessa hörde till undantagen.

Andra världskriget och engagemanget för Nazi-Tyskland blev för Sven Hedin, liksom för många andra samtida nordiska stormän, t.ex. Verner von Heidenstam och Knut Hamsun, en stötesten, som delvis befläckat deras minne. Odelbergs bok ger tydligt vid handen att Sven Hedin var något av en välvillig idealist, som egentligen inte hyste någon sympati för de medel Hitler och nazisterna brukade. Det oaktag vidhöll han sin beundran av Tysklands diktator, trots att dessa två syntes bilda ett oerhört omaka par, å ena sidan den uppburne och bildade svenske vetenskapsmannen, författaren och äventyraren och å den andra den hänsynslöse, nervöse och patologiske tyske diktatorn och våldsvärkaren. ”Vi som beundrade varandra så mycket.”

Medarbetare i detta nummer:

Jens Grandell, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Sofia Gustafsson*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Tiina Hemminki*, fil.mag., doktorand, Jyväskylä universitet; *Seija Johnson*, fil.mag., forskningsamanuens, K. H. Renlunds museum – Mellersta Österbottnens landskapsmuseum, doktorand, Jyväskylä universitet; *Henrik Knif*, docent, äldre redaktör, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Sofia Kotilainen*, fil.dr, forskardoktor vid Finlands Akademi, Jyväskylä universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Ilkka Nummela*, professor, Jyväskylä universitet; *Sverker Oredsson*, professor emeritus, Lunds universitet; *Henry Rask*, fil.lic., Esbo; *Anna Sundelin*, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi.

Pärmbild: Österbottnisk kvinna. Akvarell av C. P. Elfström (1808). Bild: Museiverket.

Historisk Tidskrift för Finland 2012:3

- 285 Ilkka Nummela, Sofia Kotilainen, Tiina Hemminki, *Att skapa och upprätthålla förtroendeförhållanden i vardagen*
- 295 Sofia Kotilainen, *Förtroende och andra former av symboliskt kapital i fadderskapsstrategier*
- 327 Seija Johnson, *Nya, ärvda och testamenterade kläder i bouppteckningar. Hur bondekvinnans klädegenom utökades under 1700-talet*
- 348 Sofia Gustafsson, *Fästningsbygget Sveaborg som kreditgivare i Helsingfors vid mitten av 1700-talet*
- 375 Tiina Hemminki, *Långa listor med fordringar och skulder. Om förtroendeförhållanden i Ilmola och Nordmaling i början av 1800-talet*

Granskningar

- 404 Elisabeth Mansén, *Sveriges historia 1721–1830*. Av Henrik Knif
- 409 Markku Kekäläinen, *James Boswell's Urban Experience in Eighteenth-Century London*. Av Anna Sundelin
- 416 Göran Nilzén, *Carl Gustaf Malmström. Historiker, statsråd och riksantikvarie*. Av Jens Grandell
- 420 Jennica Thylin-Klaus, *"Den finländska svenskan" 1860–1920. Tidig svensk språkplanering i Finland ur ett idéhistoriskt perspektiv*. Av Henry Rask
- 426 Annette Forsén, *Deutschland, Deutschland über alles. Tysk föreningsverksamhet i Finland och Sverige 1910–1950*. Av Sverker Oredsson
- 429 Axel Odelberg, *Vi som beundrade varandra så mycket. Sven Hedin och Adolf Hitler*. Av Lars-Folke Landgrén

HISTORISKA

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, PB 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet. **Prenumerationspris 2012:** 40,00 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €. **Lösnummerpris:** 12,00 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen. **ISBN:** 0046-7596 **Tryck:** Waasa Graphics Oy, Vasa 2012

FÖRENINGEN